

ПИРМАТ ШЕРМУҲАМЕДОВ

**ДАВР
ҚАҲРАМОН
ТАҚДИРИДА**

(Адабий-танқидий мақолалар)

*Фафур Фулом номидаги
адабиёт ва санъат нашриёти
Тошкент-1976*

© Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976 йил.

*Муҳтарама онам Жумагул Худойберган
қизига бағишлайман.*

МУАЛЛИФДАН

Баҳор ойлари Амударё суви қирғоғига сиғмай кўпириб-тошиб оқади. Тошқин пайтлари дарё доимо ўз йўлини ўзгартириб туради. иложи борица дала-даштни ювиб кетишга «қасд қилади». Бу ҳодиса қадим-қадимдан «дагиш» деб номланган. Дарёда дагиш хавфи туғилиши билан ёш-у қари баббаравар ҳашарга чиқади, дамбалар қуради. Шу тариқа дагиш йўли тўсилади, не-не меҳнат билан етиштирилган ҳосил сақлаб қолинади. Бу ҳар бир меҳнаткаш деҳқон бажариши лозим бўлган оддий инсоний бурч. Оддий инсоний бурч билан қаҳрамонликни айнан бир нарса деб қараш тўғри эмас. Қаҳрамонлик жудаям муқаддас тушунча. Инсоният тарихидан маълумки, халқ бахти-саодати учун жонини ҳам аямайдиган кишилар қаҳрамон бўлиб, улуғланиб келганлар. Абдулла Набиев, Александр Матросов, Зоя Космодемьянская, Николай Гастелло, Олег Кошевой, Муса Жалил, Тўйчи Эрийгитовларнинг тилларда дoston бўлиб юриши сири ҳам ана шунда. Ҳаётда ҳамиша қаҳрамонлик учун ўрин топилади. Адабиётнинг муқаддас вазифаларидан бири — даврнинг олдинги марраларида кетаётган қаҳрамонлар ҳаётини, уларнинг бой маънавий оламини ҳаққоний кўрсатиш. Ўзбек совет адабиётининг турли босқичларида халқимизнинг гўзал фазилатларини ўзида муҷассамлаштирган қаҳрамонлар образлари яратилди. Сўнгги йилларда ҳам шу хилдаги уринишлар давом этмоқда. Китобда адабиётнинг эгаллаган марраси, қаҳрамонлар образларини яратиш борасида қўлга киритилган ютуқлар, нуқсонлар, унинг халқ олдидаги муқаддас бурчи хусусида сўз боради.

I

ИЖОДКОР ВА ЗАМОН

ДАВР ҚАҲРАМОН ТАҚДИРИДА

Сўнгги пайтларда ўзаро гурунларда, суҳбатларда, тортишувларда бугунги прозанинг аҳволи, унинг имкониятлари, йўналишлари, тенденциялари хусусида анчамунча баҳслар бўляпти. Баъзиларнинг айтишича, прозамиз ҳаётни кенг миқёсда, бутун қарама-қаршиликлари, мураккабликлари билан тўлалигича акс эттиролмаётир. Бошқалар даврнинг проблемалари ҳақида, одамлар тақдири, жамият тараққиёти хусусида кенг ва афрофлича фалсафий қарашлар билан қуролланган тўлақонли қаҳрамонлар образлари йўқлигини айтишади.

Бу хилдаги ўта скептик қарашлар, кескин баҳслар, ҳайратомуз ҳукмлар сўнгги йиллар прозасида рўй бераётган жиддий ўзгаришларни, бетиним ижодий изланишларни, чуқур ички жараёнларни етарли сезмасликдан, чуқур англамасликдан ёинки шунчаки бепарво қарашлардан келиб чиққанлиги турган гап. Аммо, айни вақтда, шу тарзда «ғалати» қарашлар замирида адабиёти-мизнинг бугунги аҳволи ва унинг тақдири ҳақида кишини ўйлантирадиган, ташвишга соладиган, қайғуришга ундайдиган маъно ҳам йўқ эмас.

Ҳеч кимга сир эмаски, шаклланган ҳар бир адабиёт аввал эришган, қўлга киритган ютуқларини, ижодий тажрибаларини такомиллаштириб бормаса, ҳаётнинг ички қатламларини яна ҳам чуқурроқ тадқиқ қилмаса,

янги-янги тўлақонли қаҳрамонлар образларини яратма-са халқ манфаатига, жамият манфаатига наф етказа олмайди. Шу сабабли, табиийки, санъаткорлар давр олдидаги ўзининг юксак гражданлик бурчини сал бўлса ҳам унутишса ўқувчилар кескин норози бўладилар. Бу деган сўз ҳар бир истеъдодли адиб адабиётнинг савия-сини оширадиган, умрини узайтирадиган, унинг эмоци-онал кучини авлодлардан авлодларга олиб борадиган ҳаётий қаҳрамонлар яратишни ўзининг давр ва халқ олдидаги муқаддас гражданлик бурчи деб билмоғи лозим. Негаки, кундалик ҳаётимизнинг ҳар бир дақи-қаси қаҳрамонона ишлар билан тўлиб-тошган. Иттифоқ бўйлаб авж олган ишларнинг миқёсини кўз олдингизга келтириб кўринг. Ҳар йили республикамиз меҳнаткаш-лари мамлакатга беш миллион тоннадан зиёд «оқ ол-тин» топширмақдалар, неча юзлаб йирик саноат кор-хоналари, беқиёс запасларга эга бўлган ер ости бой-ликлари очилди, дунёда энг йирик ва энг кучли атом музёра кемалари қурилди, довюрак фазогирларимиз космосни яна ҳам атрофли равишда чуқурроқ ўрганди-лар. Байкэл — Амур магистрали — БАМ қурилишида меҳнат қилаётган азамат йигит-қизларимизнинг довр-ғи бутун мамлакат бўйлаб тарқалди. Бу шунчаки оддий ишлар эмас, балки булар халқимиз тарихининг ўчмас саҳифалари. Уларнинг варақларида халқимизнинг ана шу фазилатларини бутун дунё олдида кўз-кўз қилаётган замондошларимизнинг улкан яратувчилик меҳнати ўз аксини топган.

Мен бу ерда адабиётга турли хил касб эгалари-нинг образларни бирма-бир олиб кириш ва диққат-эйтиборни фақат шу масалага қаратиш керак, демоқчи эмасман. Асосий эйтиборни улкан тақдир эгалари бўл-ган замондошларимизнинг ажойиб оламшумул ишлари-ни куйлаш билан бирга, энг муҳим ва энг марказий масалага — уларнинг маънавий қиёфаси, руҳий олами, халқимиз олдидаги гражданлик бурчини қай тарзда

адо этаётганликларини бутун мураккаблиги билан кўрсатиб беришса, демоқчиман.

Масалани ана шу тахлитда жиддий қилиб қўйишга ва шу ҳақда жиддий фикрлашиб олишга ҳаққимиз бор. Негаки, адабиётимизнинг юксак анъаналари, унинг халқимиз ва партиямиз олдидаги гражданлик бурчи шунга ундайди. Ҳақиқатан, адабиётимизнинг энг яхши асарлари майда мавзулар, икир-чикир ташвишлар билан ўралашиб қолмасдан, ҳамиша халқимиз ҳаётида юз бераётган муҳим ўзгаришларни зўр ҳаққоният билан кўрсатиб келмоқда. Шу ўринда сўнгги йиллар намунаси сифатида жамоатчилик томонидан илиқ кутиб олинган Ш. Рашидовнинг «Ғолиблар», О. Ёқубовнинг «Улуғбек хазинаси», А. Мухторнинг «Чинор», Р. Файзийнинг «Чўлга баҳор келди», С. Аҳмаднинг «Уфқ», Мирмуҳсиннинг «Умид», П. Қодировнинг «Эрк» сингари асарларини кўрсатиб ўтиш мумкин.

Замон ва қаҳрамон проблемаси доимо адабиёт олдидаги марказий проблемалардан бири бўлиб келган ва шундай бўлиб қолажак. Ўзбек совет адабиётининг барча босқичларида, давр олдидаги юксак гражданлик бурчини чуқур тушуниб ва уни амалга ошириш йўлида тиним билмайдиган қаҳрамонлар образлари яратилган. Бу образларнинг ҳар бири маълум даврнинг талаблари ва эҳтиёжлари билан бирга туғилган, аммо ўқувчиларнинг доимий дўсти ва маслаҳатчиларига айланиб қолган адабий қаҳрамонлардир.

Ҳар бир истеъдодли адиб ўз халқи олдида доимо қарздор. У нима ҳақида ва қайси жанрда асар ёзмасин ана шу қарзини унутишга ҳаққи йўқ. Сўнгги йилларда нашр қилинган ва «Зиёлилар», «Олтин тоғлар», «Олтин қўллар», «Ишчилар» деб номланган тўпламлар ана шу қарзни узиш йўлидаги жиддий қадамлардир. Таниқли ёзувчиларимиздан Ҳамид Ғуломнинг «Замондошлар», Иброҳим Раҳимнинг «Бир миллиондан беш миллионгача», Одил Ёқубовнинг «Фарзандлар бурчи», марҳум

Тургун Пулатнинг «Водийларни кезганда» очеркларини ўқиб, яна бир маротаба ушбу фикрларнинг тўғри эканлигига ишонч ҳосил қилдим. Тўрттала адиб ҳам ўз очеркларида ҳаётимизда юз бераётган улкан ўзгаришларни синчиклаб ўрганиб, одамлар ичида тез-тез бўлиб, сўнгги йилларда етишган ва вояга етган янги раҳбарлар ва уларнинг янгича иш услублари пайдо бўлганини алоҳида бир жўшқинлик билан ҳикоя қилишади ва бизнинг диққатимизни ҳаётдаги мавжуд қаҳрамонларни адабиётга олиб кириш масаласига қаратади. Одил Ёқубов шу типдаги қаҳрамонлардан бири — Мирзажон Эминовни тилга олиб ўтади. Адиб Мирзажон Эминов директорлик қилаётган совхоз билан яқиндан танишиб, ҳайратга тушди: «Уфққа қадар туташиб кетган поёнсиз дашт қўйнида, серқатнов улкан тракт бўйида қад кўтарган бу кичик шаҳарча шу маҳалгача мен кўрган ҳеч бир шаҳарчага ўхшамас, бу — поёнсиз саҳрода пайдо бўлган бир мўъжиза эди. Шу мўъжизани яратишда бош-қош бўлган Мирзажон аканинг ишлари тўғрисида ўйлаганимда, мен у киши енгиб ўтган қийинчиликларни кўрсатмаганимдан эмас, йўқ, шу кеча-кундузда улкан раҳбар ходимларнинг ҳаётда тутган ўрнини, уларнинг хизматини яхши кўрсата олмаганимдан афсусланман!»

Бу ҳодисани адиб ўзининг ўқувчилар олдидаги узилмаган қарзи сифатида тилга олади. Дарҳақиқат, кишиларимиз онгида, тушунчасида рўй бераётган ўзгаришларни ҳаққоний акс эттириш — узилмаган қарзларни адо қилиш ҳар бир адибнинг халқи олдидаги гражданлик бурчидир. Ш. Рашидов Ўзбекистон ССР ва Ўзбекистон Компартиясининг 50 йиллиги юбилейи тантанасида қилган докладда шундай деган эди: «Бизда идеали юксак, билим доираси кенг, маънавий бой ва ахлоқий фазилатлари олижаноб янги инсон камол топди...

Маданий революция ана шундай ажойиб яқунларга олиб келди. Халқнинг бутун маънавий ҳаётини социа-

листик қайта қуриш ана шундай ажойиб натижалар берди»¹.

Ҳаёт шиддат билан илгарилаб бормоқда. Коммунистик қурилишнинг барча жабҳаларида давр олдидаги бурчини адо қилаётган замондошларимиз мардона тер тўкмоқдалар. Хўш, ана шу олов қалбли замондошларимиз образлари бугунги прозамизда ўзининг бадий аксини топмоқдами?

Мен бу ҳақдаги фикр-мулоҳазаларимни ҳикоя жанридан, яна тўғрироғи, истейдодли ёзувчиларимиз Шукур Холмирзаев, Уткир Ҳошимов, Неъмат Аминовларнинг янги ҳикояларидан бошламоқчиман.

Шукур Холмирзаев изланувчан ва келажаги бор ёзувчи. У «Ленин учқуни» газетаси саҳифаларида эълон қилинган «Оқ отли» номли илк қиссаси биланоқ кенг ўқувчилар оммасига танилди. Сўнгра унинг «Тўлқинлар», «Ўн саккизга кирмаган ким бор?» қиссалари ва «Бинафша», «Кечаги кун — кеча», «Баҳор ўтди», «Ҳаёт абадий» сингари баркамол ҳикоялари адабиётга янги мавзулар, янги қаҳрамонлар олиб кирди. Танқидчи Умарали Норматов адибнинг «Ҳаёт абадий» тўпламига кирган ҳикоялари ҳақида фикр юрита туриб, қўйидагиларни ёзади: «Шукур Холмирзаев ҳодиса ва персонажларни ичдан туриб ёритади, тасвирда изчил реалистик услуб йўлидан боради, қишлоқдаги янги жараёнларнинг баъзи томонлари унинг ҳикояларида ўзига хос тарзда зуҳур этилмоқда. Унинг персонажлари ниҳоятда ҳаётийлиги, табиийлиги, миллий, ҳаттоки маҳаллий колорити билан ажиб бир жозиба касб этади». «Бироқ, — деб сўзида давом этади танқидчи, — Шукур Холмирзаев асарларида кенг кўламли образлар йўқ ҳисоб». Танқидчи сўнгги фикри билан нима демоқчи эканлигини билмайману, лекин, назаримда, Шукур Холмирзаев ҳикоя-

¹ Ш. Рашидов. Социализм йўлидан ярим аср. «Совет Ўзбекистони», 1974, 23 октябрь.

лардаги энг жиддий ва баҳсталаб масала қаҳрамон масаласидир.

Утган йили Шукур Холмирзаевнинг «Одам» номли ҳикояси эълон қилинди. Ҳикоя қаҳрамони Раҳима кампирнинг бошидан не-не оғир воқеалар кечмаган. У бир пайтлар ойисининг васияти билан Шодмон полвонга турмушга чиққан. Орадан кўп вақт ўтмай, учта фарзанди билан бева қолган. Эл қатори колхозга кирган ва унинг фаол аъзосига айланган. Сўнгра Улуғ Ватан уруши бошланади. Уруш йилларида Раҳиманинг қизи Адолат райкомга ишга ўтади, ўғли Абдурахим фронтга жўнаб кетади. Тезда уруш тугайди, яна тинчлик, омонлик йиллари бошланади. Энди Раҳима кампир чевараларига қарар ва уларга ўзининг ўтмишидан эртақлар айтиб берар, тўғриси, унинг кечирган бутун ҳаёти ҳам ғалати бир эртаққа ўхшар эди.

Шу тариқа Раҳима кампирнинг кечмиш-кечирмишлари хронологик тарзда «бутун тафсилотлари» билан бирма-бир баён қилинади. Тушуниш мумкин, Шукур Холмирзаев инсоннинг мураккаб ижтимоий алоқалари хусусида ҳикоя қилмоқчи. Бунинг учун албатта ўша ҳикоя қаҳрамони тақдирида бошқаларга ибрат бўладиган хатти-ҳаракатлари, қилиқлари, маънавий олами кўрсатилиши зарур. Тўғри, биографик характердаги ҳикоянинг ҳам ўзига хос маърифий-эстетик жиҳатлари бўлади. Айтайлик, «Одам» ҳикоясида ҳам китобхонлар учун ибрат бўладиган деталлар, қаҳрамон ҳаётидан олинган бир қатор манзаралар чизилган. Лекин бу фактларнинг «психологик» мағзи чақилмаган. Раҳима кампир турли хил фактларнинг соясида қолиб кетган. Тушуниш мумкин, ҳикоянавис инсон ҳақида кўпдан бери ўйлаб юрган фалсафий ғоясини айтмоқчи, лекин унинг бу хусусдаги эксперименти муваффақиятли чиқмаган. Назаримда, ҳар қандай эксперимент ҳам адибнинг айтмоқчи бўлган улкан дарди, жиддий фикри бўлсагина яхши натижа беради.

Еки Ш. Холмирзаевнинг «Қария» деган ҳикоясини олайлик. Ҳикоя қаҳрамони Қўзибой чолнинг касби аниқ эмас. У бозор кунлари жарчилик қилади, сотувчиларга кул пақирда лаққа чўғ келтириб, кун ўтказади. Қўзибой чол — ориқ, оёқлари чилчўпдек. Юрганда бошини ҳар томонга буриб, худди жарчилик қилаётгандек кескин ва қалтис ҳаракатлар қилиб, қадам ташлайди. Унинг биографияси ҳақида ёзувчи шундай маълумот беради: бу чол бир пайтлар қўй боққан, почтачилик қилган. Аллақайси эшонга мурид тушиб, етти йил унинг изидан юрган. Хотини бундан саккиз йил муқаддам унинг ўз қўлида жон берган. Мана шундан бери Қўзибой чол ёлғиз. Тўрт йил бўладики, ўлим ваҳимаси уни ўз гирдобига торта бошлаган.

Шу тариқа Қўзибой чолнинг ҳаётидан манзаралар чизилади. Бу манзаралар ўз-ўзича яхши. Ҳар бир инсон тақдирига эътибор — гуманизм белгиси. Лекин ўқувчи бу чолнинг хатти-харакатларида, ташвишларида, ўйларида — тақдирида халқ тақдирининг баъзи бир ибратли томонларини кўргиси келади. Гап, албатта, Қўзибой чолнинг қаҳрамон қилиб танланишида эмас. Адиб истаган мавзу тасвири орқали, — хоҳ «майда» маиший мавзуларда бўлсин, хоҳ улкан қурилишлар ҳақида бўлсин, — умуминсоний масалаларни пафос даражасига кўтариши мумкин. Бунинг учун қаҳрамон тақдирида халқ тақдирини кўра билиш керак. Бир пайтлар Абдулла Қаҳҳор атомнинг кучини ўтин ёришга сарфламаслик керак, деган эди. Тўғри, адиб чолнинг адолатсизликка нисбатан курашини ҳам кўрсатмоқчи бўлади. Бу нарса Қўзибой чолнинг Қобил қассоб билан қилган муомиласида ҳам кўринади. Чолни васваса босиб юрган бир пайтларда ўлимлик учун йиғиб юрган пулларини тенгдоши Қобил қассобга бериб қўяди. Аммо Қобил қассоб маккор одам. У чолнинг яккалиги ва соддалигидан фойдаланиб, қарзини бўйнига олмайди. Шунда Қўзибой чол дейди: «Мен ўлимлигим деб минг сўм бериб

қўйган эдим. Тонди! Халойиқ, у пул сизларнинг пулларингиз эди». Шундан кейин, эҳтимол, ўша ҳодиса сабаб бўлиб, ҳаётдан умидини узай-узай деб турган чолда яшаш иштиёқи яна туғилади. Қўзибой чол ўлимлиги учун ҳалол меҳнат қилиб пул топишга қасд қилади. Қаҳрамоннинг бу нияти китобхонни ҳаётнинг мазмуни ҳақида жиддийроқ ўйлашга, мулоҳаза қилишга чорлайди.

Шукур Холмирзаевнинг бу ҳикояси сюжет жиҳатидан «Уч аёл» деган итальян фильмининг учинчи сериясини эслатади. «Автомобиль» деб аталган бу серияда бева қолган софдил бир ҳамшира аёлнинг уруш йилларидаги машаққатли тақдири кўрсатилади. Бева аёл муҳтож одамларга яхшилик қилади, аммо улар аёлни алдаб кетишади. Худди Шукур Холмирзаев ҳикоясидаги қассоб Қўзибой чолнинг пулини еб кетгандай!.. Гап бу икки асарнинг сюжети айнан ўхшашлигида эмас, балки бу асардаги маъно юкининг салмоғида. Италия фильмида оддий меҳнаткаш аёл Аннанинг уруш йиллари ғарибликда яшаганлиги кўрсатилади. Лекин унинг бу ғариблиги моддий қийинчиликдан келиб чиқмайди. У ўзига тўқ аёл. Аммо, ҳаммага яхшиликни раво кўрувчи покдил бу бева аёлнинг ўзи одамлардан яхшилик кўрмай изтироб чекади, ғарибликда яшайди. Шукур Холмирзаевнинг қаҳрамони-чи! У нималардан изтироб чекади?

Китобхон шунини кўришни истайди, лекин бу истагини рўёбга чиқмайди.

Ўткир Ҳошимов «Баҳор қайтмайди» сингари ажойиб қиссалари ва кўпгина дилбар ҳикоялари билан китобхонлар ҳурматиغا сазовор бўлди. Адиб асарларидаги санъаткорона тиниқ тасвирлар, образли тили, қаҳрамонлар руҳиятига усталик билан кира олиш санъати унинг улкан истеъдодидан дарак беради. Бир пайтлар Ўткир Ҳошимов ҳам Шукур Холмирзаев сингари тенгдошларининг руҳий оламида рўй бераётган жиддий

Ўзгаришларни, ҳаётнинг катта йўлига чиқиш олдидаги интилишлари, энтикишларини алоҳида бир жўшқинлик билан кўрсатиб берган эди. Мундоқ ўйлаб қарасангиз, Шукур билан Ўткирнинг илк асарлари учун прототип ролини ўйнаган ўсмирлар бугунги кунда колхоз раислари, совхоз директорлари, йирик корхоналарнинг бошлиқлари, коммунистик қурилишнинг турли жабҳаларида тер тўкаётган меҳнат қаҳрамонлари. Коммунизмнинг моддий-техника базасини яратишда буларнинг хизмати бениҳоя катта. Орадан йиллар ўтди. Ўткир Ҳошимов талантининг мухлислари «Қалбингга қулоқ сол» қиссасини мамнуният билан кутиб олишади. Айниқса, Васила Назаровна образи муҳим ижтимоий мазмуни билан китобхонлар орасида катта қизиқиш уйғотди. Ўткир Ҳошимов тиниб-тинчимас ёзувчи. Сўнги пайтларда у таржима билан шуғулланганди, публицистик мақолалар ёзди, саёҳатларга чиқди ва шу саёҳатлари асосида матбуотда ўз таассуротлари билан ўртоқлашди.

Ҳозир Ўткир Ҳошимов ўзи кузатган, гувоҳ бўлган воқеалар, ҳодисалар, фактларни ўз ҳикоялари ва драмаларига олиб кириш билан банд.

Мана унинг «Нимадир бўлди» деб номланган ҳикояси. Икки оила. Иккиси икки хил яшайди. Бири Азимжон билан Гулчеҳралар оиласи. Эр-хотин ҳаёт ҳақида ўз фалсафасига эга. Бу фалсафанинг замирида соф бўлиб яшашга интилиш бор. Иккинчиси Нозима билан Файзуллалар оиласи. Биринчи оилага қарама-қарши ўлароқ иккинчи оиланинг ҳаёти бир оз бошқачароқ. Файзулла хотини туфайли машиналик бўлган. Аспирантурани бир амаллаб битирган. Номзодлик унвонини олган. «Ўзи ҳам диссертацияни ёқлагунимча домлам мана бу еримга олиб келди-да!— дея Файзулла икки бармоғи билан томоғини бўғиб кўрсатди. — Қилдирмаган иши қолмади. Участка қурди. Эшакдек ишладим. Пойдевор қўйишдан тортиб, лўмбоз босишгача мени текин мардикор қилди. Фақат домланинг ич кийимини

ювиб бермадим, холос. Шундан бошқа ҳаммасини қилдим. Аммо ўзини ҳам боладим. Ишим тасдиқланган кундан бошлаб саломни ҳам йиғиштириб қўйдим. Энди бошқа аҳмоғини топсин. Меники расчёт!»

Мана Файзулланинг фалсафаси. Бу хил фалсафа нақадар жирканч эканлиги ўз-ўзидан аён бўлиб турибди. Ҳикояда бир-бирига зид бўлган икки хил фалсафа тўқнашади. Бунинг учун адабий майдон ҳам ҳозирланади. Икки оила дам олиш кунларининг бирида Файзулланинг машинасида шаҳардан ташқарига чиқишади. Ўзаро суҳбатда Азимжон Файзулланинг фанни даромад манбаи қилиб олганлигини тушуниб қолади. Тушуниб қолади-ю, ундан, унинг фалсафаси-ю яшаш тарзидан қаттиқ жирканади. Шу жирканиш сабаб бўлиб, хотинини ҳам улар билан ташлаб шаҳарга қайтиб кетади. Тўғри, жирканиш ҳам, ғазабланиш ҳам, нафратланиш ҳам қаҳрамоннинг дунёқараши, идеали ҳақида тушунча беради. Аммо қаҳрамоннинг фақат шу ғоя билан чекланиб қолиши бизни унча қаноатлантирмайди. Биз бу икки фалсафа, ҳаётга икки хил муносабатнинг каттароқ зиддиятлар, шиддатли тўқнашувларда намоён бўлишини истардик.

Ўткир Ҳошимовнинг «Тасодиф» ҳикоясининг қаҳрамони Очил ҳам баъзи бир жиҳатлари билан Азимжонга ўхшаб кетади. Очил оғир вазиятга тушиб қолган. Уни мажлисда қаттиқ дўппослашади. Уйда бўлса хотини: «Номингиз улуг, супрангиз қуруқ, инженерман дейсизу, қоровулнинг пулини топмайсиз», деб жеркигани жеркиган. Эр-хотин орасида тез-тез бўлиб турадиган жанжал бориб-бориб, бойлик орттириш масаласига келиб тақалади. Хотини «қўшни хотин сингари атлас қия олмаслигидан» хуноби чиқади. Очил бўлса рафиқасининг латтапарастлигидан норози. Очил шу хилдаги изтиробли ўйлар, ташвишлар билан юмушга боради. Оилавий ташвишлар сабаб бўлиб, унинг бир қўлини электр арра юлиб олади. Очилнинг фожиаси тасодифан

рўй бергани йўқ. Бунга ҳамкасблари ҳам, мешчан табиатли, молпараст хотини ҳам сабаб бўлган. Адибнинг нима демоқчи эканлиги аён: «Одамлар, бир-бирингизни қадрланглар, бир-бирингизга меҳрибон бўлинглар...» Бундай теварак-атрофингизга разм солиб қарасангиз, «Тасодиф» ҳикоясида тилга олинган оилаларни тез-тез учратиш туриш мумкин. Очил сингари йигитларнинг адолатсизликка нисбатан индамайгина норозилик билдириб қўйиш ҳоллари ҳам йўқ эмас. Лекин барибир қаҳрамоннинг воқеаларга фаол аралашмасдан, камчиликларни кўрганда уларни бартараф қилишга интилмасдан норозилик билдириб қўя қолишининг ўзи етарли эмас. Агар ёзувчи Очилни активроқ қилиб кўрсатганида, уни жиддий тўқнашувларга олиб борганида қаҳрамон характери ва унинг руҳий олами ҳам чуқурроқ очилган бўларди.

Шу ўринда Иброҳим Ғафуров билан Умарали Норматов орасида бўлиб ўтган бир тортишувга муносабат билдириб ўтмоқчиман. И. Ғафуров «Насримизнинг бугунги тенденциялари» номли мақоласида кўпгина ёзувчиларнинг асарларида пассив қаҳрамонлар образларини яратишга мойиллик кучли эканлигини алоҳида қайд қилиб, қуйидагиларни ёзган эди: «Бир қатор қаҳрамонларнинг характерларида, айтайлик, Турғун Пўлатнинг Уринбойида бўлган курашчан, ёмонликка қарши мурасасиз бир қон кўпириб ётмайди. Улар ёмонликни курашиб эмас, индамай енгадилар ёки ёмонлик қаршисида ҳушидан кетадилар».

Мунаққиднинг ушбу фикрлари Умарали Норматовни қаноатлантирмайди. «Биз, — деб ёзади у, — баъзан қаҳрамондан фаоллик, курашчанлик талаб этамизу, айни ўша асар, ўша ситуация, ўша характер шу хусусиятни кўтарадими ёки йўқми, ёзувчи ифода этмоқчи бўлган ғояга, ҳаёт ҳақиқатига мос тушадими ёки йўқми, бу томонини етарли ҳисобга олмаймиз».

Назаримда, Иброҳим Ғафуров фаоллик ҳақида сўз

юритганида ҳар бир асар қаҳрамонининг гражданлик бурчини қай даражада тушунишини назарда тутлади. Шундай экан, албатта, ёзувчиларимиздан фаол қаҳрамонлар образларини яратиб беришни талаб қилишга ҳаққимиз бор. Бугунги кун кишиларининг тўлақонли образларини яратиш хусусида сўз кетганида, уларнинг хатти-ҳаракатлари, қилиқларига шунчаки ачиниб ёки, аксинча, «ҳа, шундай экан-да», деб қўя қолмаслигимиз керак. Шунчаки севиш, шунчаки ҳурмат қилиш ёки шунчаки муносабат билдиришнинг фақат ўзигина етарли эмас. Адабиёт ҳеч қачон воқеалар ва ҳодисаларни шунчаки қайд қилиб қўя қолмаслиги керак. Унинг вазифаси халқ ҳаётида рўй бераётган жиддий ўзгаришларни таҳлил қилиш, ижобий тенденцияларни қўллаб-қувватлаш, салбий ҳодисаларни фош қилиш, яъни, турмушга фаол аралашидир. Китобхонларни юпатадиган, уларга «икки карра икки — тўрт» қабилидаги фикрларни тушунтиришга интиладиган жўн қаҳрамонлар эмас, балки ҳаёт ва одамлар тақдири хусусида жиддий ўйлатадиган, фикрлашга, салбий ҳодисаларга қарши курашга чорлайдиган, эътиқоди мустаҳкам қаҳрамонлар керак. Гап атайин «илиққина», атайин «совуққина» қилиб тўқилган омонат қаҳрамонлар таърифи устида бораётгани йўқ. Аксинча, асосий гап бугуннинг ташвишлари билан яшайдиган, тақдири халқ тақдири билан бирлашиб кетадиган курашчан қаҳрамонлар образларини яратиш устида кетаётир. Бундай қаҳрамонларнинг кам яратилиши кўпинча олинган ҳаётий материалнинг етарли даражада чуқур ўзлаштирилмаслигидан келиб чиқади. Баъзан адибларда чуқур гражданлик туйғуси етишмай қолади. Бундай ҳолларда ижодкор бир пайтлар ўзи кашф қилган «қаҳрамонлар»ни айнан такрорлай бошлайди. Бундан икки йил аввал Неъмат Аминовнинг «Жигари эзилди» деб номланган ҳажвий ҳикоялари танқидчилик томонидан илиқ кутиб олинди. Суннатулла Анорбоев ҳам айрим очерклари ва қиссаларида

қатор муҳим ижтимоий проблемаларни қаламга олди. Лекин афсусланиб шу нарсани айтиш керакки, бу адибларнинг янги ҳикояларида олинган ҳаётий материални чуқур таҳлил қилиш, янги мавзуларни ўзлаштириш борасида ожизлик қилганлари кўриниб қолган.

Ўтган йили таниқли ёзувчимиз Суннатулла Анорбоевнинг «Яхшилик уруғи», истеъдодли ҳикоянавис Незмат Аминовнинг «Тақсимот» деган ҳикоялари эълон қилинди. «Яхшилик уруғи» деган ҳикоянинг қаҳрамони бир пайтлар урушда қаҳрамонлик кўрсатиб ўлиб кетган Тожиддин исмли ёш йигит. Орадан ўттиз йил ўтгач, унинг укаси Сайфиддин акасининг қабрини излаб келади. У қабр ёнида туриб марҳум билан хаёлан сўзлашади. Тожиддиннинг ҳаёт йўли ҳақида тўлқинланиб ҳикоя қилади. Унинг болалик шўхликлари: укасини теша билан ургани, балиқчи чолга ёрдам бергани, шапкўр бўлиб қолгани, лаққанинг жигаридан кабоб қилиб егани, қирғиз келинчакка тегишгани, Фарғона Педагогика институтининг география факультетига бориб ўқишга киргани, харитага орқа ўгириб туриб болаларнинг фалон шаҳар, фалон тоғ ёки дарё қаерда, деган саволларига фалон қитъа, фалон мамлакатда, фалон жойда дея аниқ жавоб қайтарганича — ҳаммаси батафсил баён қилинади. Асарда қаҳрамонни бевосита кўрсатиш, унинг руҳий оламини таҳлил қилишдан кўра у ҳақдаги умумий маълумотлар кўпайиб кетган. Сайфиддин акаси Тожиддинга мурожаат қилиб шундай дейди: «Оҳ, жигарим, сезиб турибман, айтмоқчи бўлган ёлқинли сўзларинг бари ичингда қолган. Ўзинг билан олиб кетгансан!»

Назаримда, Суннатулла Анорбоев Тожиддиннинг ўзи билан олиб кетган ёлқинли сўзларини топиб айта олмаганга ўхшайди. Адиб реалистик тасвир принципларидан анча чекинган. Натижада шундай бўлганки илиқ тасвирлар бор, аммо қаҳрамоннинг ўзи кўринмайди.

Неъмат Аминовнинг «Тақсимот» ҳикоясида ибратли бир воқеа хусусида сўз юритилади:

«...байрам арафасида маҳалла кўчар бўлди. Ун етти хўжалик — Тўдақамишга, йигирма хўжалик — Юнусободга. Ҳар ким ўзи кўчадиган ерини дуч келган кишига, ошна-оғайнисига оғзи чарчаб, суҳбатдоши зериккунча мақтарди: «Тўдақамиш асли мусулмонобод жой. Уша ердаям ошни ташкил этиб юборамиз, а, лаббай!» «Юнусобод-чи? Ўз номи билан жа обод жой экан. Марказдан бир оз узоқроқ бўлсаям, ҳавоси зўр. Ҳавосидан қаймоқ билан қимиз ҳиди келади...» Кўриниб турибдики, ҳикояда персонажлар нутқи жуда жонли чиққан.

Ҳикояда бир қатор ёрқин лавҳалар чизилади. Инсонийлик, одамгарчиликни унутиб, майда-чуйда жанжаллар билан «кўмилиб» қолган Қодиржон ака, Махсум акаларнинг ғалати қилиқлари усталик билан берилади. Айниқса, тобут билан паранжини тақсимлаш ҳақидаги можаролар юмористик бўёқларда ёрқин чизилган. Лекин «Тақсимот» ҳикоясидаги кўтарилган проблема сал тасодифийроқ кўринади. Неъмат Аминов ҳозир излашилар палласида. У илгари бухороликлар ҳаётини қаламга олганида янги ҳаётини ранглар, оҳори тўкилмаган бўёқлар топган эди. Ва бу ҳаётини бўёқлар ҳикоячилигимизнинг ривожига самарали таъсир қилган эди. «Тақсимот» ҳикояси адиб ижодида янги мавзуларни ўзлаштириш йўлидаги қийинчиликларнинг давом этаётганлигини англатиб турибди. Тўлақонли қаҳрамон образини яратиш ва шу орқали ижтимоий проблемаларни кўтариб чиқиш масаласи адабиётга эндигина кириб келаётган ёшлар ижодида қандай ҳал қилинаёттир? Бизда бир пайтлар ёшлар ижодини маълум бир «скидка»лар билан баҳолаш ҳоллари мавжуд эди. Эҳтимол, бу хилдаги «баҳолаш мезонлари» маълум давр учун зарур бўлгандир. Аммо ҳозирги ёшлар ижодига шу хилдаги мезонлар билан ёндашиб бўлмайди. Бугун-

ги ёшлар ўз ижодларига одилона баҳо берилишини истайдилар.

БИРИНЧИ ҚАДАМЛАР ЗАРБИ...

Турли хил йўллар ва турли хил манзиллар бор. Бировлар ўзларининг йўлларини топа олмасалар ҳам бир амаллаб манзилга етиб олишни ўйлайдилар. Иккинчи бировлар олис ва тинимсиз йўл машаққатларига сабр-тоқати чидамай, манзилга етиб боришни эп билмайдилар. Учинчи бировлар йўл юришнинг бениҳоя оғирлиги, манзилларнинг ҳаддан зиёд олислигини билганлари ҳолда сафарга чиқадилар. Ижодда ҳам шу хилдаги йўллар ва манзиллар бор. Ҳар ким ўзининг иқтидори ва истеъдодига яраша йўллар ва манзиллар танлайди. Бировлар осонгина ижод манзилига олиб борадиган «йўл»ни танлайдилар. Бошқа бировлар ижод йўлининг машаққати, ижод манзилининг олислигини била туриб, ижод «сафарига» отланадилар. Уларни бундай сафарга аввало истеъдоди, қолаверса халқи ва даври олдидаги юксак гражданлик бурчи чорлайди. Биринчи марта олис манзилга етиб олиш истагида сафарга чиқиш қанчалик қийин ва сермашаққат бўлса, бошловчи ёзувчи учун ижод оламига қадам қўйиш бундан ҳам масъулиятли. Аслида бошловчи ёзувчи деган ибора унчалик тўғри эмас. Айрим бошловчилар биринчи ҳикоялари ва шеърлари биланоқ китобхонларнинг тилига тушади ва истеъдодли ёзувчи сифатида элга танилади. Шу сабабли ҳар бир ёш ёзувчининг илк ижодий қадамларини ўта синчковлик билан кузатиб бориш, изланишларини қўллаб-қувватлаш, нуқсонларини одилона баҳолаш керак бўлади.

Шу жиҳатдан қараганда, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг «Ёш бадий зиёлилар билан ишлашни янада яхшилаш чоралари тўғрисида» қабул

қилган қарори жуда катта тарбиявий аҳамиятга эга бўлди. Энг муҳими, бу қарорда ёш ижодкорларнинг қўлга киритаётган ютуқлари қайд этилган ва улар олдида турган вазифалар белгилаб берилган.

Эндиликда адабиётимизнинг ютуқларини ёшларнинг асарларисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Булар ичида биринчи китобларини чиқаришга улгурган ва кенг ўқувчилар оммасига танилган ёзувчи, шоирлар бор. Эҳтимол, яқин келажакда яратиладиган ёқимли шеърлар, ажойиб қиссалар ва романларнинг кўпчилиги шуларнинг қаламига мансуб бўлар. Негаки, буларнинг асарларида халқ ва замон олдидаги юксак гражданлик туйғусини сезиш кучли.

Ижодда ўз йўлини топишга бўлган интилиш республикамизнинг турли бурчакларида яшаб, ижод қилаётган Зоҳир Аъламов, Хосият Лутфуллаева, Назрулла Шодиев, Ботир Норбоев, Келди Қодиров, Ҳалима Қорабоева, Мукаррама Муродова, Уллибиби Отаева, Гелди Бердиев, Абдурашид Пардаев, Ўткир Саидов, Саъдулла Аҳмад, Муҳаммад Дўст, Отаёр, Қамчибек Кенжа, Самандар Воҳидов, Абдуҳалил Қорабоев, Исмоил Тўлаков, Ҳабиб Саидганиевларнинг шеърлари, ҳикоялари, адабий-танқидий мақолалари ва очеркларида ҳам кўринади. Улар ҳаётимизда рўй бераётган муҳим воқеалар ва ҳодисаларга ўзларининг муносабатларини билдиришга, бир қатор ижтимоий масалаларни кўтариб чиқишга ҳаракат қилмоқдалар. Уларда санъаткорлик кўзи бор. Улар яхши ҳолатлар, конкрет, эсда қоладиган манзаралар чизадилар.

Машаққатли ижод йўлини танлаган ёшлар қийинчиликлар олдида довираб қолмайдилар, ўзларининг ижодий изланишларини давом эттираверадилар. Изланишлар бор жойда нуқсонлар ҳам бўлади. Агар мендан ёш ёзувчилар ижодидаги энг жиддий нуқсонлар нимадан иборат, деб сўраганларида, «китобийлик», деб жавоб берган бўлур эдим. Ҳозирги ёшлар рус, қардош ва

жаҳон адабиётининг энг гўзал намуналари билан таниш. Бу ҳодисанинг ўзи фазилат. Лекин айрим ёшлар ўзлари билган воқеаларни ёзиш ўрнига, ўқилган асарлар бўйича фикр юритишга ва шу таассуротлар асосида шеърлар, ҳикоялар ёзишга уринмоқдалар. Шу ўринда қизиқ бир воқеани келтириб ўтмоқчиман. Бундан икки ой аввал айрим истеъдодли ёш ёзувчиларга «Биографиянгизни ёзиб беринг», деб анкета тарқатилган эди. Натижа кутилмаган даражада ғалати бўлиб чиқди.

МАМАДАЛИ МАҲМУДОВ:

Боғдон қишлоғи табиатнинг чекка хилватгоҳида, овоқ тоғлар орасида жойлашган. Бу ерда булутларга санчилган чўққилар, намхуш қоялар, гўзал ва қўрқинчли даралар беҳисоб. Тошдан тошга сакраётган оҳу, олқарлар, беозор какликлар, ёвуз бўри ва ёввойи чўчқалар тоғда сон-саноксиз. Боғдон асосан узуми ва майизи билан машҳур. Бу узумлар чағир тошли қир бағирларида етиштирилади ва офтобда қуритиб майиз қилинади. Майизи ширалиги жиҳатидан дунёда биринчи ўринда туради. Боғдонда ҳар қадамда гўзал булоқларга дуч келасиз. Шарқироқ сойларни кўриб, қалбингиз лаззат олади. Боғдоннинг одамлари йирик-йирик, хушбичим, содда ва дағал, бир-бири билан бақириб гаплашади. Қизлари сулув. Улар кўзаларини бошларига қўйиб, сўқмоқдан тизилишиб булоққа сув олгани боришади. Шунда қизлар янада кўҳлик кўринади. Боғдон хотин-қизлари инқилобдан илгари ҳам паранжи-чачвон ёпинишмаган. Азалдан очиқ юришади.

Мен ана шу қишлоқда 1945 йилда туғилдим. Отамдан чақалоқлигимда етим қолганим учун олти ёшимда одамларнинг қўзиларини боқа бошладим. Чунки онамнинг колхозда ишлаб топгани тўрт фарзандига етмасди. Тўққиз ёшимда қишлоғимиздаги бошланғич мактабга бордим. Тушгача ўқирдим, тушдан кейин мол

боқардим. (Молни тушгача онам боқарди.) Тоғда туриб болаларнинг ўйинларини томоша қилардим. Баъзан чидолмай, улар олдига тушардим. Ҳаммаси билан бир-бир курашга тушардим. «Қулоқ чўзма» ўйинида устунроқ бир бола бор эди. Уни болалар Низом тўнак, деб аташарди. Унинг қулоғини юлиб олсанг ҳам тангани бермасди. Шундай кезде молларим колхоз бедасига тушарди. Бунинг учун мен бригадир ва раисдан талай марта қамчи еганман, сўкиш эшитганман.

Мактабда яхши ўқирдим. Бир куни қўлимга учинчи синфда ўқиётганимда Аркадий Гайдарнинг «Темур ва унинг командаси» деган китоби тушиб қолди. Уни бош кўтармай ўқидим. Шу-шу менда китобга енгиб бўлмас ва ҳеч қачон сўнмас, иштиёқ уйғонди. Кеча-ю кундуз ўқирдим. Ҳатто уй ишларидан қочиб, баъзан қабристонга бориб ўқирдим. Бу ерда мени ҳеч ким истаб тополмасди ва ҳалақит бермасди. Бу ерда ўлимдай жимлик ҳукм сурарди.

Эсимда, мен Темурдек команда ҳам тузганман. Тоғнинг хилват қучоғида «уруш-уруш» ўйнардик, қиличбозлик қилардик, хивчин «от» миниб «улоқ» чопардик... Мен еттинчи синфни битириб, Воронеж шаҳрига саноат техникумига ўқишга кирдим. У ерда боксга қатнашдим, тезда иккинчи разряд олдим. Дон дарёси оқарди, Пришвин ҳам шу ерга яқин ерда туғилган эди. Лев Толстой яшаган жойда ҳам бўлдим. Уларнинг асарлари билан танишдим. Уша ерда мен илк ҳикоямни ёздим. Сарлавҳаси «Сирли тугун» эди. Бу ҳикоям кейинчалик «Гулдаста»да чиқди. У бокс ҳақида эди. Техникумни 1964 йилда тугатиб, Чирчиқ шаҳрига ишга келдим. Кимё комбинатида ишладим. Бокс ўйнадим. Шаҳар чемпиони бўлдим. Ўзбекистон биринчилиги учун қатнашдим.

1966 йилда ТошДУнинг журналистика факультетига ўқишга кирдим. 1972 йили тугатдим. Сиртдан ўқидим. Район газеталарида ишладим, ҳозир, тўрт йилдан бери

«Саодат» журналида ишлайман. Очерклар ҳам ёзганман. Ўзбекистоннинг ҳамма бурчагида бўлдим. «Тоғ оҳуси» деган китобим чиқади, бу йил. Бу — очерклар тўпламим. «Боғдоним» деган ҳикоялар тўпламим ҳам чиқади бу йил.

Мен чўпонлик қилдим, ҳаммоллик қилдим, Буровойда шахтада ишладим, заводда машинист бўлдим. Энди мақсадимга эришдим. Мен ҳаётни қудратли ва сўнмас муҳаббат билан севаман.

ЗОҲИР АЪЛАМОВ:

1943 йили Тошкент шаҳрида, хизматчи оиласида туғилдим. Отам — Аъламов Тоҳир Шарипович — касби иқтисодчи-инженер, ҳозир пенсияда.

Онам — Саидова Назми Шариповна — касби медицина ҳамшираси, ҳозирги кунда пенсияда.

Мен 1950 йили мактабга ўқишга кириб, 1960 йилда тугатдим. 1960 йилда ТошДУнинг журналистика бўлимига кечки ўқишга кирдим. Кундузи Тошкент трактор йиғув заводига «зоготник» — «чархчи» бўлиб ишга кирдим. 1961 йилда кундузги ўқишга ўтиб, заводдан бўшадим.

1965 йилда университетни битириб, «Ўзбекистон» нашриётига корректор сифатида ишга қабул қилиндим. Икки ой ишлаб, Совет Армияси сафига чақирилдим. Армиядан 1966 йил декабрида «кичик лейтенант» унвони билан қайтиб келиб, яна «Ўзбекистон» нашриётига корректор бўлиб ишга кирдим.

1968 йилда ТошДУ фалсафа кафедраси аспирантурасига сиртдан ўқишга кириб, фалсафа тарихи кафедрасига кабинет бошлиғи сифатида ишга ўтдим.

1972 йилда «Шарқ юлдузи» журнаliga ишга қабул қилиндим.

МУҲАММАДАЛИ ҚУШМОҚОВ:

«Биринчи шеърни нима учун ёзгансиз?» — деган савол мени кўп ўйлатди. Бир томондан, тетапоя қалам-

кашни бу савол гангитиб қўяди, иккинчидан, бу саволга ўзи қониқарли жавоб бериш амри маҳол. Менимча, куртак нима учун бўртикни ёриб чиқса, Тоҳир билан Зуҳра бир-бирини нима учун севиб қолган бўлса, нима учун Юрий Гагарин ўзи тушган кема ҳаракатга келганда: «Ну, поехали!» деган бўлса, биринчи шеър (аслида ку, шоирнинг ҳар бир шеъри биринчи шеърдир) мана шунинг учун ёзилади.

АБДУЛЛА ШЕР:

1943 йил 5 августда Чинозда туғилдим. Отам — Уста Шермуҳаммад мисгар эди. 1950 — 60 йиллар давомида ўрта мактабда ўқидим. 1960 — 61 йилда ўзим ўқиган Бобир номидаги мактабда бошланғич синфларга ўқитувчилик қилдим. 1961 йил ТошДУ филология факультети кечки бўлимига кирдим. Лекин оилавий шароитнинг оғирлиги туфайли қишлоққа қайтиб район газетаси — «Ленин байроғи»да адабий ходим бўлиб ишладим. 1962 — 1965 йиллар мобайнида Шарқий Германияда ҳарбий хизматда бўлдим. 1965 — 70 йиллар ТошДУ журналистика факультетида ўқидим. 1969 йилдан 1974 йил ёзигача «Гулистон» журналида ишладим — адабиёт ва санъат бўлимининг мудирини бўлиб. Ҳозир «Ўзбекистон физкультурачиси» газетасининг муҳаррири ўринбосариман.

Ўрта мактабда синф комсорги, мактаб деворий газетасининг редактори, мактаб комсомол комитети секретари сифатида жамоат ишлари олиб бордим. Ҳарбий хизмат пайтида рота деворий газетасининг редактори, рота комсомол комитети бюро аъзоси вазифасини бажардим. Университет даврида дастлаб факультет касаба союзи маҳаллий комитети бюро аъзоси, иккинчи курсдан то V курсгача факультет партия ташкилотининг, аввал, бюро аъзоси, кейинчалик, секретарь ўринбосари бўлиб ишла-

дим. Ҳозир ҳам жамоат ишларида қатнашиб келяпман. 1971 — 72 йил редакция партия ташкилотининг секретари, 1972 — 73 йил редакция месткоми раиси бўлдим.

Журналистик фаолиятим 1957 йилдан бошланган. Хабар, лавҳа, фельетонларим район, область ва республика матбуотида эълон қилинган. Университет даврида оилавий аҳволнинг оғирлиги туфайли Ленин стипендиясига ўқиш билан биргаликда «Тошкент университети» кўп тиражли газетасида масъул секретарь бўлиб ишладим. Студентлик пайтимдаёқ «Гулистон»га ишга кирдим.

Шеърга, музыкага ҳавас жуда ёшлигимдан, гўдаклигимдан бошланган. Дадам раҳматлик дуторда беназир эдилар. Ойим эса классик шеърятимизни севар ва анча чуқур билар эди.

Дастлаб шеър машқини 1956 йилда бошлаганман. Лекин бу жиддий машқ эмас эди. Беш-ўн «шеър» ёзгач, ташлаб қўйдим. 1958 йилдан то ҳозиргача жиддий машқ билан шуғулланиб келаман. Уша илк машқлардан бири «Ўйлаганим-ўйлаган сени» шеъри (1958) илк китобимдан ўрин олган.

Шеър ёзишга сабаб: баҳор фасли эди, қандайдир завқ-шавқ мени қамраб олган эди. Болалигимда ҳам баҳорни орзиқиб кутардим.

«Пахтакор дўстимга мактуб», «Онамга», «Бир воқеа», «Уруш», «Дарёда хира ой, кўкда хира ой», «Қиш», «Мен сени севмадим» каби кўпгина шеърлар автобиографик характерга эга. Уларда мактабдан сўнг ёки таътил пайтида колхозимиз даласида — Чирчиқ дарёси бўйларида ишлаган пайтлар, оймдан дostonлар эшитишим каби воқеалар акс этган.

Ахматова, Некрасов, Ханчев, Светлов, Броневский, Гейне ва бошқалардан таржималар қилганман. Адабиётшунослик ва таржимашунослик билан ҳам шуғулланаман.

Асосан, шеър ёзганда, аввал ўйлаб ёзмайман. Ҳамма нарса ёзиш жараёнида вужудга келади. Ҳар бир шеърни

(эълон қилингандан сўнг ҳам) қайта-қайта ишлайман, таҳрир қиламан.

Таржимада аввал шоир руҳини, сўнг ўша асар руҳини илғаб олиб, ўқувчига етказишга интиламан, оригиналдан узоқлашишни, оригиналдаги сўзлар ўрнига ўзимнинг сўзларимни айтишни шоир ва шеър учун ҳақорат деб биламан.

АСҚАР ҚОСИМОВ:

Ўша кезларда мен «Алломиш», «Кунтуғмиш» каби дostonларни ўқиб олам-олам завқ олар эдим, бироқ ундаги узун-узун шеърини қайтариқлар ғашимга тегар, нигоҳим тезроқ насрий баёнларга югуриб кетарди... Очиғини айтсам шеърга майлим йўқ эди. (Бу, ўша вақтдаги баландпарвоз шеърларнинг касри бўлса керак). Кўзи яхши кўрмайдиган, қулоғи дуруст эшитмайдиган бувим сабаб бўлди-ю, шеърятга ихлос қўя бошладим. Бувим Машраб, Хувайдо ғазалларини хуш кўрар, ҳам баланд товуш билан ўқишни талаб қилар эди. Таъсирли жойларида оҳ тортиб қўйгани сари мен ҳам ғазални ифодали ва таъсирчан қилиб ўқишга тиришар эдим.

Шундай қилиб, қаршимда шеърят саройи қад кўтарди; осмон юлдузлар билан эмас, сирли ёғдулар билан безанди. Аста секин мунаққаш дарбоза ланг очилди. Узоқдан фил суягидан ишланган ховузлар, шоирона ёш тўкаётган фавворалар, сарв дарахтлари шохларида қўниб, сайраётган жаннат қушлари кўринди. Осмон шу қадар тиниқ эдики, гўё икки қўлтиғимдан қанот ўсиб юксакка учиб кетгим келиб қолди... Назаримда вазнсизлик ҳолати рўй бераётгандек туюлди... Бу, албатта, бир нафаслик ҳолат, бироқ шу аснода «Ватан» деган шеър кўкрагимдан отилиб чиқди.

Мана шу синоатдан устозим Қудрат Ҳикматга пайғом берган эдим, у киши: Сени, Ойбекка бошлаб бора-

ман, деб қолдилар. Лекин учрашув содир бўлмади — устозим бевақт вафот этди.

Йиллар ўтди. Мана энди анвойи гулзордан сунбулу наргиз ахтарадиган ёшга етдим, аммо ҳали кўп изланиш керак.

МИРЕҚУБ ҚОБИЛОВ:

1947 йилда Самарқанд область, Каттақўрғон район, Пайшанбе қишлоғида туғилганман.

Матбуотда, 1968 йилда «Тошкент бинокори» газетасида «Қотил» номли ҳикоям чиққан. Кўп чет эллик йигит-қизлар билан дўстлашиб юрганман. «Қотил»нинг воқеасини Рави Натх исмли ҳинд бола айтиб берган. Кейинги «Фидойи» деб номланган ҳикоям италиялик бола ва дельфиннинг дўстлиги ҳақида.

Мен колхозчи, сотувчи, топограф, ҳар хил ишларни бажарувчи ишчи, бетончи, дурадгор ва бир неча йил ёзги мавсумда геологлар отрядида отбоқар бўлиб ишлаганман.

Ҳозир Хатирчи районида маданият бўлимида рассом бўлиб ишлайман.

САОДАТ МАТЕҚУБОВА:

Туркменистоннинг Илонли районидаги Кенагас қишлоғида 1951 йил 25 апрелда туғилдим. Отам — Матёқуб Хўжаниёзов этикдўз, нина билан қудуқ қазийди. Ҳақиқат учун ёниб-куядиган одам у. Онам — Қумри Қуронбоева меҳнаткаш колхозчи. Ун боланинг онаси. Мен оиланинг иккинчи фарзандиман. 17 ёшгача кўрганам — мактаб ва дала. Гарчи меҳнат дафтарчамга ёзилмаган бўлса-да, колхозчи сифатида 7 йиллик стажим бор...

1968 йилда мактабни олтин медаль билан тамомлаб, Тошкент Давлат университетининг журналистика факультетида ўқишни давом эттирдим. Студентлик йилла-

рим ҳам тугади. Эндиликда дилимга яқин бўлган «Қишлоқ ҳақиқати» газетасида ишлаяпман. Менинг мақсадим шу: ишда ҳам, ижодда ҳам деҳқонлардай тер тўксам.

Ушбу биографиялар билан танишиб, яна бир марта таниш мавзу, таниш материалнинг ижодкор учун қимматли эканлигини ҳис қилдим. Кўпгина ёшлар ҳаётни ҳаққоний акс эттираман деб, натуралистик тасвир билан овора бўлиб қолмоқдалар. Ҳаётдаги муҳим воқеалар билан номуҳим воқеаларни бир-бирларидан ажратиб ола билмаётирлар. Бир пайтлар Э. Хемингуэй ёзган экан: «Нимани ёзишни билган адиб ўз билганларидан кўпини тушириб қолдириши ҳам мумкин. Агар у ҳаққоний ёзса, китобхон тушиб қолган ҳамма нарсани (ёзувчи шу нарсаларни айтганидан ҳам кучлироқ) ҳис қила олади».

Мана, ёш ёзувчи Мирзоҳид Мирзараҳимовнинг «Келинчак» номли ҳикояси. Келин билан куёв бир-бирининг дийдорига тўйишмаган бир пайтда эл бошига кулфат тушади. Уруш бошланади. Йигит фронтга жўнаб кетади. Сепи йиғиштирилмаган келинчак уйига «қабристон жимлиги» чўкади. Орадан ойлар, йиллар ўтади. Келин ҳамон «совуқ ёстиқни қучоқлаб, ёр хаёли билан тўлғаниб, тунларни тонгга улайди». Ҳар куни эрта тонгда қуёшга мурожаат қилиб: «Омоним омонми?— дейди энтикиб». «Унинг илтимосини қуёш бажара олмайди. Омонни ер юзидан қидириб тополмайди, тополмаганини унга айтолмайди қуёш».

Адиб келинчакнинг соф муҳаббатини улуғламоқчи, аёлларимиз шу келинчак сингари вафодор бўлсин демоқчи. Лекин ният холис бўлишига қарамай, унинг талқини сунъий. Шу сабабли ҳикоядан «келин ўзининг севгисидан рози эди», деган гапга ишонгингиз келмайди, келинчакнинг фожиаси очилмай қолади. Уруш машаққатларига, шахсий бахтсизликларга бардош берган кампирлар, чоллар, келинчакларнинг ёрқин образлари

бир пайтлар А. Қаҳҳор, Ш. Рашидов, С. Аҳмад, Мирмуҳсин, Шухрат, Р. Файзий, Ҳ. Ғулом, С. Зуннунова, А. Мухтор, А. Эшонов ва бошқа адибларнинг асарларида маҳорат билан тасвирлаб берилган эди. М. Мирзараҳимов ҳикоясидаги келинчак эса янгича характери билан ажралиб турмайди. Тўғри, ёш ёзувчи айрим ҳикояларида инсон руҳий дунёсини маълум даражада романтик бўёқларда тасвирлашга интилади. Ёш ёзувчининг «Ларза» ҳикоясида бир қиз дам олиш учун курортга боради. Лекин у курортда юриб зерикиб қолади. Ўзини ёлғиз сезади. Зерикмаслик учун «хаёлан ўз ёрини суйиб эркалайди», «кўзларида чарақлаган бахт қоронғи кечани ёритгандай бўлади». Хуллас, қиз ким биландир бирга бўлгиси, унинг билан тўйиб-тўйиб гаплашгиси, яна ўзи ҳам билмаган аллақандай «кўпириб-тошиб бораётган туйғуларини» тинчитмоқчи бўлади. Шу хилдаги ўйлар билан соҳил бўйлаб кетаётганда унинг олдидан ит етаклаб юрган бир чол чиқиб қолади: «Қиз ундан орқада қолмаслик учун енгил одимларкан, борган сари руҳи енгиллашаётганини, аллақандай тушуниб бўлмас туйғулар уни эркалаётганини, ҳозир худди шу дамда жуда-жуда ҳам кимгадир эркалангиси келаётганини» ҳис этади.

«— Бобой, чўмилсам майлими? Кетиб қолмайсизми-а?»

Қиз шундай эркаланиб гапирдики, чолнинг бутун вужуди, ҳатто чап қўлидаги протез бармоқлари ҳам жимирилаб кетгандай бўлди.

— Чўмила қол, ўз хоҳишинг билан шамолламоқчи экансан, нима ҳам дердим. Хоҳиш билан ўлмоқ ҳам лаззат.

Қиз, қиз эмас, бир зумда сув парисига айланди. Шундай бир парики, уни бағрида кўриб, денгиз ҳам энтикиб кетганини чол аниқ сизди. У сузаётгандан кўра ҳам кўпроқ рақс тушаётганга ўхшарди. Қизнинг қиқирлаб кулиши, денгизнинг энтикиши қўшилиб шундай

бир куй ҳосил қилардики, чол томирларида қон эмас, шу куй оқаётганини, энди унинг қолган умри шу куй умрига боғлиқ эканлигини ҳис этарди.

Қиз қирғоқда яланғоч елкаларини кучоқлаб дир-дир титрар, унинг мармар баданида илашиб турган томчилар янги чиққан ой нурида юлдуз янглиғ шуълаланарди». Бу илиқ тасвир ўз-ўзича яхши. Қаҳрамон руҳий дунёсида юз бераётган нозик ўзгаришлар илғаб олинган, лекин адибнинг илгари сураётган ғояси очилмай қолган. Ёш адиб китобий туйғулар гирдобига тушиб, ўралашиб қолмаганмикан? Майда туйғулар эса ҳаммиша катта ҳаёт ҳақиқатини кўришга, жиддий ижтимоий проблемаларни кўтариб чиқишга ҳалақит беради.

Утган йили Мамадали Маҳмудовнинг «Боғдоним» номли ҳикоялар тўплами чоп қилинди. Бу тўплам ҳақида Шодмонбек Отабоев, Ботир Норбоев, Ислом Усмонов каби ёш танқидчиларнинг тақризлари босилди. Улар ёш ёзувчи ижодига хос муҳим хусусиятларни асосан тўғри қайд этишди.

Мамадали Маҳмудов умидли, келажагига ишониш мумкин бўлган ёш адиб. У ҳаётни, одамларни ўткир назар билан кузатади, бошқалар кўзи илғамаган жиҳатларни тилга олади. У ҳали ижодида катта кашфиётлар қилмаган бўлса ҳам, катта ният билан тинмай изланмоқда дейиш мумкин.

...Илон изидай буралиб-буралиб кетган тоғ йўли... Шу йўл четида, юлдузларга талпинган қоянинг шундай этагида бир туп тут бор. Ҳар йили унинг бошида машъум булутлар қилич ўйнатади, ваҳимали жала, дўл, бўронлар аёвсиз савалайди. Таг-томирлари билан қўпориб ташлашга интилади, қоп-қора тунлар ютиб юбормоқчи бўлади... Аммо тут ҳаммасига бардош беради...

Пиллачилар ҳар йили унинг баргли новдаларини каллаклаб кетишади... ҳар йили... Аммо тут новдалай-веради...

Ҳикояда тилга олинган манзара бизга таниш. Адиб мана шу оддий манзара замиридан катта маъно излайди ва шу маънони топади ҳам. «Балки, тут атлас кўйлакли, ипак рўмолли қизлар учун сабр-бардош билан яшар...»

Шоирона хулоса. Ва бу хулоса китобхон қалбида гўзаллика муҳаббат уйғотади.

Ёш адибнинг «Булоқлар» ҳикояси қаҳрамони колхоз агрономи Роҳатой ўз орзулари билан, кучли интилишлари билан китобхонни мафтун қилади. У она қишлоғи Боғдоннинг яна ҳам очилиб-яшнаши учун «Оҳу дара»да бир пайтлар кўмилиб кетган булоқларнинг кўзини очмоқчи бўлади. Бироқ қиз ташаббуси колхоз раҳбарларига унчалик хуш келмайди. Аммо, Роҳат чўрткесар қиз, одамлар бу қизда қандайдир яхши бир ният борлигини сезади. У ҳар хил қаршиликларга дуч келишига қарамасдан, ниҳоят, ўз мақсадига эришади. Булоқларнинг кўмилиб қолган кўзларини очади. У булоқ кўзини очаман деб, ўз қалбида яшириниб ётган имкониятларни ҳам очганини билмай қолади.

Хуллас, Мамадали Маҳмудов ҳикояларида эҳтирос, мусаффо туйғулар, конкретлик бор. Аммо ёш ёзувчи баъзи ҳикояларида фикрларини яланғоч ифодалайди. Ўзи севиб қолган қаҳрамонларнинг руҳий оламида кечаётган ўзгаришларни таҳлил қилиш ўрнига улар ҳақида умумий маълумотлар бериш билан чекланиб қўя қолади.

Ниҳоят, яна бир истак. Нима учун ёшлар ижодида Иттифоқ ва жаҳон миқёсида рўй бераётган муҳим воқеалар етарли даражада акс этмаётир? Биз ҳеч қачон М. Горькийнинг ва В. Маяковскийларнинг ҳаётга фаол аралашиб тажрибасини унутишга ҳаққимиз йўқ. Шу маънода ёшларни тез-тез командировкаларга юбориб туриш ва ижтимоий заказлар бериш масаласини жиддийроқ ўйлаб кўриладиган пайт келди. Фақат ғамхўрлик билан талабчанлик бирга қўшиб олиб борилганда-

гина ёш ёзувчилар халқимиз ва партиямиз олдидаги юксак гражданлик бурчларини шараф билан адо этадилар.

Адабий танқидчилик ёшлар ижодига эътибор бермаяпти, деган фикрларга мутлақо қўшилиш қийин. Ахир, танқидчиларимиздан Матёқуб Қўшжонов, Умарали Норматов, Норбой Худойберганов, Иброҳим Ғафуров, Муҳсин Олимов, Маҳкам Маҳмудов, Меҳли Сафаров ва бошқаларнинг тақризлари, мақолалари ёшлар ижоди ҳақида баҳс қилмайдими?! Менимча, асосий гап ўша ёзилаётган мақолаларнинг савиясида, асарларни таҳлил қила билиш санъатида! Бу ҳақда фикр юритиш мумкин ва лозим. Лекин шу ўринда ёшлар ижоди ҳақида ёзилаётган кўпгина мақолаларда тез-тез кўзга тушаётган бир мунозарали фикрни айтиб ўтмоқчиман. Гўё ёш ёзувчи интеллектуал қаҳрамон образини яратса — бу яхши, акс ҳолда бу катта нуқсон. Фикримизча, масалани бир оз кенгроқ талқин қилиш керакка ўхшайди. Аслида асосий диққат қаҳрамонга юклатилган ижтимоий ғояни очиш маҳоратига қаратилиши керак.

Шу ўринда Иброҳим Ғафуров ва Одил Ёқубовларнинг «Боғнинг боғбони бўлсин» мақоласидаги ушбу сўзларни келтириб ўтишни лозим топаман:

«Бизни ташвишга солаётган нарса шуки,— деб ёзди мақола авторлари,— ёшларнинг асарларида тасодифийлик кўпайиб кетмаяптимики? Пухта ўйланган ҳаётий вазиятлар ўрнига тасодифий учрашувлар, ижтимоий конфликтлар ўрнига тасодифий, юзаки тўқнашувлар, характерларни мантиқан охирига етказиш ўрнига тасодифий мелодраматик ҳолатлар, фактларни чуқур таҳлил этиш ўрнига воқеаларнинг сиртқи, юзаки тасвири...»

Бу айтилган мулоҳазалар ёшлар ижоди хусусида жиддий ўйлашга ундайди. Негаки, кўпгина ёшларнинг илк машқларида ва ҳаттоки бир-иккита китоб чиқа-

ришга муяссар бўлган айрим адибларнинг асарларида ҳам воқеаларнинг сиртқи, юзаки тасвирлари кўзга ташланади.

МАЪНАВИЙ ПРОБЛЕМАЛАРИМИЗ

Иигирманчи аср илмий-техника тараққиёти ва шу тараққиётга боғлиқ мураккаб ижтимоий, маънавий проблемаларни бадий тадқиқ этишда илмий-фантастик адабиётнинг аҳамияти ва имкониятлари катта. Ҳозирги ўзбек адабиётида детектив, илмий-фантастик жанрларда ижод қилаётган ёш кучларнинг дастлабки қадамлари ҳақида мутбуотимизда айрим фикрлар айтилди. Ўзбек илмий-фантастик адабиётини ривожлантиришдек муҳим ва хайрли иш учун яхши йўл очиб бераётган «Ўзбекистон маданияти» газетаси, «Шарқ юлдузи» ва «Гулистон» журналлари редакцияларининг ишларини маъқулламоқ лозим. Кейинги вақтларда бу қизиқарли ва мураккаб жанрда Тоҳир Малик, Маҳкам Маҳмудов, Ҳожиакбар Шайхов каби истеъдодли ёшлар ижод қиляпти. Улар ўзбек илмий-фантастик адабиётининг турли йўналишларини ривожлантириш учун ҳисса қўшишга интиляпти. Чунончи, Ҳожиакбар Шайхов болалар ва ўсмирларбоп илмий-фантастика жанрида ёзмоқда. У фан-техника революцияси, космос асри қаҳрамонлари ҳақида ҳикоя қилмоқда. Тоҳир Малик детектив «Қора фаришта» ҳикояси учун «Гулистон» журна-ли мукофотини олди. Ҳикояда Бельден исмли истеъдодли йирик олим ўзининг буюк илмий кашфиёти учун ёш болаларни ўлдириб, инсонларни таҳқирловчи яширин жиноят билан шуғулланади. Ҳикоянинг ижобий қаҳрамони Стилъмен ўз ҳаётини хавф остида қолдириб, қора ниятли жиноятчига қарши курашади, аммо енгилади. Ҳикоядаги фантастик воқеалар ёзувчи томонидан анча пухта асосланган. Тоҳирнинг ҳикоячилик услубида ҳали миллий бўёқлар кам, миллий характерлар оз учрайди. Тоҳирнинг кўпчилик ҳикоялари сюжетининг

таранглиги, воқеалар ривождаги фавқулудда бури-лишлар ундан етук асарлар кутишга асос беради.

Маҳкам Маҳмудовнинг «Мен — мен эмасман» ҳикоясида («Ўзбекистон маданияти», 1973 йил) айрим одамларнинг ўз маънавий қиёфасини йўқотганлиги жуда қизиқарли тасвирланган. Ҳикоя қаҳрамони ўз қиёфасини, яхлитлигини йўқотиб, икки хил ҳаёт кечиради. Эзгулик учун курашда ҳаёт машаққатлари олдидаги саботсизлиги қаҳрамон қиёфасини йўқотишнинг манбаларидан биридир. Еш адиб ҳали йирикроқ асарлари билан шу йўналишни чуқурлаштиради, деб умид қиламиз.

Сўнгги йиллар прозаси ҳақида сўз кетганида Ўктам Усмонов ҳикояларини тилга олмасдан иложимиз йўқ. Унинг ҳикоялари қаҳрамонлар ҳаётидаги кескин вазиятлар ва ҳолатлардан бошланади. У қаҳрамонларининг руҳий оламида рўй берадиган нозик ички ўзгаришларни илғай олади, китобхонни улар характеридаги ибратли томонларга қарата олади. Шу орқали бугунги кишилар характеридаги ижобий фазилатларни улғулайди, нуқсонларни кескин ва аёвсиз фош қилади.

«Нотинч кеча» ҳикоясининг қаҳрамони Райҳона Самадовна ёлғиз қизчасини икки йилдирки алдаб келади. Аммо қизчаси дадаси ҳақидаги бор ҳақиқатни тўсатдан билиб қолади. Афсуски, Райҳона Самадовна юрагида тош бўлиб ётган гапни — ўзидан ўтганини қизига рўйирост айтолмайди, ўзича эзилади, изтироб чекади.

Хўш, нима учун Райҳона Самадовна бунчалик қийналади? Нега унинг ҳаёти маъносиз ўтмоқда? Нега гоҳи-гоҳида бебақо дунё кўзига тор кўриниб кетади? Бунга, аввало, Райҳона Самадовна характериға илашган нуқсонлар сабабчи. Чунки у, ижтимоий мартабаси ошиб борса ҳам, инсон сифатида ўсмайди, у турмуш ўртоғи Набижоннинг инсоний фазилатларини қадрлай олмайди. Турмуш кўрганларидан сўнг орадан бир ярим

йил ўтгач, Райҳонани ўзи ишлаётган район поликлиникасига бош врач қилиб тайинлашди. Яна сал ўтмай район соғлиқни сақлаш бўлими мудирининг ўринбосари лавозимига кўтаришди. Шу-шу, уни ҳамма «Райҳона Самадовна» дейдиган бўлди.

Райҳона Самадовнанинг фожиаси шундаки, у инсоний бурчни ижтимоий бурчдан ажратади, ҳолбуки, бу икки бурчни бир-биридан ажратиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам Уктам Усмоновнинг «Нотинч кеча» ҳикоясида севги, оила масаласи — жиддий ижтимоий масалага айланади. Бу масалага бефарқ қараш эса ёмон оқибатларга олиб келиши ишонарли қилиб кўрсатилади.

Севги, оила мавзуида кўплаб асарлар ёзилмоқда. Афсуски, уларнинг бир қисми тасодифий, ижтимоий маъно ташимайдиган олди-қочди тасвирларга кўмилиб қолмоқда. Шу муносабат билан Шаҳодат Исахонованинг «Раққоса» ва Сиддиқа Аъзамованинг «Синов» ҳикояларига тўхтаб ўтмоқчиман. Мана, «Раққоса» ҳикоясининг сюжети: балет артистлари Қарима билан Қодир бир-бирларини севишиб турмуш қурадилар. Лекин кўп ўтмай, ораларига совуқлик тушади. Қариманинг фарзанд кўрмаслиги маълум бўлиб қолади. Қайнанаси бундан норози. Шу сабабли у уйини бугунлай ташлаб чиқиб кетади. Орадан йиллар ўтади. Қарима халқ артисти унвонига сазовор бўлади. Шу ўтган йиллар ичида Қодир бир зум ҳам уни унутмайди. Яна иккаласи топишади. Севиш ва оила қуриш учун фарзанд бўлиши мутлақо шарт эмас. Мана ҳикоядан келиб чиқадиган асосий ғоя. С. Аъзамова ҳикоясида домла билан шогирд орасида бошланган севги можароси ҳақида сўз боради. Ўз вақтида олимларимиз бу хилдаги юзаки севги мавзуларини кескин танқид қилган эди. Гап, албатта, бу мавзунинг яна такрорланганида эмас, балки ушбу мавзунинг юзакилигида, ижтимоий қирраси очилмаганлигидадир. Ҳикоянинг сюжетига эътибор қилинг: домланинг иккита фарзанди бор. Гулнора бўлса эндиги-

на ўн саккизга қадам қўйган. У кўп иккиланади. Домлани севай деса, ораларида ёш жиҳатдан катта фарқ бор. Севмай деса, кўнгли бўш, домласининг илтижоларини қайтара олмайди. Яна ўша эски муаммо: устоз билан шоғирд орасида севги бўлиши мумкинми, йўқми?

Эки тенденция даражасига етиб қолган яна бир хавфли ҳодисани олиб кўрайлик. Айрим асарларда шаҳарлик хотин-қизлар образлари бир хил қора бўёқлар билан чизилади. Гўё шаҳарлик хотин-қизларнинг ҳаммаси енгил табиат, мода кетидан қувишади, эрта-ю кеч қошу кўзларини бўяш билан овора. Қишлоқлик хотин-қизлар ҳамиша содда, маъсума, атир-упани кўришса титраб-қақшаб кетадилар. Хуллас, шаҳарликлар номуносиб ҳаёт кечиривади, қишлоқликлар, аксинча, пок, беғубор. Шаҳарлик қизлар севгининг қадр-қимматини тушунишмайди, қишлоқлик хотин-қизлар севгининг қадр-қимматини яхши биливади. Уйланадиган бўлсангиз қишлоқ қизларига уйланинг!

Шу хилдаги сюжетлар асосида қурилган баъзи ҳикояларнинг саёзлиги ва уйдирмалигини исботлаб ўтиришнинг ҳожати бўлмаса керак. Ҳаёт ҳодисаларини бундай юзаки ва бир ёқлама талқин қилиш ҳодисалари билан муроса қилиб бўлмайди. Агар шу хилдаги асар муаллифлари ҳаётини материални чуқур ўрганиб, ўзининг граждандлик бурчи нуқтаи назаридан таҳлил қилганда, хотин-қизлар образини бунақа бир томонлама акс эттирмаган бўлур эдилар, шаҳарлик хотин-қизларни «уриб», қишлоқ аёлларини идеаллаштириш ўрнига, уларнинг туйғуларини бойитиш, маданий савияларини кўтариш хусусида жиддий қайғурган бўлур эдилар.

Илмий-техникавий революция ҳаётимизнинг барча соҳасида ўзининг кучли таъсирини кўрсатмоқда. Шу жумладан, кишиларнинг онгига ҳам. Бир томондан, кишилар ҳаётида информациянинг роли ошиб бораётган бўлса, иккинчи томондан, уларнинг она табиат гўзалликларини қадрлаши ортиб бормоқда. «Литературная

газета» саҳифаларида Байкални сақлаб қолиш ҳақидаги баҳслар ҳам, умуман, табиат гўзаллигини акс эттирувчи асарларнинг кўплаб ёзилаётганлиги ҳам шундадир. Зотан бугунги кунда она табиатнинг гўзаллигини куйловчи асарларга эҳтиёж ҳам, зарурат ҳам катта.

Одил Ёқубов ўзининг «Фарзандлар бурчи» деган эссесига қуйидаги фикрларни ўртага ташлайди: «Бундан беш-олти йил муқаддам «Литературная газета» овчилик масаласини кўтарганида, зотан, милтиқ билан ов қилиш керакми, йўқми, деган муаммони жамоатчилик муҳокамасига қўйганида, хоразмлик ёзувчимиз Раҳим Бекниёз: «Йўқ, овчилик керак!» деган наъра тортиб чиққанди. Мана бу наърани эшитиб ниҳоятда ранжиган эдим. Бугун, дала ва қирлардаги парранда ва даррандадан милтиқ кўтарган овчи кўпайиб кетган бир маҳалда, овчилик шунчалик зарурми, йўқми, буни айтолмайман».

Раҳим Бекниёзнинг «Сеҳрли дунё» номли янги китоби эътиборга лойиқ. Бизнинг фикримизча, асосий гап овчилик қилишни мақташ ёки танқид хусусида бормаслиги керак. Гап овчилик мавзуси орқали нималарни улуғлаб ва нималарни қоралашдадир. Агар масалага шу жиҳатдан қарайдиган бўлсак, Одил Ёқубовнинг ташвишларида жон бор.

«Сеҳрли дунё» китобида «Шапка кийган қуён» номли яхши бир ҳикоя бор. Уша ҳикоя шундай бошланади:

«Ибтидоий чўқмор тош — биринчи қуролнинг ижодкори ким? Овчи. Прометейга ўтдан фойдаланишни ўргатган донишмандлар ҳам, албатта, овчилар бўлган. Ирғай таёққа илдиз пўстлоғидан тор тортиб, меҳнат шодиёнасини илк бор тараннум қилган шоиру машшоқлар ҳам, шубҳасиз, овчилар. Кўмиру тош қаламлар билан тасвирий санъатга ҳам ана шу одамлар асос солишган. Цивилизация бешигини тебратишган ўша бобокалонларимизнинг қони томиримда, эҳтироси юрагимда мавж уришидан мамнунман!

Инсониятнинг қадимги ҳаёт манбаи, барча санъат

ва ижтимоий тафаккурнинг ибтидоий ўчоғи бўлган овчилик бизнинг замонимизга келиб нодир санъат бўлиб қолаётир, назаримда. Унинг ажойиб-ғаройиб воқеалар тўла завқу жозибадорлиги қайси санъатдан, ажойиб овчилар маҳорати қайси санъаткорникидан кам».

Яна такрорлаймиз, Ленин мукофоти лауреати Василий Песков «Комсомольская правда» газетаси ва Иттифоқ телевидениесигадаги чиқишларида айтганидай, бу гаплар қадимги давр учун, табиатнинг мўл-кўл бойликлари қириб тугатилмаган давр учун тўғри дейиш мумкин. Аммо, цивилизациянинг ҳозирги даражасида «овчилик касби нодир санъат» эмас, деб ўйлайман. Аксинча, дала ва қирлардаги парранда ва даррандадан милтиқ кўтарган овчилар кўпайиб кетган бугунги кунда биз овчиликни улуғловчи асарларни гуманистик нуқтаи назардан қўллаб-қувватлашимиз қийин.

Бу билан биз Раҳим Бекниёзовнинг овчилик ҳақидаги ҳамма ҳикояларини қораламоқчи эмасмиз.

Биз ёзувчининг айрим ҳикоялари билан танишар эканмиз, кўз ўнгимизда Хоразм воҳасининг чангалзор ўрмонзорлари, қаҳрабо тўқайзорлари, қум орасида жимирлаб ётган зангори кўллари, кўллар устида чарх уриб учган оқ чорлоқлар, ўрдак ва ғоз галалари гавдаланади. Бу тиниқ тасвирлар кишини табиат қўйнига чорлайди. Баъзан овчи табиатнинг ана шу фусунқор манзараси олдида лол қолади. У шундай пайтларда ўзига-ўзи дейди: «Ранг-баранг қанотлар оҳанги, юмроқзоқиқнинг чийиллаши-ю, тулкининг эҳтиёткор шитирлаши — ҳамма-ҳаммаси бир бутун оркестрдай жангилдайди. Ҳатто, оғир сукунат ва унсизлик ҳам ана шу табиат музикасининг бир бўлаги, паузасими дейсан. Уни тинглашга, англашга қулоқ керак фақат».

Афсуски, табиат гўзаллигидан завқлана билган бу овчи баъзан кўпроқ ўлжа олиш ниятида шундай ҳаттиҳаракатлар қиладики, унинг бу қилиқлари кишида нохуш туйғулар уйғотади. Унинг фикрича, «кўп овчи-

лар ўлжани ётоғида топиб отишни ўзига хос санъат деб, юксак баҳолашади. Баъзилари, аксинча, «ҳар бир ўлжани» қочаётган пайтда отиб олишни маъқул кўради: «Тарр» этади бирдан бир нарса. Қарасам, ҳавони чақмоқдай тилиб кетяпти қирғовул. Роса нишонга олиб, тепкини босаман, ҳавода бир муаллақ бўлади-да, қанотларини пинжига қисиб, «тап» этиб тушади ерга». «Чумчуқлар галаси «гурр» этиб, ҳавога кўтарилаётган пайтда яна бир ўқ уздим. Ҳар ўқда ўнталаб жонивор патир-путир қилиб қорга қулади». «... Одатда қуён очиқликдан қочади. Шунинг учун ўзимни дарҳол чап томондаги сўқмоққа олдим. Худди ўйлаганимдек бўлди: ғилайжон коптокдек сакраб, қамишзордан сўқмоққа чиқди. Иккинчи сакраганида, бир ўқ билан ерга юмалатдим уни». Ўргамчик овчини қизиқтириш учун тажрибали овчи айланиб ўзи отган қуённи бир чеккага кўяди. Ўргамчик овчи ўша қуённи кўргани ҳамон «таққа тўхтаб, қўлидаги чизиқни ташлади-ю, милтиқ ўқталиб, ванғиллатиб ўқ қўйди. Биринчи ўқнинг тутуни таралмаёқ иккинчисини ҳам гумбурлатиб юборди». Кечқурун у уйига келиб хотинига мана бундай деди: «...босдим тепкини! Бир юмалаб, тагин қаддини кўтарди. Иккинчи ўқни ҳам қўйвордим».

Овчининг мана шу тарздаги ғалати хатти-ҳаракатлари, қилиқлари, ўқувчилар қалбида гўзалликка нисбатан муҳаббат уйғотармикан, унинг дилида эзгу истаклар туғдирармикан? Мен бунга шубҳа қиламан. Ўйлайманки, иқтидорли адиб Раҳим Бекниёзов овчи ҳикоялари устидаги ишини давом қилдирадиган бўлса, табиат бойлиги ҳисобланмиш қушлар, ҳайвонлар, ўсимликларга бўлган муҳаббатини бошқачароқ тарзда ифода қилиши лозим.

Адабиёт олдида турган муҳим проблемалар хусусида сўз юритилар экан, қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатларида, қилмишларида, қувончи-ю ташвишларида совет кишиларининг характери бутун гўзаллиги ва серқирра-

лиги билан ҳаққоний акс эттирилиши керак. Шу жумладан, оилавий, интим мавзулар талқинида ҳам замондошларимиз маънавий ҳаётида рўй бераётган ўзгаришлар бутун тўлалиги билан кўрсатилиши зарур.

Бултур эълон қилинган Ёқубжон Шукуровнинг «Жондан азиз» номли қиссаси ва ҳикоялар тўпламида турли хил касб кишиларининг интим ҳаёти қаламга олинган. Умуман, бу адибда кишиларнинг интим муносабатларига қизиқиш катта. Бир пайтлар Ёқубжон Шукуров шу мавзуда дуруст асарлар ҳам ёзгани, бу асарлари китобхонлар орасида тортишувларга сабаб бўлгани ҳам ёдимизда. Янги китобидан ўрин олган «Жондан азиз» ва «Капитан» қиссаларида адолат посбонларининг яшаш тарзи, уларнинг ҳақиқатни тиклаш йўлида олиб борган курашлари анча жонли тасвирланган. Ҳар хил қиёфада юрувчи прокурор ўринбосари Мавлонхўжаев, ишни дабдурустан прокурорликдан бошлаган Асқарали, ўз айбини яшириш учун ёш прокурорни куёв қилиш орзусида яшаган Орифхон образлари ўқувчилар кўз ўнгида анча ёрқин гавдаланади. Буни таъкидлаб ўтишни лозим топганим ҳолда, ёзувчи ўз қаҳрамонларининг интим ҳаётига ўтиши билан чучмал ва бачкана тасвирлар хуружи бошланадики, бу хуруж кишини ранжитмай иложи йўқ.

Тўғри, Ёқубжон Шукуровнинг китобларида яхши, лирик тасвирлар ҳам бор: «Куй биринчи Азизани қитқлади. У қуюқ ва тим қора киприқларини учириб, чарос кўзларини беозор очди, чойшабдан чиқиб қолган оппоқ билакларини ноз билан силади — увушигини ёзди. Булбул қўшиғига берилиб, ҳузур қилиб жилмайди. Сўнг, қўлларини икки ёнига ташлаб чалқанча ётганича кўкракларини ўйнатиб қеришди». «Тим қора соч гўё қизнинг нозик белини, қўйма болдирини қутлагандек тақимига урилиб селкилларди». Аммо, асарда бундай аниқ тасвирлар чуқур маъно учун хизмат қилмайди.

«Жондан азиз» қиссасида ёш прокурор йигит Асқарали образи чизилган. Асқарали кунларнинг бирида севгилиси Азизанинг уйига меҳмон бўлиб боради. Уйнинг эгалари ва меҳмонлар ундан дутор чалиб беришни ўтиниб сўрашади. Бўлғуси куёв қўлига дутор олиб, шундай лапар бошлайди:

Бул гўзал доно экан,
Билмаганинг билдиради,
Кош қоқиб, кўзлар сузиб,
Кулмай десанг кулдиради.

— Эй, қойил-э. Йигит шунақа бўлса!— деб юборди Бозоров. Унга бошқалар қўшилиб офаринлар ўқишди. Ҳатто Мақсуда билан ая ҳам ошхонадан чиқиб тинглаб, «тасанно», дегандек бир-бирларига қарашиб тинглаб, томоша қила бошлашди. Асқарали давом этди:

Кўзму — юлдуз! Юзму — ой,
Билолмадим, қандай чирой,
Зар кокилин силкитиб
Офтобни ҳам сўндиради...

— Барака топинг!— деб юборди Адолат шодиёна. Асқарали кулиб туриб, дуторни ҳар тиниш пайтида чертиб чалар ва яна қўшиқ бошларди:

Уқ экан киприклари,
Илонмидир ҳар тола соч,
Шамширсимон қош ўйнатиб,
Тириклайин ўлдиради...

Қизиғи шундаки, бу ғалати қилиқ ва ғалати лапарларни бўлғуси куёв ўз севгилиси уйида кўрсатмоқда. Албатта, бу тахлитдаги ўта сунъий тасвирлар асарнинг тарбиявий аҳамиятини сусайтирганидек, ўқувчиларнинг дидини ҳам пасайтиради.

Тасвирда ҳаққонийликка риоя қилиш адабиётнинг асосий қонунларидан бири. Бу қонун салгина бузилса ҳам, қаҳрамонга нисбатан китобхоннинг эътиқоди паясасиб кетиши турган гап. Шу сабабли ҳар бир ёзувчи, у қайси мавзуга мурожаат қилмасин, аввало, тасвир ҳаққонийлигига риоя қилмоғи лозим. Шу муносабат билан Ёқубжон Шукуровнинг «Капитан» деб аталган иккинчи қиссасидан она билан қиз орасида бўлиб ўтган бир воқеани келтирмоқчиман.

Оила бошлиғи капитан Оқилов текинхўрлар, юлғичларга нисбатан қаттиқ қўллиги билан ном қозонган. Табиийки, енгил-елпи ҳаёт кечирувчи текинтомоқлар унинг ҳатти-ҳаракатларидан норози. Бу ҳодисадан огоҳ бўлиб қолган капитан хотини билан қизига ҳушёр бўлиб юришни тайинлайди. Отасининг панд-насиҳатлари қизи Ҳилола учун кулгили бўлиб туюлади. Шу муносабат билан у оёғига ҳазил қилмоқчи бўлади. «Ҳилола югуриб чиқиб, кеча институтда ўйнаган безори йигит ролидаги жулдур кийимини кийиб, эски қора шляпани бостириб, ниқобли кўзойнакни тақиб, бир қўлига ясама пистолет, иккинчи қўлига ясама ханжар ушлаб, парданинг орқасига беркиниб кутиб турди. Умида бир қўлида сотиб олган сувсар пальтосини, иккинчи қўлида сумкасини кўтариб, атрофга аланг-жалавғи боқиб кириб келди-да, нарсаларни шоша-пиша столга қўйиб, ичкари хонага югурди. Ҳилола бўлса Умида қайтиб чиққунча пальто билан сумкани олиб телевизор орқасига яшириб, жойига қайтди. Пистолет ушлаган Умида чиқиб пальто билан сумканинг йўқлигини билиб, турган жойида қотиб қолди. Унинг қўлидаги пистолетни кўрган Ҳилола ҳам жойидан қўзғалмай ўйланди:

— Ҳозир отиб қўйса-я?! — деди ичида. — Йўқ отолмайди! Ўзи титраб турибди-ку!

Шу дам Умида бирдан телефонга югурди.

— Стой! — деди Ҳилола кўринмай эркак овозида

русчалаб. Умида трубакани ушлаганича туриб қолди. Ҳилола буйруқ бера бошлади: — Положи на место! — Умида трубакани қўйди. — Вернись, не шуми! Пистолет на стол! Быстрее!

Умида титраб орқасига қайтди ва овоз келаётган томонни қидирди. Ҳилола ханжари билан пистолетни парданинг икки ёнидан чиқариб, ўзини икки одам қилиб кўрсатмоқчи бўлди. Умида пичоқ билан пистолетни кўриб, қалтираб, стол томон юрди ва пистолетини қўйди. Шунда Ҳилола этикли икки оёғини икки ёнига кериб чиқиб келди ва кеккайиб яна буйруқ бера бошлади: — Не шевелись! Сними часы! — деди Ҳилола тайтанақлаб, битта-битта қадам босиб Умида томон юраркан. Умида туфлисини ҳам ечди-ю, қаерга қўярини билмай, Ҳилолага қаради: — На стол! — деб дўқ урди Ҳилола. Умида туфлини столга қўйди. — Серьги тоже! — деди Ҳилола. Умида қийналиб исирғасини олиб столга қўйди.

— Вот хорошо! Платье, быстро сними платье! — деди Ҳилола.

Умида шошиб қўйлагини ечмоқчи бўлиб, этагини ушлаб таққа тўхтаб қолди. Ҳатто дўқ уриб жавоб берди:

— Не сниму платье!

— Почему?!

— Потому! — деб қичқирди Умида. — Что угодно — бери! Платье не сниму!

— Руки вверх! — деб қичқирди Ҳилола. Умида ғазаб билан қўлини кўтарди. Унда нафрат уйғона бошлади. Ҳозир у столдаги пистолетни олиб отиш учун пайт пойлай бошлади. Ҳилола эшикдан кириб келган укасини пайқамай Умидага яқинроқ бориб деди:

— Дай, поцелую тебя! — Ҳилола ўпмоқчи бўлган эди, нафратланиб турган Умида шиддат билан жуда қаттиқ тарсаки тортиб юборди. Ҳилола беихтиёр юзини ушлади».

Бугунги кун кишисининг образини шу хилда ўта жўн, ўта тўпори қилиб кўрсатишга уриниш дидсизликнинг аломати. Дидсизлик илдиз отган жойда маҳорат ҳақида гап бўлиши мумкин эмас. Айрим мунаққидлар эътироз қилишлари мумкин: «Ташвиш қилишнинг ҳожати йўқ. Ҳозирги пайтда нозик дидли китобхонлар кўпайиб қолган». Аммо иккинчи бир жиддий муаммони ҳам унутмаслик керак, дидсиз ўқувчиларни дидли қилиш ҳам адабларимиз олдида турган долзарб муаммолардан ҳисобланади. Бу масала фан ва техника революцияси кенг авж олган ҳозирги пайтда ҳам ўз актуаллигини сақлаб қолмоқда.

Биз космос, кибернетика, атом, баллистик ракета-лар асрида яшаётирмиз. Фан ва техника революцияси кишиларнинг туйғуларига ҳам кучли таъсир ўтказмоқда. Шу ҳодисага турли мунаққидларнинг муносабати турлича. М. Анчаров ҳозирги вақтда рационализм жуда зарур деб ҳисоблайди. В. Липатов ҳам бу фикрни маъқуллайди. Л. Жуховицкий эса, аксинча, ҳозирги вақтда ҳис-туйғулар яшнаб боряпти, деб ўйлайди. Ёки мана бу тарздаги важлар ҳам кишининг диққатини ўзига тортади: «Идеал қаҳрамонларнинг кераги йўқ. Ижобий, салбий тушунчалари ҳам аллақачон эскириб қолган. Фақат ақли идрокига таяниб иш юритадиган қаҳрамонлар зарур».

Адабий жараён билан чуқурроқ танишадиган бўлсак, қаҳрамон образини яратиш проблемаси билан боғлиқ бўлган яна кўпгина баҳсли масалаларнинг гувоҳи бўламиз. Афсуски, айрим адабий-танқидий мақола-лар ва китобларда ёзилишича, адабиётдаги барча баҳсталаб мавзулар, шу жумладан, қаҳрамон проблемаси ҳам аллақачонлар ҳал қилинган. Бу ҳақда ортиқча ташвишланиб, мунозара қилиб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Шу типдаги адабий-танқидий ишларнинг кенг китобхонлар оммасига мўлжаллаб нашр қилиниши кишини ачинтиради. Мен бу ўринда Аҳмад Аъзамовнинг

«Ўзбек совет прозасида комсомол-ёшлар образи» деб номланган китобчасини назарда тутаётирман. Мунаққиднинг нияти олижаноб, у ўзбек совет прозасида комсомол-ёшлар образлари проблемаси хусусида фикр юритмоқчи бўлган. Аммо олижаноб ният амалга ошмай қолган. Мен бу китобнинг жудаям ғализ, ажи-бужи бир тилда ёзилганлигини айтиб ўтирмоқчи эмасман. Шахсан мени китоб авторининг граждан сифатида тутган позицияси ажаблантирди. Гўё Аҳмад Аъзамов прозадаги комсомол-ёшлар образи мавзусида биринчи бўлиб сўз очган. Мунаққиднинг таҳлил қилиш принциплари ҳам ғалати: комсомол-ёшлар ҳаётидан олиб ёзилган барча асарлар мукамал. «Эллигинчи ва олтмишинчи йилларда яратилган комсомол образлари, — деб ёзади Аҳмад Аъзамов, — ўзининг ҳаётийлиги, реаллиги билан ажралиб туради, схематизм ва шаблон қарийиб сезилмайди. Бу образлар ҳар томонлама, атрофлича ва чуқур ёритилиши билан диққатга сазовордир». Конкрет таҳлилниң йўқлиги сабабли бу фикрларнинг асосли эканлигига ишониш қийин. Буниси ҳам майли-я, аммо ёш олимнинг адабий фактларни тузукроқ билмаслиги кишини ҳайратга солади. У Ҳ. Олимжон, Ойбек, А. Қаҳҳор, Уйғунлар ҳақида умумий маълумот беради-ю, аммо бевосита комсомол-ёшлар ҳаётидан асарлар ёзган Раҳмат Файзийнинг «Чўлга баҳор келди», Ҳ. Фуломнинг «Сенга интиламан», С. Аҳмаднинг «Уфқ», И. Раҳимнинг «Ҳилола», Ҳ. Назирнинг «Кўктерак шабадаси», Ж. Абдуллахонов, Н. Фозилов ва бошқа адибларнинг асарларини тилга ҳам олмайди, ёки қуруққина номларини санаб ўтади, холос. Натижада шундай бўлганки, адабиётни яратаётган кўпгина истеъдодли адиблар ижоди эътибордан четда қолиб кетган. Шу китоб муносабати билан характерли бир воқеани эслаб ўтмоқчиман. Йигирманчи йилларда инқилобий руҳда ёзилган бир шеърга Яшин ака танқидчи Сотти Ҳусайдан бир хат олган экан. Бу хат: «Кўзнингга реализм

кўзойнагини таққанлигинг билан табриклайман», деб бошланар экан. Аҳмад Аъзамов «реализм кўзойнагини» тақмасдан қутлуғ мавзуга қўл урганга ўхшайди.

Реализм кўзойнагини тақмасдан тўлақонли қаҳрамонлар образларини яратиб бўлмайди. Биз кўпинча ушбу муқаддас қонунни тушунмаймиз ёки тушунишни истамаймиз. Аксинча, ҳадеб адиблардан ўз қаҳрамонларига нисбатан самимий муносабатда бўлишларини талаб қиламиз. Лекин чинакам реалистик асар ёзиш учун самимийликнинг ўзигина етарли эмас. Шу жиҳатдан Р. Файзийнинг қайта ишлаб чиққан «Чўлга баҳор келди» романи ибратли.

Маълумки, бирон-бир асар хусусидаги гапни ҳаёт ҳақиқати билан бадий ҳақиқатнинг диалектик бирлиги масаласидан бошлаш керак. Зеро, социалистик реализм методининг асосий талабларидан бири — ҳаётни ҳаққоний акс эттириш бўлса, бу талаб қисса жанрига ҳам тўла тааллуқлидир. Албатта, ёзувчи ўз асарига ҳаётини материални қандай кузатган бўлса, айнан шундайлигича олиб киравермайди, балки уни тасодифий, аҳамиятсиз воқеа ва ҳодисалардан «тозалайди». Ҳаётини воқеалар ва ҳодисаларни асарнинг ғоясига бўйсундиради. Бу эса ёзувчидан ўз замонининг илғор дунёқараши билан қуролланган бўлишини, воқеликнинг етакчи тенденцияларини илғаб ола билишни тақозо этади. Фақат шундай бўлган тақдирдагина ёзувчи ўз замонасининг энг катта муаммоларини кўтариб чиқа олади, йирик ҳаётини масалаларни ўртага ташлаган чинакам санъат асарини яратишга қодир бўлади.

Урушдан кейинги давр. Қирқинчи йилларнинг охири ва эллингичи йилларнинг боши. Совет халқи Коммунистик партия ва Совет ҳукумати раҳнамолигида Улуғ Ватан урушининг оқибатларини — вайрон бўлган шаҳар ва қишлоқларни тиклашга, янги, улкан ишларга бел боғлади: мамлакатимизда оммавий ҳаракат — қўриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш, уларни боғу бўстонга

айлантириб, халқимизга хизмат қилдириш ишлари авж олди. Бу улуг ҳаракат, ўз навбатида, халқ оммаси орасидан чинакам меҳнат қаҳрамонларини бунёдга келтирганидек, халққа етакчилик қилувчи партия, совет ва жамоат ходимининг ҳам янги типини пайдо қилди. Табиийки, ҳамиша халқ ҳаётини ҳаққоний акс эттириб келган совет адабиёти ва санъати бу улкан умумхалқ ишидан четда қололмас эди. Ҳақиқатан, халқимизнинг бу ажойиб меҳнатини акс эттирувчи қатор асарлар пайдо бўлди. Рост, қирқинчи йилларнинг охири ва эллигинчи йилларнинг бошида пайдо бўлган ва бу муҳим мавзуга бағишланган асарларнинг ҳаммасини ҳам адабиётимиз ютуғига қўшиб бўлмайди. Аввало, бунга маълум даражада конфликтсизлик назарияси сабаб бўлди. Бу «назария» ҳаётнинг етакчи ва муҳим тенденцияларини тасвирлашга халақит берган эди. Чунончи, янги ерларни ўзлаштириш учун кураш мавзуга бағишланган Семен Бабаевскийнинг «Ер устида нур» романида ҳамма нарса силлиқ ва осонгина рўй беради. Қолаверса, шу сингари яна бошқа кўпгина асарларда халқ оммасининг яратувчилик роли жуда ноаниқ тушунилари ва енгил-елпи талқин қилинади эди. Лекин бу ҳодиса совет адабиётида узоқ давом этмади.

Кўпмиллатли совет адабиётида бўлганидек, ўзбек совет адабиётида ҳам халқимиз ва мамлакатимиз ҳаётида содир бўлаётган бу улкан воқеалар ўз аксини топа бошлади. Адабиётшунослик ва танқидчиликда бу хилдаги ижобий ҳодисани, аввало, Шароф Рашидовнинг «Ғолиблар», Раҳмат Файзийнинг «Чўлга баҳор келди» асарлари билан боғлаб фикр юритилдики, бу нарса асослидир. Чунки ҳар иккала асарда ҳам замонамизнинг энг характерли ва жуда муҳим ҳаётий ҳодисаси—янги ерларни кенг кўламда ўзлаштиришга киришган оммавий ҳаракат, умумхалқ ҳаракати ўз аксини топган. Кейинчалик бу қийин ва шарафли мавзу бошқа кўп ёзувчиларнинг асарлари учун асос бўлганини била-

миз. Чунончи, Юрий Трифоновнинг «Ташналикнинг қондирилиши» номли романидаги воқеалар туркман чўлларида рўй берса, Семен Бабаевскийнинг «Ўғилнинг исёни» деган қиссасида акс этган кескин курашлар Кубань ерларида бўлиб ўтади. Шунга ўхшаш ҳодисани Собит Муқоновнинг қозоқ даштларини ўзлаштиришга бағишланган улкан романида ҳам, қорақалпоқ ёзувчиси Турдимурод Нажимовнинг «Қишлоқ устида байроқ» қиссасида ҳам кўрамиз. Бу асарларнинг ғоявий-бадиий савияси турлича. Улар адабиётшунослик ва танқидчиликда ўзларига яраша баҳоларини олган. Аммо бу улкан мавзуга бел боғлаган ёзувчилар ҳақида гапирганда биз «Чўлга баҳор келди» қиссасини четлаб ўтолмаймиз.

Раҳмат Файзийнинг «Чўлга баҳор келди» повести узоқ ва самарали меҳнат натижасида юзага келди. Асар даставвал «Биринчи баҳор» номи билан ҳикоя шаклида эълон қилинди, сўнгра эса бутунлай қайта ишланиб, мукаммаллаштирилгани ҳолда повестга айлантирилди. Афтидан, ёзувчи ўз асарининг илк вариантыда совет кишилари амалга ошираётган улугвор ишларнинг ёрқин бадиий картиналар ва ҳаётий образлар воситасида етарли даражада чизиб берилмаганини ҳис қилади. Шунинг учун ҳам у адабий жамоатчиликнинг фикрлари ва мулоҳазалари асосида қисса устида қайта-қайта (иккинчи нашри — 1954, учинчи нашри — 1959, тўртинчи нашри — 1962) ишлаб, уни қатта ва салмоқли асар даражасига кўтаришга муваффақ бўлди.

Ш. Рашидовнинг «Ғолиблар» ва Р. Файзийнинг «Чўлга баҳор келди» повестлари сингари актуал, ҳозиржавоб асарлар тўғрисида сўз юритганда биз адабиётшуносликда кўпдан бери турли хил баҳс-мунозараларга сабаб бўлиб келаётган бир муаммони четлаб ўтолмаймиз. Гап «йирик» ва «майда» мавзулар талқини ҳақида бораётир. Айрим адабиётшунослар адабиётнинг ҳаёт билан алоқаси хусусида фикр юритганларида бу масалани фақат мавзуга боғлаб талқин қиладилар.

Гўё уларнинг фикрича, ГЭС қурилиши, космосга учиб, қўриқ ва бўз ерларни очиш «йирик» мавзуга киради-ю, инсон ҳаётига боғлиқ бошқа ҳамма нарсалар — оила, муҳаббат, бола тарбияси, хулқ-атвор ва ҳоказо, ва ҳоказолар майда мавзуга «мансуб» эмиш...

Баъзи танқидчилар ва адабиётшунослар бу тубдан хато назарияга асосланиб, палапартиш ёзилган ҳам, юзаки асарларга ҳам юксак баҳо бериб юборадилар: улар учун асарнинг мавзуи «йирик» бўлса, яъни катта қурилишлар, катта ишларга бағишланган бўлса, бас. Ҳолбуки, мавзунинг «йирик» ёхуд «майда бўлиши фақат бир нарсага — ёзувчи маҳоратига боғлиқдир. Айни замонда яна бир муҳим масала борки, биз буни ҳам эсдан чиқармаслигимиз керак. У ҳам бўлса ҳозиржавоблик, долзарблик проблемасидир, чунки маҳорат масаласи фақат образли фикр юритишнигина эмас, айни чоқда, замоннинг илғор ва етакчи тенденцияларини илғаб олиш, халқнинг «тили учида турган гапини айтиш» қобилиятини ҳам тақозо этади. Бу жиҳатдан доҳиймиз В. И. Лениннинг «Она» романига берган баҳоси ниҳоятда характерлидир. («Қамчилиги кўп, лекин шу кеча-ю кундузда жуда керакли, жуда фойдали асар!»)

Шу нуқтаи назардан эллигинчи йиллар бошида мамлакатимизда бошланган умумхалқ ҳаракатига ва ўша йилларда яратилган асарларга бир кўз ташлар эканмиз, энг муҳим, энг ҳозиржавоб мавзулардан бири — меҳнат мавзуи бўлганини кўрамиз.

Меҳнат мавзуи адабиётшуносликда турли даврларда турли хил баҳс-мунозараларга сабаб бўлиб келди. Агар эллигинчи йилларнинг бошларида адабиётда меҳнат мавзуига мурожаат қилиш кучайган бўлса, эллигинчи йилларнинг ўрталарига келиб бирмунча пасайди. Ҳатто «ишлаб чиқариш романи», «ишлаб чиқариш повести» сингари терминлар пайдо бўлиб, меҳнат мавзуини хийла камситишга уринишлар ҳам бўлди. Рост,

бу хилдаги камситишларга йўл очиб берган, яъни адабиётнинг асосий вазифаси «инсоншунослик» эканини унутиб қўйиб, фақат меҳнат ва меҳнат жараёнлари ҳақида узундан-узоқ баҳс-мунозара юритувчи зерикарли ва саёз асарлар пайдо бўлганлигини инкор этиш қийин. Лекин бу ҳодисани эътироф этганимиз ҳолда меҳнат мавзуга бағишланган ва ижтимоий ҳаётимизда анча катта роль ўйнаган ҳамда адабий жараённинг тараққиётига сезиларли даражада таъсир кўрсатган асарларнинг ғоявий-бадий қимматини асло унутмаслигимиз керак. Масалага шу жиҳатдан ёндашадиган бўлсак, Улуғ Ватан урушидан сўнгги йилларда яратилган бир қатор асарларнинг ўзига хос ютуқлари ва камчиликлари хусусида батафсилроқ тўхтаб ўтишга тўғри келади.

Совет адабиётида социалистик меҳнат мавзуини бадий ифода қилиш ўз тарихига эга. Ҳали Улуғ Октябрь социалистик революцияси ғалаба қозонмасдан олдин М. Горький ўз асарларида меҳнатнинг кишилар ҳаётидаги ўрнини очишга алоҳида аҳамият берган эди. Горький ўз ҳамкасбларини ҳам ана шунга чақирар эди. «Агар мен танқидчи сифатида Горький хусусида бирон-бир китоб ёзмоқчи бўлганимда, — деб ёзган эди у ўзи ҳақида, — адиб асарларининг ўзига хос фазилатларини — унинг инсон ҳаётини, бинобарин, эски дунёни ўзгартириш омилларида бўлган меҳнатнинг буюк аҳамиятини тушунишдадир, деб ҳисоблаган бўлур эдим».

Эллигинчи йилларнинг бошларида яратилган Шароф Рашидовнинг «Ғолиблар», С. Бабаевскийнинг «Ерустида нур», Г. Николаеванинг «Ўрим», П. Павленконинг «Бахт», С. Кожевниковнинг «Ҳаётбахш сув» асарларида социалистик меҳнатни ва меҳнат аҳлининг руҳий оламини тасвирлаш орқали ижтимоий ҳаётнинг энг ўткир масалалари қаламга олинди. Улар орасида таниқли ёзувчи Раҳмат Файзийнинг «Чўлга баҳор келди» қиссаси алоҳида ўринга эгадир.

«Чўлга баҳор келди» повестининг ўзига хос фазилатлари ва камчиликлари хусусида ўз даврида қатор тақризлар ва мақолалар эълон қилинди. Улар орасида қиссанинг мавзуи, қаҳрамонлар характерининг бадий ифодаси ҳақида батафсил фикр юритадиган ва яхши илмий савияда ёзилган мақолаларни ҳам, вульгар-социологизмнинг кўринишларини ўзида яққол ифодалаган тақризларни ҳам учратиш мумкин. Ана шу хилдаги тақриزلардан бирида асарга шундай баҳо берилади:

«Повестда меҳнат процесси, совет кишилари олиб бораётган улуғвор ишлар ўзининг салобатли ифодасини тўла топа олмаган.

Маълумки, совет адабиётининг асосий қаҳрамони коммунизм қураётган азамат совет халқи — коллективдир. Адабиётимизнинг бош қаҳрамони — меҳнат, улуғвор, ниҳоятда катта масштабда большевикчасига қилинаётган меҳнатдир. Тўғри, колхозчиларнинг меҳнат қилаётганликларини тасвирлайдиган кичик-кичик эпизодлар асарнинг у ер-бу ерида учраб туради»¹.

Аввало, бирон-бир асарда меҳнат жараёнини акс эттириш учун унинг «салобатли» тасвири зарурмикин? Умуман, «салобат» терминини қандай тушунмоқ керак? Қолаверса, ёзувчи агар у санъаткор бўлса, кичик-кичик эпизодлар тасвири орқали ҳам замондошларимизнинг ўзига хос руҳий оламини кўрсата олиши мумкин. Шу туфайли мунаққиднинг «Чўлга баҳор келди» повести хусусидаги бу эътирозларига қўшилиш қийин.

Романнинг илк саҳифаларида қўриқ ва бўз ерларни очишга бораётган ҳамқишлоқ дўстлар: «рангсиз, ҳамма вақт ихчам, хушбичим кийим киювчи, иложини топса, уст-бошига гард юқтирмайдиган хипча йигит — Ризо», «қорамагиз юзли, баланд бўйли» Собир, қизиқчи Салимжон, «юраги тоза» Аъзам ва «зийрак, юз ўйлаб, бир

¹ С. Муҳаммаджонов. «Чўлга баҳор келди», «Қизил Ўзбекистон», 1952 йил, 1 июнь, № 154.

сўзлайдиган, басавлат, ўрта бўйли, кенг ва гўштдор юзлари қуёш иссиғидан тўқ мағиз рангга кирган» Муҳиддинлар билан танишамиз. Дўстлар бир қишлоқдан бўлиб, болаликдан бир-бирларини яхши билишади, уларнинг биродарлиги қўриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш жараёнида яна ҳам мустаҳкамланиб, чинакам дўстликка айланади. Ана шу ажралмас дўстлардан бири— Муҳиддин образи устида алоҳида тўхтаб ўтишни лозим кўрдик.

Муҳиддин — меҳнаткаш колхозчи, Раҳим отанинг ёлғиз фарзанди. Унинг акаси Нажмиддин Улуғ Ватан уруши фронтларидан бирида қаҳрамонларча ҳалок бўлган.

Муҳиддин ўрта мактабни кумуш медаль билан битирди. Отасининг илтимоси билан колхозда қолиб, кечқурунлари агрономия мактабида ўқий бошлади. Муҳиддин иморат қуришни, ҳовлининг саҳнини гулзор қилиб безашни яхши кўрарди. У уйлари битган йили ўз қўли билан ариқ лабига эккан атир гуллари, сафсар гуллари ўтган баҳорда гунча қилди, мана бу йил ҳовлида атир бўйи анқийди. Кечқурунлари ишдан қайтгач, ариқ лабидаги гулларни бир силкитиб қўйиб, каравотда китоб ўқиб ётиб, радиони тинглашни яхши кўрар эди. Унинг дўстлари ҳам ўз қишлоғида тинчгина яшаб келар эдилар.

Хўш, шундай экан, Муҳиддин ва унинг ўртоқлари қандай қилиб қалбларига яқин бу «иссиқ жойлари»ни ташлаб кетишни кўзлари қийди экан? Буни очиб бериш учун ёзувчи ўз қаҳрамонининг қалб туйғуларини чуқур таҳлил қилиши, унинг руҳий оламини, ички дунёсини, ҳис-туйғулари, орзу-ҳавасларини очмоғи лозим эди. Чунки адиб ўзи ёзганидек:

«...Мирзачўлга бориб, чўлни ўзлаштириш Муҳиддинга шу қадар улуғ, шарафли бўлиб туюлиши, бутун орзу-истаги, қалбида ўйлаб юрган режаларининг ҳаммаси гўё фақат ана шу туфайли амалга ошириш, ҳаётининг

мазмунни шу билан ўлчанадигандай бўлиб туюлишини қандай тушуниш керак?»

Тўғри, у аввал фақат бир мақсад — кўриқ ва бўз ерларни очиш мақсади билан яшар эди. Сўнгра нима бўлади? Бу ҳақда ўйлаб кўришни хаёлига ҳам келтирмас ва келтиришни ҳам истамас эди. «Фақат поездга чиқиб, станциядан узоқлашди-ю, кўнгли алланечук бўлганини сизди. Нималигига тушуна олмади. Ана, у ўртоқлари билан Мирзачўлга бораётир, энди умрбод шу ерда қолиб кетади, Водилга бормайди. Бу — оғир, албатта. Негаки, Фарғона водийсининг энг баҳаво, энг гўзал, ўзига хос нашу-навоси бўлган боғу роғлари, тоғу тошлари қаёқда-ю, кимсасиз тақир чўл қаёқда?» Кимсасиз тақир чўлни эслаши билан Муҳиддиннинг хаёлида отасининг насиҳати жонланади: «Билган кишига ҳозирги замонда меҳнат қилиш дам олиш деган гап. Меҳнат оғир эмас. Меҳнатнинг зое кетгани оғир. Меҳнат — роҳат дейдилар. Бу гап эски замонлардан бору, аммо ўз қадрини энди топди. Нима учун ва ким учун меҳнат қилаётганингни билсанг бундан яхши роҳат борми, дунёда».

Бирмунча публицистик оҳангда ёзилган бу саҳифадан кейин ёзувчи ўз қаҳрамонининг руҳий дунёсини очиш, уни Мирзачўлга чорлаган омилларни кўрсатиш учун катта чекинишлар қилади. Муҳиддиннинг болалик йилларига, ёшлигига қайтади.

«Басавлат, ўрта бўйли, кенг ва гўштор юзлари қуёш иссиғидан тўқ мағиз рангга кирган» Муҳиддин чўлни обод қилишдек катта ишга отланаркан, кўп ўйлади, акаси Нажмиддиннинг фронтда қаҳрамонларча ҳалок бўлганини эслади. «Водил-ку меники, Мирзачўлчи? Нина Алексеевна (у қишлоқдаги севимли ўқитувчисини эсларди) Водил меники эмас, менинг Ватаним Вязьма демайди-ку!— Муҳиддин Ватан сўзини такрорлар экан, унинг мағрур жаранглашидан шунчалик фахрландики, кўз ўнгида улугвор, бепоён, қудратли совет

Ватани, жаҳонга тинчлик ва бахт нурини сочиб турган гўзал Ватани намоён бўлди, демак, Ватанининг бир қисми Мирзачўл. Нега у чўллигича қолсин? Бўлмаган гап!»

Ёзувчи: «Фақат Муҳиддин эмас, бешала ўртоқ ҳам романтик ўйлар, ҳаёллар билан яшар эди» — дейди. Ҳа, улар олис-олис юртларга сафар қилишни, ажойиб-ғаройиб қаҳрамонликлар кўрсатиб, эл-юрт оғзига тушишни жуда-жуда орзу қилишар эди.

Кўриниб турибдики, ёзувчи ўз қаҳрамонларининг туйғуларини, ўй-хаёлларини акс эттиришга интилмақда. Зеро ҳақиқий ёзувчи гўё бир қарашда майда ҳисобланган интим тафсилотлари орқали ҳам замоннинг нафаси, даврнинг етакчи тенденцияларини акс эттира олади. Ана шу маънода ёзувчининг Муҳиддин бошлиқ бешта ўртоқнинг ўзларига хос индивидуал хусусиятларини очишга интилиши ҳам жуда характерлидир. Гап шундаки, қаҳрамоннинг инсон сифатидаги индивидуал белгилари, индивидуал хусусиятларини тўлиқ очиб бермасдан типик характер яратиш, тўлақонли образ яратиш мумкин эмас.

Умуман, бадий асарнинг муваффақияти адабиётга янги қаҳрамон образини олиб кириши билан белгиланади. Янги қаҳрамон эса янги ғоялар, янги тушунчалар учун кураш жараёнида, кескин тўқнашувларда туғилади, камол топади. Бошқача қилиб айтганда, ёзувчи ўз қаҳрамонини ҳаётнинг энг қайноқ жойларига «олиб бориб, энг зиддиятли муҳитга солгандагина» унинг қаҳрамони бутун бўлалиги ва мураккаблиги билан намоён бўлади, бадий кашфиёт даражасига кўтарила олади.

Шу маънода Муҳиддин образини маълум маънода ёзувчининг ютуғи деб барала айтишимиз мумкин.

Муҳиддин ва унинг ўртоқлари учун чўл даставвал ўзининг «бутун даҳшати» билан намоён бўлади... — «Январнинг охириги кунлари бўлишига қарамай, ерда

қор қолмаган, оёқ босмаган жойлардаги шўр ерлар қор сингари ғирчиллайди, намлик тузларни эритиб юборган. Баъзи селгиганроқ жойларда ернинг шўри ошланмаган тери парчасидек палахса-палахса бўлиб ажраб ётибди. Муҳиддин гапирмай, ўйланиб бормоқда. Ўртоқлари қатори у ҳам чўлни энди кўраётгани: Ҳозиргача чўл бўшлиқ, текис ер деб ўйлаб юарди. Ундай эмас экан. Тиканак, янтоқ ва қамишлар, ери шўр ва баъзи жойларида шағал бўлар экан».

Уфққа қадар туташиб кетган шўрхок ерлар, қулоқ-бурунни аёвсиз чимчилаб оладиган аёз аввал уларни сал-пал чўчитади ҳам. Шу сабабли Аъзамга ўхшаган қуён юраклар дарров довдираб қолишади. Лекин бешта йигитнинг саркори Муҳиддин анойи йигитлардан эмас. Колхоз партия ташкилотининг секретари Тошпўлатов айтганидай, унинг «нигоҳи ўткир, сал-пал қийинчиликни писанд қиладиганлар хилидан эмас». У севги масаласида бир оз омади юришмаган бўлса ҳам, иш масаласида, кўзлаганини амалга ошириш масаласида етарли иродага эга. Бу хусусият унинг раис билан қилган илк муомаласида ҳам сезилади.

«Раис ака, битта илтимосимиз бор, — деди ийманиб Муҳиддин, — янги ердан берсангиз қандай бўлар экан, келишимизда янги ер очиб пахта экамик, деб ваъда берган эдик».

Шу ерда адибнинг Муҳиддин образи устида олиб борган ишларини алоҳида таъкидлаб ўтмоқчимиз. Агар қиссанинг биринчи вариантыда «Муҳиддин ўзи ҳаммадан яхши, ҳаммадан ишчан, ҳаммадан ғайратли» (О. Шарафиддинов. «Совет Ўзбекистони», 1956 йил) бўлиб кўринса, асарнинг сўнгги ва мукамал ишланган вариантыда ҳамкасб дўстларига ўхшаб баъзан янглишади, баъзан иккиланади. У колхоз раиси билан парторгнинг янги ер очиш хусусидаги гапларини, мулоҳазаларини аввал ўйлаб кўради, сўнгра бу ҳақда ўртоқлари билан маслаҳат қилади.

Умуман «Чўлга баҳор келди»нинг сўнгги вариантыда ёзувчи ўз қаҳрамонлари характерини чуқурроқ очиб беришга ҳаракат қилади, уларни фақат меҳнат жараёнидагина эмас, турли ҳолат ва вазиятларда кўрсатади. Улар ишдан бўш пайтларда адабиёт янгиликлари билан қизиқишади, клубларда маданий ҳордиқ чиқаришади. Муҳиддин ўнгида ҳам, тушида ҳам фақат иш ҳақида гапирадиганлар хилидан эмас. У «нима ҳақда гапиришини ва қаерда гапиришини яхши билади».

Ёзувчининг бу борадаги интилиш ва изланишларини таъкидлаб ўтишни шунинг учун ҳам лозим топдикки, эллигинчи йилларнинг бошларида туғилган Турдимурод Нажимовнинг «Қишлоқ устида байроқ», Г. Коноваловнинг «Чўл маёғи» каби асарларида кишиларнинг меҳнат жараёнидаги фаолияти ва инсоний хислатларини кўрсатишдан кўра, уларнинг меҳнатга бўлган муносабати хусусидаги узундан-узоқ баёнлар асосий ўринни эгаллаган эди.

Юқорида қайд этганимиздек, «Ишлаб чиқариш романи» деб ном олган бу хилдаги асарларда баъзан, ҳатто агротехника ва механизацияга оид турли-туман кўрсатма ва қўлланмаларгача мавжуд бўлар, лекин китобхоннинг қалбини «жиз» эттиришга қодир қаҳрамон топилмас эди. Рост, олтмишинчи йилларнинг бошлари ва ўрталарида қардош адабиётларда Г. Николаеванинг «Агроном ҳақида қисса»си, Ю. Трифоновнинг «Ташналикнинг қондирилиши» романи ҳамда В. Овечкин, В. Тендряков ва Г. Троепольскийларнинг қишлоқ ҳаётига бағишланган қатор асарлари пайдо бўлди. Бу асарларда кескин ҳаётий конфликтлар асосида замондошларимизнинг ижтимоий ва шахсий ҳаётида юз бераётган ўзгаришлар ўзининг ҳаққоний аксини топди.

«Чўлга баҳор келди» қиссасининг конфликти Муҳиддин каби ёшларнинг чўлқуварлик фаолияти билан боғлиқдир. Бир томонда, колхоз партия ташкилотининг секретари Тоштўлатов бошлиқ илғор кучлар, иккинчи

томонда, колхоз раиси Исмоилжон Акрамов, Ҳосилот советининг раиси Рихсивойлар туради. Улар янги қўриқ ерлар очиш ва ўзлаштириш масаласини турлича тушундиладар. Ҳосилот советининг раиси Рихсивой ака, ҳатто, қўриқ ерларни ўзлаштириш ишини умуман қўллаб-қувватламайди. Бу ишда, айниқса, партия ташкилотининг котиби Тошпўлатов кўп жонбозлик кўрсатади. Тўғри, воқеалар ривожини давомида Тошпўлатовнинг роли баъзан меъеридан ошириб юборилади. Бу ҳол асар ривожини маълум даражада сусайтириб ҳам қўяди, гоҳо эса қуруқ баёнчиликка олиб боради. Чунончи, у «уч ой ичида фақат қурилиш ишлари эмас, колхоз ишлаб чиқаришининг ҳамма соҳаларини ўзлаштириб элди. Бу даврда у чорвачилик фермаларида, яйловларда, галлачилик, боғдорчилик, пахтачилик бригадаларида бўлиб, бир қанча камчилликларни топди ва ёшлар ёрдамида бартараф қилди». Газета мақоласи учун ҳам бундай баён саёз ҳисобланади.

Тошпўлатовнинг қилган хизматлари бригада бошлиғи Ортиқов хаёллари орқали яна бир бор таъкидланади: «Тошпўлатов ўқишда келиб, партия ташкилотига секретарь бўлганидан буён колхозда кўп ўзгаришлар бўлди: правление мажлисини далага кўчириш ҳам янгилик. Колхоз ташкил этилгандан буён биринчи марта шундай қилинаётгани, деса бўлади. Янги ердаги одамларни ишидан қўймай, участкага тегишли масалани ўша ернинг ўзида ҳал қилишни ҳам Тошпўлатов айтган. Кўп оқил йигит-да, Акрамовга ҳам чакана таъсир ўтказмади. Ахир, раис ҳосилотнинг маслаҳатидан чиқмай, «планини бажарсак бўлди», деб янги ерлар очиш, қурилиш ишларига ортиқча қизиқмай қўйган эди-да!»

Тошпўлатов раисни қаттиқ танқид қилади. Янги ер очишни Тошпўлатов икки марта правлениега қўяди. Партторгнинг мулоҳазалари раиснинг ҳам кўзини очади.

«Маъқул,— деди-ю, бир оз ўйланиб, гапира бошлади раис,— мен сизга айтсам, ука, ўзимиз ҳам, анча ҳайба-

рақаллачи бўлиб қолибмиз. Шу топда сёздим. Ахир, шунча вақтдан буён, ҳо раис, мана бу қадам ташлашинг ноҳўя, деб бугунгидек тийиб турсангиз бўлмасмиди? Бунчалик ўткир гапларингиз!.. Эй, қойилман-э,—у хурсанд бўлганича, ўзини суянчиққа ташлаган эди, стул гижирлади. Бу сафарги гижирлашдан ҳузур қилгандай бўлди».

Қуруқ баён ва ортиқча тафсилотлардан иборат бундай саҳифалар повесть қаҳрамонларининг характерини чуқурроқ очишга хизмат қилмайди, албатта. Ундан ташқари, зийрак китобхон сезиб олиши мумкин: худди шу хилдаги «савол-жавоблар» Ойбекнинг «Олтин водийдан шабадалар» романида Уктам билан колхоз раиси Мирҳайдар ота орасида ҳам бўлиб ўтади. Биринчи асарда келтирилган суҳбатда баҳс янги ер очиш зарур ёки но зарурлиги хусусида борса, иккинчи асардаги суҳбатда гидроэлектростанция қуриш масаласи устида даҳанаки жанг бўлиб ўтади. Гап, албатта, икки хил мавзуга бағишланган асарлардаги икки хил тасвирнинг айнан ўхшашлигида эмас. Масала шундаки, повесть жанри ўзининг табиатига тўғри келмайдиган бу хил умумий гапларни «кўтара олмайди». Такрор айтамиз: биз бу ерда қаҳрамонлар характерининг шаклланишига хизмат қилмайдиган турли хил ортиқча тафсилотлар, деталларни назарда тутаётимиз. Колхоз раиси билан парторги орасида бўлиб ўтган ана шу суҳбат ҳам кишини ишонтирмайди.

Албатта, бу хилдаги камчиликлар қиссанинг ижобий фазилатларига соя ташлаб туради.

Раҳмат Файзий Муҳиддин бошлиқ звено аъзоларининг ишлари хусусида ҳикоя қилар экан, тасвир оҳанги ҳам ўзгаради. Чунончи Муҳиддин, Ризо, Солиларнинг ҳис-туйғуларни, ўй-хаёлларида романтик тасвир элементларини кўрсак, уларнинг иш жараёнидаги хатти-ҳаракатларни тавсифида «сокин реалистик тасвир»ни қузатамиз. Энг муҳими шундаки, адиб меҳнат тасвирида ба-

ландпарвоз сўзлар, иборалар ишлатишдан қочади. Аксинча, меҳнатнинг поэтик томонларини алоҳида бўрттириб, урғу бериб кўрсатишга интилади.

Повестдаги анча зиддиятли қаҳрамонлардан яна бири, Хосият хола ибораси билан айтганда «юраги тоза, қўйлаги кир» Аъзамдир.

Ўз қишлоғида тўлиқсиз ўрта мактабни битирмай, дўкон мудри бўлиб ишлаган Аъзам шу пайтгача бирон марта бундай узоқ сафарга чиқмаган эди. Унинг учун Мирзачўлга келиш катта бир воқеа бўлди. У зерикишни ҳам, диққат бўлишни ҳам билмасди. Шу ерга келгандан бери сал нарсага диққинафас бўладиган, уйдагиларни, ота-онасини, укаларини эсласа, худди улардан умр бўйи жудо бўлгандай ҳис қила бошлади. Бу ерга келгандан бери меҳнат қилиш, оғир ишларни бажариш ташвиши бошланади. Ана шу ташвишлар Аъзамни чўчи-тиб қўяди. «Қишлоғимда-ку роҳат қилиб юрган эдим,— дейди у ўзига ўзи,— бир одам қатори ишлардим, биров менга шу пайтгача ношудсан, иш билмайсан деганича йўқ. Шундай бўлгач, ўзимни ўзим қийнаб нега бу ерга келдим. Тагин ўзим, ўз хоҳишим билан келдим-а, худди қишлоқда иш қуриб қолгандай... йўқ кетаман дедим, кетаман».

Раҳмат Файзий Аъзамнинг қалбида кечаётган изтиробларни мураккаблиги билан акс эттиришга интилади. Зеро, унинг меҳнатга бўйни ёр бермайди, уйига ҳам кетиб қолмайди. Чунки у бу ерга ўз ихтиёри билан келган. Номус, ор деган нарса ҳам бор. Хосият холанинг «уйингга қайси юз билан борасан» деган сўзлари унга қор қилади. Анча иккиланишлардан кейин Аъзам ишга ҳам чиқади. Ишда «оғирнинг устидан, енгилнинг остидан» ўтиб юрмоқчи бўлади. Лекин унинг кўрсатаётган турли хил «важ-корсонлари» ҳеч кимга таъсир қилмайди. Ҳатто шу даражага бориб етадики, у ҳамма баҳоналарни йиғиштириб қўйиб, ўз қишлоғига қуён бўлишни ният қилади. Вақт ўтиб бораётир. Қарайдики ўртоқлари янги ер

очишни давом эттираётир, катта ишлар қилаётир. У даб-дурустдан қочишни ўзига эп кўрмайди. Аввал ўртоқлари билан бир-икки кун бирга ишлаб турмоқчи бўлади. Шу орада звено ерлари суғорилиб, экишга тайёрланиб қўйилади. Аъзам бўлса ҳамон иккилангани иккиланган. Албатта турмушнинг аччиқ-чучугини кўриш учун уйланиш бола-чақа орттириш шарт эмас. Мустақил ҳаёт кечир-ишга кўникиш ҳам турмушни ўргатади. Аъзам худди ана шундай мустақил ҳаёт кечир-иш оstonасида турибди. У қишлоғига қайтиб кетаверса ишсиз ҳам қолмайди, жони ҳам койимайди. Бу ерда қолса-чи? Бунда анча огир бўлади, кўп қийинчиликларни енг-ишга тўғри келади. Энг муҳими ўртоқларидан, улуг ишдан четда қолмайди.

Қиссадаги меҳнат тасвири хусусида гап кетганида бир нарсани асло унутмаслигимиз керак. Қаҳрамонлар фақат меҳнат қийинчиликлари билангина тўқнашиб қолмай, балки меҳнатнинг моҳиятини етарли даражада тушунмайдиган кишилар билан ҳам рўпара келадилар. Агар ана шу жараён ўзининг бутун мураккаблиги билан кўрсатилмаса, қаҳрамонларнинг ҳатти-ҳаракатлари-га ишониш ҳам қийин бўлади. Шу жиҳатдан Аъзамнинг «тузалиш» жараёни катта тарбиявий аҳамиятга эгадир.

Ёзувчи бу жараёнга батафсил тўхтайди, Аъзам характери ва психологиясида юз берган ўзгаришларини «шошилмай», батафсил деталлар билан тавсифлаб берадики, бу нарса китобхонни ишонтирганидек, асарнинг тарбиявий аҳамиятини ҳам оширади. Айни маҳалда баъзи салбий қаҳрамонлар тасвирида адиб меъёрини йўқотиб қўядики, бу нарса асарнинг қимматини бирмунча пасайтиради.

Мисол тариқасида Ҳосилот советининг раиси Рихсивой ака образини олиб кўрайлик.

Рихсивой ака нима масалада гапирмасин, нима масалада фикр юритмасин, ҳам-иша «хато» қилади. Охири изза бўлади. У шўр ерларни суғориш масаласида Муҳиддинга мана шундай маслаҳат беради:

— Сувни полма-пол қўйинг,— буйруқ берди у,— узоқ сақлаб турманг, аслида ювилмаса ҳам бўларди, ўша кузги ағдаришдан кейин ювилгани кифоя қиларди. Сизот суви кўпайиб кетади.

— Ахир, агротехника бу усулни қоралаган эди-ку!— дейди унга Муҳиддин.

Ана шу хилдаги савол-жавоблардан кейин яна мана бу сатрларни ўқиймиз.

«Ҳосилот индамай тескари қаради. Муҳиддин тузнинг чўкиб кетишини айтгандан кейин, нима дейишини билмай қолди. Тажрибали пахтакор, Ҳосилот советининг раиси бўлса ҳам, шу вақтгача ернинг шўрини ювишни назар-писанд қилмай, яхши эътибор бермаган экан».

Ўз-ўзидан ҳақли савол туғилади: наҳотки, кўп йиллардан бери колхозда Ҳосилот советининг раиси бўлиб ишлаб келаётган Рихсивой ака ернинг шўрини ювиш усулларини билмаса? Умуман, Рихсивой ака қайси бир ишга қўл урмасни, ўша ишнинг кетидан чуви чиқаверади. У ўйламай-нетмай Юлдузхонни ўғлига олиб бермоқчи бўлади. Колхозда олиб борилаётган қурилиш ишларини тўхтатишни таклиф қилади. Уч йилдан буён ғаллакор бригадада яширинча буғдой эктириб, ҳосилини ўмариб юради. Правление йиғилишида унинг бирон-бир таклифи амалга ошмайди. Рихсивой аканинг бу хатти-ҳаракатларида мантқиқ йўқ, реалистик услубга хос теран таҳлил етишмайди.

Ўз вақтида адабий жамоатчилик С. Бабаевскийнинг «Олтин юлдуз кавалери», «Ер устида нур», Ойбекнинг «Олтин водийдан шабадалар» романларини шу хилдаги камчиликлари учун танқид қилган эди.

Меҳнат инсонининг яшаши учун зарур бўлган энг муҳим омиллардан биридир. Ф. Энгельснинг сўзи билан айтганда: «Меҳнат маймуннинг панжасини инсоннинг қўлига айлантди». Меҳнат иқтисодий ва маънавий бойлиқнинг манбаидир.

Н. Чернишевскийнинг «Нима қилмоқ керак?» романи-

нинг қаҳрамонларидан бири Вера Павловна меҳнат ҳақида шундай дейди: «Ўқиймиз ва меҳнат қиламиз, ашула айтамиз ва севамиз, ер юзида жаннат яратамиз, меҳнат қиламиз — меҳнат эса бизни маънавий жиҳатдан бойитади, ўзимизни ўзимизга танитади».

Бу деган сўз меҳнатнинг ҳамма турлари ҳам инсонга катта завқ ва маънавий озуқа бераверади, деган сўз эмас. Гарчи Совет ҳукумати ва Коммунистик партиямиз халқимиз ҳаётини фаровон қилиш учун кўп ишлар қилаётган бўлса-да, кишиларимиз ҳали оғир жисмоний меҳнатдан бус-бутун қутулди, дея олмаймиз. Ҳаётда инсонга улкан завқ бағишлайдиган ижодий меҳнат билан бирга кишини ҳанузгача эзиб келаётган оғир қўл меҳнати ҳам мавжуд. Бу эса инсон психологиясига таъсир этмай қололмайди. Ҳаётда кўп зиддиятлар, конфликтлар туғдиради. Бу қийинчиликларни онгли суратда тушуниб, меҳнатдан қочмайдиган, ҳамма оғирликларни енгишга ҳаракат қиладиган пок кишилар билан ишдан қочадиган ялқов ва дангасалар ўртасида кескин кураш бормоқда. Модомики, шундоқ экан, меҳнат мавзунга қўл урган ёзувчи ҳам бу масалаларни бутун мураккаблиги билан акс эттирмоғи лозим.

Бу жиҳатдан «Чўлга баҳор келди» повести муаллифининг шу йўлдан боришга ҳаракат қилганини, меҳнат кишиларининг психологиясидаги зиддиятларни очиб борасидаги изланишларини алоҳида таъкидлаб ўтмоқ керак. Яна шу нарса диққатга сазоворки, адиб меҳнатнинг эстетик моҳиятини очиш учун турли тасвирий воситалардан унумли фойдаланади.

Биз мана шу хилдаги тасвирий воситалардан айрим мисоллар келтириш билан чекланамиз:

«Кеча кечқурун шивалаб ёққан ёмғир уч кунлик чақалоқни чўмилтиргандай икки қулоқ бўлган ғўзаларнинг юзини юшиб ўтди, узоқдан қизларнинг қошига қўйилган қуюқ ўсмадай бўлиб кўзга ташланган ғўзалар упадай майин, бегубор, меъдаси тўқ тупроққа йўргакланганича

тонг шабадасидан тўйиб-тўйиб нафас олмоқда. Ҳар замон қуёш кўтарилиб, ушн яна эркалай бошлайди, қайноқ бағрига босиб ҳаётга етаклайди». «Кун бўйи кўкка сайр этган қуёш чарчагандай кўринади, унинг кўзлари тобора сузилиб, уйқуга тортмоқда. Ана, у чўлнинг ғарб томонини қизартириб юборди, уфққа ёнбошлай бошлади. Ҳозир унинг нури кўзларни қамаштирмайди, бульдозернинг темир курагида, кетмон юзларида трактор қисмларида ялтираб жилоланмайди. Фақат ҳув анави тепалик ёнида ишлаётган экскаваторнинг хартуми баланд кўтарилганда баҳайбат чўмичнинг ер қазий бериб ейилиб кетган тишларидагина қуёшнинг қизғиш акси кўзга ташланиб қолади».

Раҳмат Файзий меҳнат кишиларини тасвирлар экан, юқорида таъкидлаганимиздек, уларнинг шахсий ҳаётлари ва интим муносабатларига кенг ўрин беради. Айни чоқда, айрим шахс ва коллектив ўртасидаги муносабатларнинг жигал ва ҳаққоний манзарасини яратади. Бу ҳаётий жараёни тасвирлар экан, ёзувчи меҳнатга янги-ча муносабатда бўлган кишиларга алоҳида эътибор беради. Меҳнатга янги-ча муносабатда бўлиш Муҳиддин ва унинг ўртоқлари ҳаётида катта роль ўйнайди, уларнинг онгини ўстиради. Ана шу меҳнат туфайли камгап, тортинчоқ, ҳатто, қизларнинг олдида ҳам қимтиниб, қалтираб қоладиган Муҳиддин бора-бора катта коллектив раҳбари даражасига кўтарилади. Унинг тушунчаси кенгайиб, маънавий қиёфаси тобора гўзаллашиб боради. У инсон ҳаёти билан боғлиқ бўлган ҳар бир масалага яна ҳам жиддийроқ қарайдиган етук раҳбарга айланади. Шу маънода унинг севгилиси— «ҳамиша гўдакларники сингари бежирим лабларида табассум ғунчаси кўришиб турадиган», «узун-узун, сал юқорига қайрилган киприкли», «буғдой ранг юзли», «тим қора сочли», «олча донасидек тиниқ кўзли» Юлдузхон звеноси билан мусобақа ўйнаши катта аҳамиятга эгадир. Адиб баъзи асарларда кўп тилга олинавериб, «сийқалашиб» кетган

мусобақа тасвиридан қочади. Ёзувчи мусобақа жараёнини синчиклаб кузатади. Натижада ижодий меҳнатнинг кишилар онгига ўтказаётган таъсири қанчалик катта эканлигини яна бир бор тасдиқлайди. Шунинг учун ҳам биз танқидчи С. Муҳаммаджоновнинг қуйидаги фикрларига унча қўшила олмаймиз:

«Социалистик жамиятни ҳаракатлантирувчи кучлардан бири—социалистик мусобақа масаласи повестда жуда юзаки кўрсатилган,—деб ёзади у.— Повестда комсомолларнинг икки звеноси— Юлдузхон звеноси билан Муҳиддин звеноси бир-бирини социалистик мусобақага чақирадилар. Ҳар бир звено ўз имкониятларига асослашиб мажбурият олади, бу яхши. Лекин олинган мажбуриятларни бажаришда звенолар ўз мусобақадoshларига керак бўлган вақтда ёрдам қилмайдилар, ўз тажрибаларини ўртоқлашмайдилар».

Афсуски, мунаққид ўз фикрларини асосламайди. Унинг фикрича, «ёзувчи адабиёт тўғараги, агротехника тўғараги» ва «янги участкада янги уйлар қурилиши, дарахт экиш ҳақида, электрстанция қурилишига ёрдам бериш учун чиққан чойхоначи, бухгалтер, қоровул, омборчи, ҳисобчилар» ҳақида ҳам батафсил ва «конкрет» маълумотлар бериши керак эмиш. Агар, ёзувчи мана шу фикрлар асосида ўз асарини қайта ишлаганида эди, колхоз ҳаётидан олинган бадиий асар эмас, балки майда-чуйда деталларга тўлиб кетган юзаки бир китоб битган бўлур эди. Бу ерда ёзувчининг мақсади бутунлай бошқа. У «Чўлга баҳор келди» повестида совет кишилари томонидан асрлар бўйи қақраб ётган чўлларни гулистонга, боғу бўстонга айлантириш жараёни ҳақида ҳикоя қилган. Энг муҳими — Фарғона водийсининг Водил қишлоғидан чиққан Муҳиддин, Ризо, Солижон, Собир, Аъзам сингари ёшлар онгининг ўсиши, дунёқарашининг шаклланишида меҳнатнинг роли ишонарли кўрсатилган. Шу орқали совет тузуми шарофати билан вояга етаётган янги типдаги кишиларнинг образлари чизилган.

БИНАФША — НАЗОКАТ, НАФОСАТ РАМЗИ

«Ижтимоий қимматга молик чуқур ҳис этилган концепцияда,— деб ёзади Умарали Норматов,— ҳаёт ҳодисаларига янги томондан ёндашишда, қаҳрамон характери, тақдири орқали фикр айтишда гап кўп. Бир қарашда актуал, аҳамиятли ва ҳаётий бўлиб кўринган қаҳрамон ва унинг хатти-ҳаракатлари ҳам мабодо ёзувчининг ўзига хос концепцияси, жиддий фикри билан йўғрилган бўлмаса, таъсири бўлмайди, ўқувчини ҳаяжонга солмайди».

Адабиётни бойитган, унинг шуҳратига шуҳрат қўшган асарларнинг барчасида «ижтимоий қимматга молик чуқур ҳис этилган ҳаётий концепция» бор. Бундай асар қаҳрамонлари, шубҳасиз, маълум бир даврнинг талаб ва эҳтиёжларини акс эттирган бўлади.

«Бинафша фақат гулгина эмас, бинафша — назокат, нафосат рамзи, инсон дилининг муаттар ҳиди»,— дейди Ҳамид Ғулом романининг қаҳрамонларидан бири Дилдор. Бу сўзлар маънавий дунёси бой, гўзалликни ҳис этиш, фикрлаш доираси кенг, ҳаётнинг рангларидан завқлана билиш истеъдодига эга одамнинг камолотини англатувчи сўзлардир. Зеро, бугунги илғор замондошларимиз ижтимоий бурчларини адо этиш йўлида қанчалик тинимсиз меҳнат қилсалар, гўзаллик, нафосат қадрини ҳам шу даражада эҳтиёт билан эъзозлайдилар. Улар янги-янги қўриқ ва бўз ерлар ўзлаштирадилар, каналлар қазийдилар, боғ-роғлар барпо этадилар. Коммунистик қурилишнинг барча жабҳаларида гўзалликни қарор топтириш учун заҳмат чекадилар.

Шу хилдаги коммунистик қурилиш фронтларидан бири — Мирзачўл. Асрлар бўйи қақраб ётган чўлларда совет кишиларининг азму иродаси билан янги-янги шаҳарлар, гўзал қишлоқлар барпо қилинди. Бу ерда сўнги йилларда вояга етган ва камол топган янги авлоднинг вакиллари тер тўкиб меҳнат қилмоқдалар. Улар

орасида «Бинафша атри» романининг қаҳрамонлари ҳам бор.

Ҳамид Ғулумнинг «Бинафша атри» деб номланган бу янги романи илғор замондошларимизнинг улкан ишлари, уларнинг маънавий оламида рўй бераётган катта ўзгаришлар ҳақида ҳикоя қилади. Ҳикоя асосан лирик оҳангда қурилган бўлса ҳам, гоҳи-гоҳида жўшқин публицистик руҳ билан алмашилиб туради. Шу тариқа бугуннинг муаммолари, ҳаммани ўйлантириб юрган ўткир масалалар қаламга олинади. Китобхонларни ҳаёт ҳақида ўйлашга, фикрлашга, баҳслашга чорлайди.

Ҳар бир санъаткорнинг сеvimли мавзулари бўлади. Бировлар йиллаб тарихнинг қат-қат варақларини изласалар, иккинчи бировлар бугуннинг масалаларини кўтариб чиқадилар. Чунончи, Ҳамид Ғулумни улкан ва мураккаб тақдирлар қизиқтиради. У қаҳрамонлари тақдири орқали даврнинг мураккаб муаммоларини кўтариб чиқади. Шунинг учун ҳам москвалик адабиётшунослардан бири, «Маъшал» романи буюк ўзгаришлар, улкан тақдирлар ҳақида ҳикоя қилади, деб ёзган эди.

Буюк ўзгаришлар ва улкан тақдирлар... Ҳаётимизда рўй бераётган буюк ўзгаришлар нафасини адабиётга олиб кириш, улкан тақдирлар яратиш зарур эканлигини унутишга ҳаққимиз йўқ. Зеро, коммунистик жамиятнинг пойдеворини қўйган ота-боболаримизнинг ўтли шижоатини олганлар, метиндек мустаҳкам эътиқодини авайлаб сақлаётганлар бугунимизнинг қаҳрамонлари. Уларнинг ҳар бири ўзига яраша улкан тақдир эгаси. «Бинафша атри» романида ана шу хилдаги нурли кишилар, олов қалблар, шижоатли ёшлар, улкан тақдирлар ҳикоя қилинади. Романдаги воқеалар асосан Мирзачўлда бўлиб ўтади. Лекин асар билан танишган китобхон унда бутун мамлакатимизда рўй бераётган буюк ўзгаришларнинг ўтли нафасини сезиб, ҳис қилиб туради.

«Бинафша атри»нинг илк саҳифаларида «жиккаккинадан келган» нуроний чол—Раҳим бобо билан таниша-

миз. Раҳим бобо бундан элик беш йил аввал Қибрай жамоа шўросининг раиси бўлиб ишлаган, камбағал деҳқонларнинг биринчи ширкати тузган, сўнгра «Қизил деҳқон» номли колхозга раис бўлган. Унинг ўн бир боласи, олтмиш етти набираси, қирқ икки абираси бор. Аллақачон саксонларни уриб қўйган, «кулранг соқоли кўксини қоплаган, кичик жуссаси, кўзлари ёшига кўра анча хиралашган ва тез-тез ёшланиб турадиган хаёли паришонроқ» бу чол ҳали ҳам катта орзулари ва армонларидан воз кеча олганича йўқ. «Қани энди,— дейди Раҳим бобо ўзига-ўзи,— чархи даврон сал ён босиб, саксондан ақалли ўттизни олиб ташлаб, умрни енгиллатса, чўлга кетардим: майли Мирзачўлга, майли Қарши даштларига... пахта экардим, боғ қилардим».

Раҳим оталарнинг орзу-армонлари кенжа авлодга мансуб Дилдор, Азиз, Аҳмаджон, Нафисаларнинг ишларида рўёбга чиққан, янги даврнинг янги вазифаларни шуларнинг зиммасига тушган. Қўриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш ҳам, атом музёра кемаларини бошқариш ҳам, космосга парвоз қилиш ҳам шу авлоднинг зиммасида. Ташқаридан қараганда, бу авлод вакилларининг биографияси жуда оддий, бир-бирларига ўхшаш. Мактаб, дала, армия, олий ўқув юрти. Лекин уларнинг ҳаёт йўлларига, ишларига синчиклаб разм солинса, ҳар қайсисининг ўзига яраша буюк ишлари, эзгу ниятлари, интим олами борлиги маълум бўлади.

Бу ҳодиса Раҳим отанинг чорбоғида бошланган суҳбатда ҳам билиниб туради. Ҳаёт йўллари бир-бирлариникига ўхшаб кетадиган иккита дўст — Азиз ва Аҳмаджон. Бу икки йигит Тошкентда топишиб, дўст бўлиб қолишади. Иккаласи ҳам ўта ҳаяжонда. Аҳмаджон қишлоқ хўжалиги институтини битириб диплом олган, Азиз кандидатлик диссертациясини ҳимоя қилган. Узаро суҳбатда шу нарса маълум бўладикки, уларнинг ҳаётга қарашларида бир қатор зиддиятлар бор. Аҳмаджоннинг назарида, Азиз «каттани катта, кичикни кичик демайди,

олишаверади, ўлгудай қайсар». «Азизнинг мавжуд пахтазорларнинг ҳаммасини қайтадан тузиб чиқиш, гектаридан юз минг туп ўрнига, икки юз минг тупга етказиш, ҳамма машиналарни шунга мослаб қайта ишлаб чиқиш истаклари ҳам ғалати».

Шу тариқа давр олдидаги ижтимоий бурчни, гўзалликни турлича тушунган икки ёш йигитнинг қиёфаси кўз олдимизда гавдаланади. Булар китоблардан китобларга кўчиб юрувчи, маълум андазалар асосида тўқилган қаҳрамонлар эмас. Уларни салбий қаҳрамонлар ҳам, ижобий қаҳрамонлар ҳам деб бўлмайди. Улар айнан ҳаётнинг ўзидан олинган қаҳрамонлар. Улар ҳаётнинг гўзал ва хунук қирраларини, рангларини, жилоларини турлича тушунадилар, турлича англайдилар. Айтайлик, Азиз бинафшанинг фақат гулгина эмас, назокат, нафосат рамзи эканлигини чуқур ҳис қилади. Гўзалликни ҳис қила билмаган одам севишдан маҳрум. Аҳмаджоннинг назарида, асосий нарса — садоқат, вафо. Гўзаллик ўз ўзидан пайдо бўладиган нарса. Инсон ҳамиша гўзаллик шайдоси. Гўзалликни ҳис қила билмаган, ундан завқлана олмаган инсон — камбағал инсондир. Ҳаётнинг гўзаллигидан завқлана олмаган одам табиийки, қоғоз гул билан ҳақиқий гулнинг фарқига бормади. Эрта тонгнинг мусаффолиги-ю, тўлқинларнинг мавжланиши, хазонрезги баргларининг саси — буларнинг ҳаммаси оддий бир нарса. Лекин булар ҳам гўзаллик, нафосат. Аҳмаджон ана шу гўзалликдан бебаҳра. Уни ёмон, салбий характерга эга қаҳрамон деб айта оламизми? У асли жуда ҳам одамшаванда йигит. Ўзи бригадир бўла туриб, эл қатори трактор минади, далада меҳнат қилади. Ҳосилни эллик центнерга кўтариш учун эрта-ю кеч тиним билмайди. Иш деса, меҳнат деса, эл-юрт манфаати деса, соғлиқни ҳам бутунлай унутади. У эл олдидаги ижтимоий бурчини ҳам ўзича тушунади. Чўлдаги ишни, янги ерлар очишни армия хизмати каби олий бурч», деб билади. И. Дворецкийнинг «Янги одам» спектаклидаги

Чешковдай ишчан, фаол қаҳрамонлардан. Афсуски, бу куннинг ҳақиқий қаҳрамони бўлиши учун ишчан, фаол бўлишнинг ўзигина етарли эмас. Адиб ўқувчиларнинг диққатини масаланинг ана шу қиррасига қаратади. Бугуннинг қаҳрамони бу — маънавий дунёси бой, фикрлаш доираси кенг, ҳаётнинг гўзал томонлари билан хунук томонларини кўра оладиган, бир-биридан ажрата оладиган кишидир. Аҳмаджон фаол, ишчан бўлса ҳам, аммо ҳаётнинг гўзал томонларини унчалик чуқур ҳис қила билмайди. Шу жиҳатдан унинг интим дунёси билан танишиш ибратли. У хотинига «ишонди-ю, барибир кўнглининг бир бурчида шубҳа, рашк илони ғимирлайди, чиройли хогинини у билан кўришадиган одамларнинг кўзларидан, ҳатто у кўрадиган беморларнинг қўлларидан қизғанади. Лекин у индамайди, аламини ичига ютади».

Дилдор эрининг тамоман акси. Унинг фикрича, ҳар кимнинг ўз бинафшаси бўлади. Ҳар кимнинг бинафшаси ҳар хил муаттар ҳид таратади. Ҳар ким ҳам бинафшанинг муаттар ҳидидан баҳра олишга муяссар бўлавермайди. Гўзалликдан завқлана билиш ҳам бахт. «Менимча,— дейди Дилдор,— бахт энг оддий ва табиий умидларнинг амалга ошишидир». Аҳмаджонни севганлиги учун ҳам шаҳардаги ҳаётдан анча фарқ қиладиган қишлоқ ҳаётининг ўзига хос жиҳатлари унга эриш туюлмайди. У қишлоқ ҳаётидан фазилатлар, латофатлар излайди ва топади ҳам. «Фақат ёлғончиликдан, сохталикдан, алдовдан қаттиқ қўрқади».

Аҳмаджоннинг «Уйдан кетганимизга пушаймон эмасмисиз?» деган саволига: «Албатта, обод уйни, қариндош-уруғларни ташлаб кетиш оғир... Лекин, инсон умрбод бир ерга миҳланиб қолиши шартмикин? Дунё кенг, иш кўп. Менимча, киши ўз кучини ҳар хил шароитда, ҳар хил ишда синаб кўриши керак», деб жавоб беради. Китобхон Дилдорнинг орзу ва ўйлари, тиниқ ва беғубор туйғулари, вафодорлиги, севги ташвишлари билан ошна бўлади. Унинг кечинмалари, дардлари, изтиробларига

шерик бўлади. Негаки, унинг ўз севгиси, муҳаббатини сақлаш йўлидаги ҳатти-ҳаракатлари, интилишлари, куйинишлари китобхонни ишонтиради. Ўзингиз бир ўйлаб кўринг. Севган ёри вафо, садоқатдек муқаддас нарсаларга ишонмаса? Дилдор туйғуларининг ҳақорат қилинишидан норози. У ўз қадрни, эътиқоди, севгиси учун қаттиқ курашади.

«Бинафша атри» романидаги Нафиса образи ҳам Дилдор сингари инсоний камолотни, кишилардаги гўзаллик туйғуларини, эзуликни улуғлайди. У бундан олти йил илгари шаҳристонлик Қарим деган йигитга мажбуран узатилган. Бунга «бўйи икки метрдан зиёдроқ, елкалари кенг, қўллари паншаҳадай узун ва бақувват, оёқлари ҳам шунақа катта ва ҳайбатли, қўл ва кўкракларини қалин жун қоплаган» дадаси—Аъзам ферма сабаб бўлган. Нафиса — ўта андишали ва ифбатли жувон. Унда ўзбек қизларига хос андишалилик ва ифбатлилик ўта кучли. Азиз унинг дилига қўл солиб кўрганида: «Онам орзуси — менинг орзум, менинг бутун ихтиёрим отамда», дейди. Лекин разм солиб қарасангиз, «баланд бўйли, қадди-басти келишган, йирик чиройли кўзлари помирликларнинг кўзларидай тиниқ кўкымтир, хипча бел» бу жувоннинг маънавий олами бой. У андиша, ифбат деб йўлидан бир оз адашса ҳам ҳаётга, одамларга бўлган кучли эътиқодини йўқотмайди. Бу муқаддас нарсани севимлиси Азиздан ҳам қатъий талаб қилади:

«Севгисини ўтга ташлаб қўйиб, бир четда унутмасдан томоша қилиб турар эмишлар!.. Йўқ, йигит, менга бунақа севги маъқул эмас. Менга қадимгиларнинг севгиси маъқул. Менга Ширини учун тоғ қулатган, ариқ қаздирган Фарҳоднинг севгиси маъқул. Менга Лайлиси учун жон берган Мажнуннинг севгиси маъқул».

Қайси бир жиҳатлари билан Анна Каренинага ўхшаб кетадиган бу аёлнинг ифбатли қиёфаси, бокира севгиси, тоза туйғулари, самимий хулқи, одати кишини ўзига мафтун қилади. Эҳтимол шунинг учун бўлса керак, Азиз

«бир тутам бинафшани кўрганида унинг нафис кўкиш чиройли кўз»ларини зўр ҳарорат билан эслайди.

Нафисанинг севгисини ўғирлаган Азиз романининг марказий қаҳрамонларидан бири. У Аҳмаджон сингари ўта мураккаб образ эмас. Азиз романтик табиатли йигит. Гўзаллик шайдоси... У инсон қадами етиб бормаган жойларда бинафшанинг муаттар ҳиди анқиб, уфуриб туршиши истайди. Унинг ҳаёт йўли жуда ҳам оддий. Отаси Латиф ака фронтга кетганида Азиз уч ойлик гўдак эди. Аввало ўрта мактаб, сўнгра армия хизмати. Бригадир бўлди. Қишлоқ хўжалик институтига ўқишга кирди. Аспирантурада ўқиди. Ҳам пахта экди, ҳам диссертация ёзди. Азизнинг характерида бугунги илғор замондошларимизга хос фазилатлар бор. У кенг миқёсда фикрлайди, ҳар бир масалага халқ, давлат манфаати нуқтан назаридан баҳо беради. Агар Аҳмаджон оиласини, соғлигини бутунлай унутиб, эрта-ю кеч меҳнат қилса, Азиз ижтимоий бурчини сал бошқача ҳис қилади. Ўз вақтида нишлаб, ўз вақтида ҳордиқ чиқара билиш, нимаки гўзалликка дахлдор бўлса, завқлана билиш—мана унинг ҳаётий фалсафаси.

Адиб китобхонни Азизнинг интим дунёсига ҳам олиб киради. У бир пайтлар гўрлик қилиб, Нафисага бўлган муҳаббатини қадрлай олмаган. Лекин йиллар ўтган сари бу муҳаббат алангалана боради.

«Давидовнинг шахсий ҳаёти, муҳаббати, севгилиси билан жудолиги, чеккан изтироблари... булар ҳаммаси нималари биландир Азизга яқин, унинг дард-аламларига ҳамоҳанг». «Муҳаббат нима?» деб ўзига ўзи савол беради Азиз ва ўзининг саволига ўзи жавоб топади: «Мен сенга уйланаман, деб майл билдиришдангина иборат эмас-ку, муҳаббат». Унинг фикрича, йигитлар севилиш учун «гўзал фазилатлари билан севимлиларини мафтун эта билишлари ҳам керак». Азиз очилган совхозни оёққа турғазини учун бутун кучи, ақли, идроки, истеъдодини аямайди. Айни замонда Нафисанинг ҳурма-

ти, эътибори, севгисини қозониш учун ўзидаги айрим нуқсонларни йўқ қилиш устида бош қотиради, ўйлайди, равон, кенг кафтдек текис йўллар қуриши ҳам, совхоз боғига турли хил анвойи гуллар ўтқазishi ҳам, эрта тонгда туриб чўлнинг тиниқ ҳавосини симириши ҳам, ёш истеъдодларнинг бошини қовуштириши ҳам шундан. Ҳар кун ишдан ҳориб-чарчаб келганида бинафшанинг муаттар ҳидини искамаса алланимасини йўқотгандай бўлади.

«Бинафша атри» романининг муҳокамасида сўзга чиққан мунаққидлардан бири шундай деган эди: «Бу қанақаси, Азиз романининг бош қаҳрамони бўлса-ю, аммо унинг муҳаббати ўта беқарор. Аввал Нафисани севади, сўнгра Дилдорни, яна Нафисани кўнгли тортиб қолади. Айтайлик, Дилдор Азизга турмушга чиқди. Улар тинч-тотув яшаб ҳам кетди. Лекин барибир бу муҳаббат эмас-ку, ахир!» Жуда қизиқ гап. Ижобий қаҳрамон иккиланмаслиги, янглишмаслиги керакми? Бу хилдаги аллақачонлар сийқаси чиқиб кетган ўлчовлар ҳали ҳам истеъмождан ўрин олиб юрганлигига ачинади, киши.

Ҳаётда ҳам одамларни бир хил андаза билан ўлчаб бўлмаганидек, роман қаҳрамонларини ҳам «ижобий» ва «салбий» иборалари билан баҳолаб бўлмайди. Ахир, ҳаёт бор жойда кураш бўлиши, кураш бор жойда баъзи нуқсонлар бўлиши ўз-ўзидан маълум. Айтайлик, романдаги «ёши ўттизларни қоралаб қолган, қора кўз, қора қош, сочи қалин, хушрўйгина» Қарим — истеъдодли йигит. Аммо унинг истеъдоди эгри ниятларини амалга оширишга йўналтирилган. У ишнинг кўзини билиши, ташкилотчилиги билан 33-совхоз директори Аҳмаджоннинг ишончини қозонади. У ҳийла-найранглар билан соддадил Хонкелдиевани алдайди. Хулласи, романда Қаримнинг ҳаёти бутун мураккаблиги, қарама-қаршиликлари билан берилади.

Ҳамид Фулом бирон-бир катта асар ёзиш олдидан шу мавзу хусусида мақолалар, очерклар яратади. Маъ-

лум разведкадан сўнггина бамайлихотир иш бошлайди. Шу сабабли қаҳрамонларини узоқ йиллардан бери мулоқотда бўлган яқин, қадрдон кишиларидек суйиб таърифлайди. Уларга бўлган юксак эътиқоди, ҳурматини яшириб ўтирмайди. Шунинг учун романдаги «Ўқтамхон деган ажабтовур исми бўлса ҳам ҳамма уни Хонкелдиева деб чақирадиган паст бўйликкина, думалоққина, қорамғиз, олов», сўзини чўрт кесиб гапирадиган соддадил қиз, кадрлар бўлими бошлиғи бўлиб ишлайдиган, кекса авлоднинг энг яхши фазилатларини ўзида мужассамлаштирган Абдулла Саидович, район партия комитетининг секретари, баланд бўйли, кенг елкали, барваста Нормат ака китобхон кўз ўнгида аниқ гавдаланади. Булар романда кам кўринсалар ҳам, аммо ўзларининг ҳаёт йўллари, идеаллари билан дарров кўзга ташланадилар.

Бутун роман давомида Мирзачўлнинг ўтмиши, бугуни ва эртаси муқояса қилиб борилади. Бу билан совет кишилари қилаётган буюк, улуғвор ишларнинг аҳамияти яна ҳам бўртиброқ кўринади. Шу маънода асарда ибратли бир ҳикоя берилган. Бу райком секретари Нормат аканинг жўшиб, алоҳида самимият ва эҳтиром билан нақл қилган ҳикояси. Ушбу ҳикояда бутун умри пахтачилик истиқболи билан ёнган, гўзаллик шайдоси—моҳир раҳбар Усмон Юсупов, чўлдаги қурилишлар миқёсини фронт воқеаларига қиёс қилган ёзувчи Константин Симонов, Главголотностепстрой бошлиғи Акоп Абрамович Саркисов, шоир Евгений Долматовскийларнинг қиёфалари бирма-бир жонланади.

Шу хилдаги рамзий муқояса касб этувчи ҳикоя романининг сўнггида ҳам берилади. Раҳимбобо набираси Дилдорнинг фарзанд кўриши муносабати билан йиғилган ёр-дўстларга «қирқ-эллик йил аввал бўлиб ўтган воқеаларни ҳикоя қилиб беради».

Бу билан ёзувчи яна бир марта қаҳрамонлари зиммасига тушган катта масъулиятга ишора қилади.

«Дилдор қўлидаги бинафшани баланд кўтариб:

— Бобо, бу сизга!— деди.— Бинафша кўкартиришни менга сиз ўргатгансиз. Бу — чўл бинафшаси. Лекин қаерда ўсмасин, бинафша — ёшлик, поклик, гўзаллик рамзи».

Бу сўзларда ота-боболарининг ишларини давом эттираётган ёш авлоднинг қалб сўзлари ўз аксини топган.

«Китобларимизнинг асосий қаҳрамонлари қилиб меҳнатни, яъни меҳнат билан камол топган одамни олишимиз керак,— деб ёзган эди Максим Горький,— бизнинг юртимизда бу одам ҳозирги замон техникасини эгаллаган, меҳнатни енгиллаштирган, уни самарали қилган ва шу тариқа меҳнатни пафос даражасига кўтарган одамлар».

«Бинафша атри» романининг қаҳрамонлари ҳам меҳнат кишиларидир. Ана шу гўзаллик яратувчи меҳнат кишиларининг улкан маънавий олами, катта орзулари, умидларини куйлашда ёзувчи ҳаётнинг яна янги қатламларини бадий тадқиқ қилганлиги қувонарли ҳолидир.

«Ё МОЛ-ДУНЁ, Ё ИНСОННИ СЕВИШ...»

Фарҳод Мусажоновнинг «Сунбула» қиссасининг қаҳрамони Аҳмаджоннинг биографияси оддий. У олти яшар пайтида ота-онасидан айрилиб, етим қолган. Ёшлигида тўққиз болалик аммасининг тарбиясини олади. Сўнгра университетни тамомлайди. Мунира исми қизга уйланади. Аҳмаджон одамшаванда, оилапарвар йигит. Бўш вақти бўлдими, дарров қозон-товоққа аралашиб кетади, бинойидек пазанда. Унинг ҳаёт ҳақида ўзига хос қарашлари бор. Зеб-зийнат ҳақида кўп ўйлай бошлаган хотинига шундай жавоб беради: «Одам ё мол-дунё, ё инсонни севиши керак. Иккаласини бирдан севиб бўлмайди». Ва у ҳар қандай шароитда ҳам ана шу қарашларини ҳимоя қилмоқчи бўлади. Бу ҳодиса айниқса унинг журнал редакциясидаги иш фаолиятида ёрқин кўринади. Қиш-

лоқ хўжалиги бўлими мудирининг Толиб ака билан унинг орасида рўй берган конфликт «Сунбула» қиссасининг ҳаётийлигини таъминловчи омиллардан бири. Аҳмаджон ўзининг ҳалоллик ҳақидаги эътиқодларидан келиб чиқиб, Толиб аканинг йўл қўйган хатоларини унинг юзига шартта-шартта айтади. Урни келганда шуни айтиш лозимки, қиссада аллақачон ҳаёт оқимидан орқада қолиб кетган, отдан тушса ҳам эгардан тушмайдиган бўлим мудирининг қиёфаси анча ёрқин чизилган. Толиб ака муғамбирликни фазилат деб билади, уни ақл-заковат, ўткирликнинг белгиси деб ўйлайди ва бу фазилати билан фахрланиб юради. Аҳмаджоннинг фикрича, «муғамбирлик мавжуд экан, токи у яхши хислат ҳисобланар экан, рўшнолик бўлмайди, сунъий муносабатлар ва кирдикорлар авжига миनावеради».

Шундай қилиб, «Сунбула» қиссаси саҳифаларида икки хил дунёқараш, икки хил ҳаётий фалсафа билан қуролланган икки шахс орасида конфликт пайдо бўлади. Қураш Толиб аканинг галабаси билан тугайди. Аҳмаджон журнал редакциясини бугунлай ташлаб кетади. Шунга қарамасдан, бутун қисса давомида бизнинг жамиятимизда қабиҳлик эмас, инсонийлик устун деган ғоя аниқ билиниб туради.

Бу фазилатларига қарамасдан, биз «Сунбула» қиссасидан қаноат ҳосил қилмаймиз. Қиссага, унинг бош қаҳрамони Аҳмаджонга нимадир етишмаётгандек бўлади. Танқидчи Санжар Содиқ «Сунбула»нинг ижобий фазилати сифатида «самимийлик муаллифнинг аввалги асарларидагидан кескин фарқли тарзда, яъни анча ёрқин ҳолда намоеён бўлганлиги»ни қайд қилиб, нуқсонларини қуйидагича асослайди: «Муаллиф ғоявий мақсадининг ўқувчига осонликча етиб боришига, умуман, асарнинг бадий мукамал чиқишига халақит берган яна бир сабаб, қиссада ортиқча ўринларнинг кўплигидир. Хусусан, Аҳмаджоннинг Собир билан суҳбати ва Дадамат аканинг ҳаёт йўли ҳақидаги ҳикояси берилган. 18—19-

бетлар деярли бутунлай кераксиздек туюлади. Мазкур бобларда рассомлик санъати, ўзбекларнинг миллий гурури, меҳнатсевар ишчи бўлишнинг шарафи ҳақида жуда яхши фикрлар, баҳслар бор, лекин улар асар руҳига, воқеалар оқимига деярли боғланмайди, аксинча, китобхоннинг диққатини асосий масалалардан четга тортиб, қизиқишини пасайтиради, ҳатто маълум даражада зериктиради»¹.

Биз танқидчининг ушбу фикрларига қўшилганимиз ҳолда, «Сунбула» қиссаси хусусидаги яна бир мулоҳазани айтиб ўтмоқчимиз. Бу Аҳмаджон характериға оид фикрлар. Унинг журнал редакциясидаги фаолияти тасвири зўр қизиқиш билан ўқилади. Аммо, кейин қаҳрамон сустлашади. Толиб ака билан чиқиша олмасдан журнални ташлаб кетгандан кейин Аҳмаджоннинг дарбадарлиги бошланади. Бу дарбадарлик асарнинг деярли ярмини эгаллайди. Аҳмаджон гоҳи-гоҳида Толиб ака сингари одамларнинг ўзи билан бир ҳаводан нафас олиб юрганидан ғазаби қайнайди. Аммо унинг кураши шу «ғазаб»дан нариға ўтмайди. Нега? Ахир, ҳаётнинг энг қизғин бир майдони ҳисобланган матбуот соҳасида хизмат қилган ёш журналист наҳотки ўзига нисбатан бўлаётган адолатсизликларға чидаб, бош эгиб кетаверса? Мен бу билан ҳаётда Толиб акалар ғалаба қилиши мумкин эмас демоқчи эмасман. Мумкин! Лекин биз ўз авлоди, ўз даврининг маънавий оламини кўрсатадиган қаҳрамон яратиш ҳақида фикр юритар эканмиз, Аҳмаджонда ҳам шу хислат ва шу фазилатларни кўришни истаймиз.

Эргаш Раимов адабиётға болалар шоири сифатида кириб келган эди. «Меҳрибонлар» қиссаси билан у нқ-тидорли прозаик сифатида ҳам жамоатчиликнинг тилиға тушди. Адабий танқидчилик Эргаш Раимовнинг ўзига хос мавзу ва қаҳрамонлари борлигини мамнунлик билан қайд этди.

¹ Санжар Содиқ. «Сунбула» қиссасини ўқиб... «Ўзбекистон маданияти» газетаси, 24 ноябрь, 1974 йил.

Болалар адиби сифатида бирданига ярқ этиб кўзга ташланиш адабий жараёнда сийрак учрайдиган ҳодиса. Негаки, бугунги кунда фикр доираси кенгайган, дунёқараши ривожланган билимдон болалар учун маъқул тушадиган баркамол асар ёзиш осон эмас. Уларнинг маънавий савиясини кўтарадиган, туйғуларини бойита оладиган ибратли образлар яратиш учун адиблик иқтидоридан ташқари мураббийлик, болаларнинг ўй-хаёллари билан «нафас олиш» ҳам зарурдир. Эргаш Раимовда ана шу фазилат бор.

Дадил айтиш мумкинки, Эргаш Раимовнинг «Ажаб қишлоқ қиссаси» деган янги повестида ижтимоий маъно салмоғи янада кучайган. Қаҳрамонларнинг руҳий олами яна ҳам чуқурроқ таҳлил қилинган. Қиссада кичкина Саиднинг нигоҳи орқали катталар образи берилади. Шу образлардан бири Саиднинг дадаси Шодибек образидир.

Шодибек ака бир пайтлар катта-катта ишларда ишлаган. Пахта заводига директор, колхозга партком бўлган, одамлардан солиқ йиққан, тегирмончи бўлган. Уша маҳалда уларнинг уйларига жуда кўп меҳмон келарди. Дадасининг иши кетига кетгач, уйларига ҳеч ким келмайдиган бўлиб қолади. Бир пайтлар Саидни ёнларига ўтқазиб «хўжайин, хўжайин» деб эркалаган амакилар ҳозир уни танишмайди. Танишса ҳам, тескари қарашади, дадасини кўрсалар қочишади, юзларини терс ўгиришади. Яна орқаворатдан «Шодигул» деб майна қилишади. Машъум ичкилик дадасининг Шодибек номи «Шодигул»га айлантирган.

Повесть қаҳрамони Саид тилидан айтилган ҳикоялар сизни ҳаёт ҳақида чуқурроқ ўйлашга, теварак-атрофда рўй бераётган воқеаларга синчиклаб разм солишга ундайди. Дадаси ҳақида ҳикоя қила туриб, у бир жойда шундай дейди: «Дадамнинг иши орқага кетишига, заводдан ҳайдалишига мен сабабчи эмишман. Шумоёқ эмишман. Шу-шу бувим мени ёмон кўриб: «Бу шумоёқ хона-

донимизга фалокат олиб келди», деб қаргаганлари қаргаган экан. Бу гапларга кичкиналигимда парво қилмасдим. Энди хафа бўламан, нега мен шумоёқ бўлай? Баъзида диққатим ошиб, юрагим сиқилиб: «Эй, буви-жон, ахир мен туғилгандан кейин дадамнинг иши яна анча вақтгача юришиб кетган-ку. Бу гапингиз нотўғри, мен шумоёқ эмасман. Дадамнинг урилиши-ю, қамалишига менинг оёғим эмас, анови шишада турган ароқ сабабчи» дегим келади-ю, кўнглига тегиб қўймайин, деб тилимни тияман».

Саид нима ҳақида ҳикоя қилмасин, донмо унинг беғубор пок қалби биллиниб туради. Бу хусусият унинг Ювош исмли — кўзлари катта-катта, чироқдай ёниб турадиган, кичкинагина башарасида бодрингдай бурни бор, гапирганда чоллардай салмоқланиб гапирадиган, шўхлиги тутса, янги туғилган бузоқдай диконглаб сакраб кетадиган ўртоғи билан пахта теришга борганида ҳам, урушда йўқолиб кетганлар ҳақида хотиралар йиққанида ҳам, сартарош бўлиб ишлаганида ҳам яхши очиб берилган.

Саид характерининг қайси бир жиҳатлари Ғафур Ғуломнинг «Шум бола»сини, Х. Тўхтабоевнинг «Сариқ девни миниб» романидаги Ҳошимжонни эслатади.

Эргаш Раимов иккита яхши қиссанинг автори, у ҳозир айна изланишлар палласида. Унинг тили ширин, равон, қаҳрамонлари жонли. Булар — унинг асарларида энди-гина барг ёзишга чоғланаётган ижод куртакларидир. Биз шу куртакларнинг тезроқ япроқ ёзиб, мева тугиб, ҳосилга киришини истаймиз.

Бундан икки йил муқаддам таниқли бир танқидчи қайноқ мавзуларга мурожаат қилиш хавфли, воқеалар оқими бир оз тиниши керак, деган фикрни илгари сурган эди. Бизнингча, бу анча мунозарали фикр. Наҳот шиддатли воқеалар нафасини адабиётга олиб кириш учун унинг тинишини ойлаб, йиллаб кутиб ўтириш лозим бўлса? Ахир, бу қайноқ воқеалар изидан олиб

яратилган кўпгина баркамол асарларни биламиз-ку? Тўғри, долзарб мавзуларга мурожаат қилиш қийин. Бу адибдан ўткир нигоҳ ва кенг мушоҳада талаб қилади. Баъзан ҳадеб долзарб мавзунини олиш оқибатида ҳаёт ҳодисаларининг чуқур таҳлили ўрнига фактларнинг бири-бирига ўрнига чиқиб қолиш хавфи ҳам туғилади.

Пиримқул Қодировнинг «Мерос» қиссаси документал характерга эга бўлиб, қайноқ ҳаёт изидан юриб ёзилган. Қисса қаҳрамонлари билан чуқурроқ танишсак, улар ҳаётдан айнан олиб ёзилгандек таассурот қолдиради. Агар таъбир жоиз бўлса, давримиз юрак уришини ҳис этишда Мамажон Дадажонов сингари замондошларимизнинг роли беқиёс даражада каттадир. Адиб ана шундай етук инсонлар ҳақида ҳикоя қилади.

Қиссанинг марказида Ёлқин Отажоновнинг чақмоқ сингари ялт этиб ўтиб кетган ёрқин ҳаёти ётади. Укаси Турсун акасининг қаҳрамонона ишларини ҳаяжон билан самимий ҳикоя қилади. Унинг ҳикояси орқали биз Ёлқин Отажоновнинг ёшлиги, бир пайтлар трактор ҳайдаган, кейинчалик Орёл-Курск жангларида ҳалок бўлган отаси, кетмонни худди эркак кишидай тутадиган онаси билан танишамиз. Айниқса, бутун умри меҳнат билан ўтган она образи анча маҳорат билан чизилади. «Йигирма икки йилдан бери тўқсон тонна пахта тердим, — дейди у ўғилларига мурожаат қилиб, — граммлаб йиғиб, тўқсон тонна юкни тарозининг олди-гача кўтариб боришнинг ўзини айт! Қор чангаллаб юлган, қиш кунларида чувилган кўсақларимни ҳам ҳисобласам, шу елкамга тушган оғирлик неча минг пуд бўларкан?»

Адиб илғор звено бошлиғи, меҳнаткаш онанинг далада қандай ишлаганлигини зўр маҳорат билан тасвирлайди:

«Пахта очилганда битта чаноқда икки-уч грамм пахта бўлади. Ҳар чаноқнинг пахтасини олиш учун қўл бир марта, гоҳо икки-уч марта бориб келади. Бел эгик туради. Демак, бир кило пахта териш учун белни эгиб,

қўлни камида беш юз марта ҳаракатлантирасиз. Юз кило териш учун—эллик минг...»

Елқин Отажоновнинг онаси ҳар мавсумда тўрт минг-беш минг килодан пахта теради. Умри меҳнат билан ўтган мана шу онанинг ака-ука тарбиясига таъсири кучли бўлган. Елқин Отажоновнинг ўйлари, ташвишлари, хатти-ҳаракатлари, қилиқлари, муомилаларида аждодларимиздан биз учун мерос бўлиб қолган кўпгина фазилатлар ўз аксини топган. Бу ҳодиса унинг илк марта трактор минганида ҳам, ёзнинг жазираси-ю қишнинг чилласида тиним билмаганида ҳам, ўз истаги билан Мирзачўлга борганида ҳам намоён бўлади.

Адиб Елқин ҳаётида рўй берган қийинчиликларни бутун мураккаблиги билан рўйирост кўрсатишга интилади. Унинг фидойилигини мадҳ этади. Укаси Турсун унга: «Нега одам ўзини унутиши керак? «Халқ бўлсин», деган одам, «ўзим ҳам бўлай», деса нимаси ёмон?» — дея савол берганида Елқин Отажонов мана бундай жавоб беради: «Сен сабабчи бўлдинг, мен шу бир ойдан бери нега дунёга келганим, нимага бунчалик қаттиқ меҳнат қилаётганим ҳақида жуда кўп ўйландим. Ўзини аямай меҳнат қилиш бизга ота-боболаримиздан мерос қолган бир одат бўлса керак. Ахир шу водийларимизда кўкариб турган ҳар битта дарахт, ҳар битта туп ўсимлик пешана тери билан бино бўлган-ку!.. Москвадан келган мухбир бир кеча мен билан суҳбатлашиб ўтириб: «Мен ўзбекларнинг пахта даласидаги жасоратига қойилман,— дейди.— Сизлар фақат ҳосилдорлик бўйича эмас, ғайратда ҳам дунёдаги барча пахтакорларнинг энг олдинги сафидасизлар».

Хуллас, киши умрининг маъноси ундан нималар қолгани билан белгиланади. Одам истаса ҳам, истамаса ҳам ўзидан кейин нимадир қолдиради. Ахир ҳар бир одам ота-онасидан, халқидан, Ватанидан қанча нарсани мерос олади. Фақат истеъмолни биладиган одам шу меросни кемириб еб, баракасини учиради. Бундайлар халқини

олдинга эмас, орқага тортади. Яхшики, яратувчи одамлар бор. Булар илгариги авлоддан олган меросларини кўпайтириб, бойитиб кетади. Халқ мана шундай фидокорларнинг кучи билан олдинга боради... Ёлқин Отажонов ана шундай яратувчи одамларнинг ёрқин тимсоли.

Иброҳим Ғафуров «Мерос қолган яхшилиқ» мақола-сида қисса қаҳрамони хусусида ёзади: «Пиримқул Қодиров ўз қаҳрамонининг тиришқоқлиги, узоқни кўра билиши, ишнинг кўзини деҳқонча билиши, омилкорлиги сингари хислатларини тасвирлаб беради. Айни замонда, унинг қаҳрамони меҳнаткаш кишиларга меҳрибон, уларга қайишадиган, оғирини енгил қилишга уринадиган инсон сифатида кўзга ташланади».

Умуман, ёзувчининг муваффақияти ҳисобланган Ёлқин образининг талқини муносабати билан баъзи бир истакларимизни айтиб ўтмоқчимиз.

Боя юқорида биз, «Мерос» қиссаси қайноқ воқеалар изидан юриб ёзилган асар, дедик. Шу сабабли қиссанинг айрим саҳифаларида бош қаҳрамон ҳаёти ҳақида маълумот берувчи фактлар кўпайиб кетганга ўхшайди. Биз Ёлқин Отажоновнинг фидокорлиги билан бирга ҳаёт ҳақида, меҳнат ҳақида чуқурроқ фикр юритадиган, мушоҳадаси кенгроқ қаҳрамон бўлишини истардик. Айни замонда, Ёлқин Отажоновни катта ишлар қилишига даъват этган омиллар чуқурроқ очилганда, умуман, унинг интеллектуал савияси баландроқ бўлганда қисса қаҳрамони фақат ютар эди.

Мақсуд Қориевнинг «Афросиёб гўзали» қиссаси ҳам актуал мавзуга бағишланган. Қисса қаҳрамони Рашид қишлоқ меҳнаткашларининг оғирини енгил қилиш мақсадида пахта териш машинасининг шпинделини такомиллаштириш ҳақида бош қотиради. Рашид ихтиро қилган янги шпиндель машина пахта тераётган вақтда автоматик равишда тебраниб туради. Шу тебраниш туфайли тишга илашган хас-чўплар пастга тушиб кетади. Шпиндель хас-чўпга тўлиб қолмайди. Пахта ифлосланмайди,

сифати бузилмайди. Энг муҳими, янги шпиндель гўза тупларининг паст қисмидаги пахта ҳосилини ҳам яхши तरीб олади.

Қисса учун асос қилиб олинган материал ҳаётий. Адиб Рашиднинг пахта तरीш машинасининг шпинделини яратиш бўйича олиб борган курашини анча ишонарли тасвирлайди. Айниқса шу муаммо муносабати билан икки хил онг, икки хил тушунча билан қуролланган кишилар образи бирма-бир кўз олдимиздан ўтади.

М. Қўшжонов «Афросиёб гўзали» қиссасининг ижобий фазилатлари ҳақида фикр юрита туриб, қуйидагиларни ёзади: «Ёш инженер Рашид бу ғояни амалга оширишда кўпгина қаршиликларга учрайди, ҳар хил манфаатлар, ҳар хил характерли шахслар билан дуч келади, тўқнашади. Бу тўқнашувларда биз Рашидни ўз ишига муҳаббат билан қарайдиган, Ватан олдидаги бурчини тўла англаган ёш мутахассис сифатида кўра-миз». Мақсуд Қориев ўз қаҳрамонини ижтимоий муносабатлар доирасида чеклаб қолмаслик учун унинг интим дунёсини ҳам кўрсатишга интилади. Рашид Самарқанд сафарининг бирида Дилафрўз исмли гўзал қиз билан танишиб қолади. Шу-шу, улар орасида муҳаббат ришталари боғланади. Афсуски, қиссадаги ана шу Рашид — Дилафрўз линияси бир оз сунъийроқ чиққан. Асарнинг асосий проблемаси — янги машина яратиш муаммосининг Самарқандга, айниқса Афросиёбга алоқаси йўқ.

Умуман, ёзувчи севги муносабатларига қисса композицияси ва мазмуни талаб қилгандан кўпроқ ўрин бериб юборганга ўхшайди. Ахир Рашид шу севги баҳона қиссада етти марта Самарқандга бориб келади. Биринчи боришида янги шпиндель ҳақида дўсти Ғофир билан маслаҳатлашиб олади, иккинчи борганида Дилафрўз билан учрашолмай қайтади, учинчи марта борганида бобосини совчиликка олиб боради, тўртинчи марта икки ёш тўй қилиш ҳақида аҳду паймон қилишади, яна бир бор-

ганида ўз машинасида Дилафрўз билан унинг сингли-сини лола сайрига олиб чиқади.

Энг муҳими, бу учрашувларда биз йигит билан қизнинг маънавий оламида юз бераётган ўзгаришларни аниқ ҳис этмаймиз, чунки қаҳрамонларнинг ижтимоий муносабатлари тасвирланган саҳналар ҳаётий бўлса, муҳаббат саҳналарида китобийлик сезилиб қолади. Ёзувчи бундай китобийликдан тезроқ қутулса мақсадга мувофиқ бўларди.

УРУШ САДОЛАРИ...

Одатда, баркамол романлар марказида даврнинг жиддий проблемалари, халқ ҳаётидаги кескин бурилишлар, улкан тақдирлар ётади. Романнывис ўзи яшаётган давр руҳини ифодалаш учун қаҳрамонлари тақдирида халқ тақдирини акс эттириши лозим. Шу ҳолдагина халқ ҳаётини кенг кўламда, ҳамма қирралари ва ранглари билан кўрсатиш мумкин. Айни замонда, катта кўламдаги эпик асарларда қаҳрамонларни ҳаракатга келтирувчи, уларнинг хатти-ҳаракатларини маълум йўналишга солиб турувчи йирик проблемалар кўтарилиши, очилиши керак.

Саид Аҳмаднинг «Қирқ беш кун» романи халқимиз ҳаётида катта из қолдирган Катта Фарғона канали ҳақида ҳикоя қилади. Катта Фарғона канали халқимизнинг қаҳрамонона меҳнати ва тарихий аҳамияти жиҳатидан кўпгина асарларга мавзу бўла олади.

Урушдан аввалги ўзбек қишлоқлари. Ҳамма тинч меҳнат билан банд. Мана, қалин толлар соя ташлаган Зириллама қишлоғининг сертупроқ кўчаси, мана, ўша таниш тор кўчада истиқомат қиладиган Икромжон. У яшил эшик олдида тўхтаб, оёқ остидаги бодринг пўчоқларига, чала тишлаб ташланган ғўр олмаларга, бир-икки жойидан тимдаланган кунгабоқар лаганчасига қарайди, остона, ҳатлаб ичкари киради. Китобхон ҳам

Икрэмжон билан бирга унинг уйига киради. Ҳали устара тегмаган, ияклариди йигитлик нишонлари белги бериб қолган ўғли Турсунбойни ва унинг атрофида гирди-капалак бўлиб юрган хотини Жаннат холани кўради.

Сўнгра Зирилламада яшаётган иккинчи бир оиланинг яшаш тарзи тасвирланади. Энди китобхоннинг рўпарасида ерга урса кўкка сапчийдиган, ўтганнинг ўроғини, кетганнинг кетмонини оладиган шўх Азизхон ва унинг Лутфинисо билан «бирон китобга ёзилмаган, бирон шоирнинг тилига келмаган антиқа муҳаббати» тилга олинади. Орадан кўп ўтмай Катта Фарғона канали қурилиши бошланади. Бу қурилиш осойишта қишлоқ ҳаётида катта бурилиш ясайди. Қурилиш муносабати билан романда халқ ҳаётининг кенг манзараси чизилади.

Шу тариқа адиб ўз қаҳрамонларини катта ҳаёт майдонига олиб чиқади. Азизхон халқимиз тарихининг шонли саҳифаларидан бири ҳисобланган ана шу Катта Фарғона канали қурилишига боради. Бу қурилиш унинг қалбида кўпдан бери мудраб ётган кучларни уйғотиб юборади. Китобхон Азизхоннинг ҳаётида рўй бераётган ўзгаришларни қизиқиш билан кузатади. Унинг меҳнат жараёнидаги руҳий ҳолатлари ўқувчи кўз ўнгида аниқ гавдаланади. Катта Фарғона канали қурилиб битгандан кейин ўтказилган матбуот конференциясида мухбирлардан бирининг «Сизни бундай қаҳрамонликка нима мажбур қилди?» деган саволига Азизхон шундай жавоб берди: «Очигини айтсам, каналда бир кучимни кўрсатиб қўяй, полвонларни доғда қолдирай, деб келгандим. Бошида шундоқ бўлди ҳам. Аммо кейинчалик қилаётган ишининг маъносига етиб қолдим. Одамларнинг завқ-шавқ билан ишлашларини кўриб, канал битгандан кейин қанақа бўлишини, бу иш ўйин эмас, жуда улуғ мақсад билан қилинаётганлигини сездим. Ўзимга-ўзим: «Э, сен бола, чучварани хом санаб юрган экансан, қилаётган ишингдан юртга катта наф тегаркан», дедиму, аввалгидан ҳам кўпроқ тупроқ қазишга тушиб кетдим. Гап шу-

ки, шу канал мени юртга қўшди. Шу канал менга обрў берди. Мана бу ёғидан ўзларинг маъно чиқариб олаверинглар».

Азизхоннинг бу гаплари «Қирқ беш кун» романининг бош ғоясини белгилайди. «Қирқ беш кун» романи тўғрисида матбуотда берилган ижобий баҳога қўшилган ҳолда, эпик асарлар муносабати билан боя юқорида айтиб ўтилган фикрларга яна бир қайтишни истардик. Қитобхон асар қаҳрамонларининг ички дунёсини чуқурроқ билгиси, уларнинг фақат меҳнати эмас, ўй ва орзулари, руҳий ҳолатлари, қувонч ва изтироблари тўғрисида кенг-роқ танишгиси келади. Умуман, ўша давр ҳаётида рўй берган ўзгаришлар, қурилишга ва турмушга боғлиқ зиддиятлар тўғрисида фалсафий фикр юритадиган, уларга юксакликдан туриб баҳо бера оладиган бир қаҳрамон етишмаётгандай туюлади кишига.

Шу жиҳатдан ёзувчига қаҳрамонларнинг интим дунёси тасвири қўл келиши мумкин эди. Лекин танқидчиларнинг фикрича, бу тасвирда анча мунозарали ўринлар борга ўхшайди.

Масалан, Иброҳим Гафуровнинг кузатишича, «реалистик роман нутани назаридан қараганда, Вазиранинг Азизхонга ва Азизхоннинг Вазирага муносабатида аллақандай носамимийлик бор». («Совет Ўзбекистони», 1975 йил, 12 февраль.) «Умуман,— деб ёзади Абдуғафур Расулов,— Азизхон ва Лутфинисо муносабатлари линиясида ҳаёт ҳақиқатига зидроқ томон сезилади». («Халқ жасорати мадҳи», «Тошкент оқшоми», 1974 йил, 30 сентябрь).

Келтирилган ушбу фикрларга қўшилган ҳолда, Азизхон, Турсунбой, Вазира образларига тааллуқли айрим мулоҳазалар билан ўртоқлашмоқчиман. Ёзувчи Азизхон — Лутфинисо — Вазира муносабатларини тасвирлашда баъзан меъёр туйғусини йўқотиб қўяди.

«Вазира сумкасини хазон устига иргитиб, чамбарақ қилиб олган сочини ечиб юборди-да, бошини бир силтаб,

кўксига тушган икки ўрим сочини елка ошириб, орқасига ташлади. Шунда бирдан ғалати, жуда ҳам ғалати ҳид, фақат эҳтирос қонини гупуртирган, навқирон аёл кишида бўладиган бир ҳид атрофни тутиб кетди. Бу ҳид Азизхоннинг бошини айлантирди. Зимдан Вазиранинг бўйинларига, ёқасига, кўйлагининг тугмасини итариб, измидан чиқазиб юбораман, деб турган кўкракларига қаради. Кўзи тиниб кетди».

Бу ерда гап фақат тасвирнинг яланғочлигида эмас, энг муҳими бу саҳналар қаҳрамонлар руҳий ҳолатини бойитишда хизмат қилмагани учун ҳам ортиқча ва крассиздай туюлади.

Бу камчиликлардан қатъи назар, таниқли адиб Саид Аҳмаднинг «Қирқ беш кун» романини адабиётимизга қўшилган муносиб ҳисса десак бўлади.

«Қирқ беш кун» романи хусусида сўз юритган М. Қўшжонов, У. Норматов, И. Ғафуров, А. Расуловларнинг фикрларига қўшилганимиз ҳолда, бу йирик асарнинг ёзувчи ижодидагина эмас, балки сўнгги йиллар адабиётида ҳам ўзига хос бир ҳодиса бўлганлигини қувонч билан айтиб ўтмоқчимиз. Узоқ йиллар давомида олиб борилган ижодий изланишлар ўқувчилар қувончига қувонч қўшди. Саид Аҳмад бу асари билан адабиётимизга янги одамлар, янги ҳаётий бўёқлар, тиниқ тасвирлар олиб кирди.

Истеъдодли ёзувчи, Ленин комсомоли мукофоти лауреати Х. Тўхтабоевнинг «Беш болали йиғитча» романи ҳам уруш ва унинг кишилар бошига солган кулфатлари ҳақида ҳикоя қилади.

Оғир уруш йиллари... Шу урушнинг касофати туфайли бутун-бутун қишлоқлар ҳувиллаб қолган. Ёшу қари—барча урушнинг ташвиши билан яшайди. Улар орасида бир оз қув, бир оз шўх-шаддод, бир оз латиғағўй, аммо жуда ҳам пок Орифжон номли бола ҳам бор. Урушнинг кулфатлари унинг ҳам елкасига тушган. Бу ҳақда унинг ўзи ярим ҳазил, ярим чин қилиб шундай дейди: «Бедим

сал букикроқ, буни ўзим ҳам тан оламан, укаларимни кўтаравериб шунақанги бўлиб қолганман, бўйим ҳам тенгқурларимга қараганда сал пастроқ, буни ҳам инкор қилмайман. Мен юқорига қараб ўсаман деганимда, укаларим елкамга миниб олиб, пастга қараб босишаверган. Шунинг учун паканароқ бўлиб қолганман. Беш болали дейишларига ҳам, ростини айтсам, унча жаҳлим чиқмайдн. Нега десангиз, чиндан ҳам роппа-роса бешта укам бор. Бешовиниям ўзим катта қилганман, ойижоним тракторчи, уруш бошланганидан буён кечаси-ю кундузи далада».

Орифжон табиатан шўх бола. Оғир пайтларда ўзига-ўзи латифа айтиб, овуниб ўтиради. Кунн бўйи макка уқалайди, сигирининг тагини тозалайди, поя қирқади, ўтин ёради, кир ювади. Баъзан ўзи сингари тенгқурларининг ўйинларига аралашиб кетишни хаёл қилади. Аммо ўйинга берилиб кетиб, уйдаги ишларнинг қолиб кетишидан қўрқади.

Худойберди Тўхтабоевнинг «Беш болали йигитча» романининг қаҳрамони — Орифжоннинг қизиқарли, аммо оғир ҳаёт йўли шу тариқа бошланади. Унинг характеридаги баъзи бир жиҳатлар адибнинг «Сариқ девни қувиб» романидаги ёқимтой Ҳошимжонни эсга туширади. Уларнинг шўхлиги, қувлиги, хаёлпарастлиги, адолатга интилишлари ҳам гўё бир қарашда бир-бирларига айнан ўхшашдек бўлиб туюлади. Аммо «Беш болали йигитча» романини синчиклаб ўқиган китобхон бу хилдаги ўхшашликнинг жуда ҳам юзакн эканлигига ишонч ҳосил қилади. Бу фарқ аввало ҳаётний материалнинг ўзгачалигида, қаҳрамонларнинг турли шароитларда ҳаракат қилишларида, уларнинг ёрқин тақдирларининг ҳаққоний яратилганлигида.

«Беш болали йигитча» романидаги воқеалар Орифжоннинг ҳикояси орқали берилади. Унинг ҳикояси билан танишар экансиз, гоҳида беихтиёр жилмаясиз, қаҳқаҳа отиб куласиз, гоҳида уруш йилларидаги кеча-ю кундуз

тинимсиз меҳнат қилган ватанпарвар одамларнинг буюк ишларига тасанно айтасиз, гоҳида кўпчиликдан ажралиб қолган «ортиқча» кишиларнинг қилиқларидан жиркана-сиз. Ҳеч кимга сир эмаски, болаларнинг ҳаёт ва одамлар ҳақидаги тасаввурлари жуда ҳам тоза ва мусаффо бўлади. Улар борлиқни табиий ҳолда қабул қилади. Шу сабабли Орифжоннинг одамлар ҳақидаги ҳикоялари кишини ўйлашга, фикрлашга ундайди.

Мана унинг дадаси. Бир ўзи «битта тракторнинг ишини бемалол» бажарадиган бу одам армияга чақирув қоғози келганида колхоздаги ишининг қолиб кетаётганлигидан кўнгли ўқсийди. Туни билан урушдан қайтиб келгунига қадар етиб ортадиган ўтин тайёрлаб чиқади. Ойисининг хатти-ҳаракатлари ва қилиқларига бир эътибор беринг. Бутун умри меҳнат билан ўтган бу аёлнинг оёғида доимо «кирза этик, эркакларнинг пахтали шими, эғнида серпахта пуфайка, бошида қулоқчин, юзлари кир, қўллари мой» бўлиб юради. У эрига чақирув қоғози келганида, уни ҳижжалай-ҳижжалай ўқиб чиқади-да, ҳузур қилиб нон чайнаётган ўғли Омоннинг кир бошига юзини босиб, ўй суриб кетади. Уйқусизликдан, чарчаганидан тракторнинг тагида қолиб кетган бу аёлнинг образи узоқ вақт китобхоннинг хотирасида сақланиб қолади.

Адиб ҳаётини бўёқлар ва ранглардан жуда ҳам ўринли фойдаланади. Шу сабабли романда яратилган айрим образлар ва картиналар ёзувчининг маҳорати тобора такомиллашиб бораётганлигини кўрсатиб турибди. Мен бу ўринда урушда бир оёғини йўқотиб келган, генерал билан қўл бериб сўрашганлигини пеш қилиб гапириб юрадиган Турон амакни ҳам, дарсда афанди латифаларини айтиб берадиган Розик амакни ҳам, она-бола раисни ҳам, ҳар гапининг бирида «мозори шариф» деб турмаса, кўнгли жойига тушмайдиган Мели баққолни ҳам, «мўйловининг учлари буралиб-буралиб бориб қулоғининг орқасига ўтиб кетган» темир йўл қоровулини ҳам, пакана бувани ҳам кўзда тутаётирман. Ҳар бири ўзи-

нинг хулқи, одати, қилиқлари, тақдири билан китобхоннинг кўз ўнгида равшан гавдаланади. Шунингдек, уруш йилларидаги ўқиш манзараси ҳам, болалар уйидаги етимларнинг тақдири ҳам жуда тиниқ чизилади. Ёш китобхон кичкинтойларнинг уруш давридаги ҳаёти билан танишар экан, бугунги кундаги фаровон ҳаётининг қадрига шу қадар етгиси келади.

Романдаги Парпи бува ва Ўрис хола образлари ҳам ёзувчи томонидан алоҳида меҳр-муҳаббат билан чизилади. Иккала образ талқинида ҳам Худойберди Тўхтабоев ижодига хос энг яхши фазилатлар акс этган. Қолаверса, бу образлар Орифжоннинг тасавури орқали берилади. Орифжон бўлса Парпи бува билан Ўрис холанинг инсон сифатидаги ўзига хос фазилатлари ва нуқсонларини жуда ҳам самимий ҳикоя қилади. Парпи бува — чин ватанпарвар. У бир пайтлар совет ҳокимияти учун қўлида қурол билан жанг қилган. Орадан йиллар ўтади. Немис-фашист босқинчилари Ватанимизга хиёнаткорона бостириб киради. Парпи буванинг назарида, «Гирмоннинг ҳар битта ўқи араванинг гупчагидек келади», «Уша Гирмон деганлари жуда зўр бўлса, Қўршерматча бўлар-да», дейди у. У Гирмонни енгил учун фронтда жанг қилаётган ўғилларига замбарак совға қилмоқчи бўлади. Шу мақсадда майизи, ўриги, оқ жўхориси, сигири, бузоғини сотади. Тўпланган бир хуржун пул ҳам етмайди. Ҳатто ёмон кўрган кишиси Мели баққолдан қарз олиб бўлса ҳам замбарак сотиб олмоқчи бўлади. Ўрис хола Ватанининг бошига оғир кун тушганда етимхонага тушган болаларнинг бошини силайди.

«Беш болали йигитча» романи асосида Орифжоннинг укалари ва дўстларининг ҳаёти туради. Аслида Орифжон ҳамшиша тўғри йўлдан юравермайди. У баъзан адолатни қарор топтириш учун хатоларга ҳам йўл қўяди. Укаси Султонни излаб кўпгина қийинчиликларни бошидан ўтказди. Кичик синглиси ўлим тўшагида ётганида унга у-бу олиб келиш учун чайқов бозорида туфлисини

сотмоқчи бўлади. Ҳатто бировларнинг қовунини ўғирлаб бўлса ҳам, укасининг кўнглини олмоқчи бўлади. Бола, барибир, бола-да! У доимо адолат бўлишини истайди ва адолат қидиради. Лекин турмуш мураккаб. Турмушнинг мураккаблигини осонгина англаб олиш ҳам қийин. Шу жиҳатдан романдаги «Сарсонлик саргардонлик» боби ўзининг ҳаётийлиги, тасвирнинг тиниқлиги билан алоҳида ажралиб туради.

Худойберди Тўхтабоевнинг «Беш болали йигитча» романини ўзбек болалар адабиётининг яхши ютуқларидан бири дейиш мумкин. Бу биринчи навбатда, ёзувчи ижодида реалистик оҳангларнинг яна ҳам бойиганлиги ва кучайганлигида кўринади. Агар адибнинг аввалги романларида сеҳрли қалпоқча ёрдами билан эзгуликни қарор топтириш йўлида ҳаракат қиладиган беғубор Ҳошимжон билан танишган бўлсак, бу асари орқали оғир уруш йилларида ҳаётнинг қийинчиликларини катталар билан баб-баравар тортган, яхши кишилар таъсирида тарбия топган, эзгуликни қарор топтириш йўлида тиниб-тинчимайдиган, адолатпарвар Орифжон ва унинг ўртоқлари билан дўстлашиб қоламиз.

ТАРИХ ВА ИНСОН

Сўнгги йилларда тарихий мавзуда бир қатор романлар ёзилди. Улар орасида Одил Ёқубовнинг «Улуғбек хазинаси» романи ғоявий-бадмий баркамоллиги билан алоҳида ажралиб туради.

Улуғбек ҳаётининг энг сўнгги дақиқалари...

У тожу тахтидан, эл-юртидан, суюкли машғулоти — илмий ишларидан умрбод маҳрум бўлиш арафасида. Ўз пушти камаридан бўлган фарзанди, шаҳзода Абдуллатиф Самарқандга лашкар тортиб келмоқда. Шайх Низомиддин Хомуш янглиғ жоҳил руҳонийлар қўлида бир қўғирчоқ бўлган ўғилнинг нияти мудҳиш: у отаси

ёққан маърифат машъалини сўндириб, элни зулмат қаърига отмоқ ва ҳатто буюк падарини қатл этмоқдан ҳам тоймайди. Инсон учун умрининг охирида ўзи барпо қилган ишларининг поймол бўлишини кўришдан оғир мусибат бўлиши мумкинми?

Одил Ёқубовнинг «Улуғбек хазинаси» романи буюк олим ҳаётининг мана шундай энг драматик дақиқаларидан бошланади. Бундай вазиятда улуғ олим нималарни ўйлайди? Салтанатиними? Мутаассиф, разил фарзанди билан жангу жадал қилиб, тожу тахтини асраб қолишними? Ҳа, буни ҳам ўйлайди. Қониди ҳо-кимлик ишқи ёнган шоҳ тожу тахтнинг қўлидан кетаётганини ўйлаб қаттиқ қайғуради ҳам. Лекин, айти замонда, ўз даврининг буюк алломаси Мирзо Улуғбек қилган илмий ишлари, қурган мадрасалари, ўзи ёққан маърифат машъали сўниб қолишдан кўпроқ ташвишланади, буни ўйлаб ич-ичидан зил кетади. Шу сабабли энг ишончли одам сифатида суюкли шогирди Али Қушчини чақиртиради. Унга умр бўйи йиққан хазинаси — бебаҳо китобларини эъзозлаб сақлашни тайинлайди, ҳамон эзгу ниятларини ниҳоясига етказишдан умидини узмайди.

Одил Ёқубов «Улуғбек хазинаси» романига қадар замонавий мавзуда талай асарлар яратиб, кенг китобхонлар оммасига яхши танилган эди. Тарихий мавзу адиб учун мутлақо янги соҳа, Улуғбек даврини чуқур ўрганиш, бу давр ҳаёти, урф-одатлари, одамларининг кийим-кечаклари, тилини ўрганишни, хуллас, жуда кўп муаммоларни келтириб чиқаради. Бунинг устига адиб олдида яна бир қийин вазифа турарди. У ҳам бўлса, Улуғбек ҳақида ва у яшаган давр ҳақида анча-мунча асарлар яратилганлигидир. Буюк олим образи кўпгина чет эл ва совет ёзувчиларининг асарларидан ўрин олган. Марҳум шоиримиз Мақсуд Шайхзоданинг «Мирзо Улуғбек» трагедиясини эслайдиган бўлсак, адиб олдида турган қийинчиликлар янада равшан бўлади.

Бу мураккаб муаммолар ёдимизда тургани учун ҳам, «Улуғбек хазинаси»ни анча эҳтиёткорлик билан қўлга олдик. Лекин романи ўқиш давомида бу шубҳаларимиз аста-секин тарқаб борди. Ёзувчи ўз олдига қўйган мураккаб вазифаларни асосан уdda қила олган.

Юқорида қайд этганимиздек, «Улуғбек хазинаси» романи чигал тарихий вазиятдан бошланади, шунинг учун ҳам шиддатли ҳаёт китобхонни ўз домига тортиб олиб кетади. Биз гоҳ сарой ҳаётига шўнғисак, гоҳ давлат ичида давлат қурмоқчи бўлган руҳонийларнинг ёвуз кирдикорларининг шоҳиди бўламиз, дам жоҳил, мутаасиб шайхларга қарши дадил бош кўтарган Али Қушчи каби фидойи алломаларнинг мардлиги ва жасоратини кўриб таҳсинлар айтамыз, дам илмий хазина хатар остида қолганида ёрдамга қўл чўзган Уста Темур Самарқандий каби оддий темирчилар ва косибларнинг мардона ишларига қойил қоламиз. Хуллас, ёзувчи ўша мураккаб даврни кенг ва тўғри ёритиб беришга ҳаракат қилади. Энг муҳими, адиб воқеаларни шундай танлайдики, одамларни шундай қийин вазиятларга соладик, бу вазиятларда фақат Улуғбек яшаган даврнинг муаммоларигина тадқиқ қилиниб қолмасдан, балки бугунги кун учун муҳим бўлган жиддий ахлоқий масалалар ҳам ўртага ташланади. Шу боисдан бўлса керак, Улуғбекнинг инсоний фазилатлари — унинг тарих ва замон ҳақидаги, илм-маърифатнинг келажаги ҳақидаги ўйлари бугунги китобхонни ҳам ўйлантиради, ҳаяжонлантиради.

Ёзувчи Улуғбек образига фақат бир томонлама ёндашмайди. Уни фақат улуғ олим ва донишманд сифатидагина кўрсатмайди, балки Улуғбек ҳам ўз замонасининг фарзанди эканини, буюк олим бўла туриб тожу тахтдан воз кеча олмагани, яъни маълум даражада чекланган одам эканини ҳам кўрсатишга уринади. Улуғбек китобхон кўзи олдида бирда чуқур мушоҳада-

ли ўткир аллома сифатида намоён бўлса, бирда Хурсонда вайроналарга йўл қўйган шафқатсиз шоҳ, бирда жанг ишқида ёнган лашкар боши бўлса, бирда хиёнаткор ўғли олдида тиз чўкишга ҳам тайёр турган заиф одам сифатида гавдаланади. Унинг бу заифликлари баъзан китобхонда эътироз ҳам уйғотади. Лекин Улуғбек «заиф» пайтларида ҳам тинмай ўйлайди, тинмай мушоҳида қилади, воқеаларга улуғ донишманд сифатида нигоҳ ташлайди, бу нарса унинг образини «майдалаштириб» юбормайди. Шу жиҳатдан Улуғбек билан ўғли Абдуллатиф муносабатлари жуда ҳам характерлидир.

Абдуллатиф — фожиали шахс. Барча темурийзодалар каби тахт ишқида ёнган ва шу сабабдан жоҳил руҳонийлар тузоғига илиниб қолган бу шаҳзоданинг фожиаси унинг тарих ғилдирагини орқага суришга интилишидadir. Улуғбек билан шаҳзода Абдуллатиф икки қутб, икки олам. Бу айниқса ота билан фарзанднинг учрашувларида, кескин тўқнашувларида равшан очилади.

Улуғбек билан Абдуллатиф ораларида бўладиган баҳс ва мунозаралар — бу шунчаки мансаб учун курашаётган икки ҳокимнинг мунозараси бўлиб қолмай, балки узоқ замонлардан бери давом этиб келаётган нур билан зулмат орасидаги кураш даражасига кўтарилган ва даврнинг драмасига айланган зиддиятлардир.

Романда эсда қоладиган ва ҳатто баъзи жиҳатлари билан Улуғбек образини тўлдирадиган қаҳрамонлардан бири Али Қушчидир.

Ёзувчи уни энг қийин вазиятларда (хусусан, китобнинг иккинчи қисмида) тасвирлайди. Унинг ҳаёти ва ҳаёт синовларида кўрсатган матонати Али Қушчини бизга, замонамиз қаҳрамонларига яқинлаштиради. Шунинг учун ҳам унинг ҳаёти ва кураши романда зикр этилган зиё билан зулмат орасидаги курашга айланади. Айни замонда Мавлоно Муҳиддин билан қилган

баҳсларида юксак ахлоқ масалалари кўтариладики, бу ҳам романи бугунги кунга ҳамнафас қилади. Рост, Али Қушчининг баъзи ички монологлари кўп такрорлангани учун унинг гапларида риторик фикрлар ҳам пайдо бўлиб қоладики, китоб устида ишлаганда ёзувчи бу камчилики ҳам бартараф қилади, деб ишонамиз.

«Улуғбек хазинаси» романида Улуғбек, Абдулла-тиф, Али Қушчи сингари тарихий шахслар билан бирга ёзувчи хаёлининг кучи билан яратилган ва асар ғояси-ни очишга хизмат қиладиган тўқима образлар ҳам анчагина. Мен бу ерда алоҳида муҳаббат билан яратилган Қаландар Қарноқий, Хуршидабону ва уста Темур Самарқандий образларини назарда тутаётирман. Уларнинг кўпчилиги китобхонларнинг эсида қолади.

Романда кўзга ташланадиган бир камчилик — одоб, ахлоқ, адолат ва ҳақиқат масалалари талқинида авторнинг қарашлари баъзан Али Қушчинини қарашлари билан аралаш-қуралаш бўлиб кетади. Бу эса баъзан давр ҳақиқатини ифодалашга халақит бераётгандай туюлади.

Худди шу фикрни романининг тили ҳақида ҳам айтиш мумкин. Ёзувчи умуман ўша замон тилини анча ўрганган, деса бўлади. Бу бобда устод Ойбек билан Мақсуд Шайхзода йўлидан борган. Лекин баъзи жойларда эски араб-форс терминларини меъеридан ортиқ даражада ишлатиб юборгани учун ўқишни қийинлаштирадиган саҳифалар ҳам учрайди. Ўйлаймизки, ёзувчи романи нашрга тайёрлашда унинг тилига сайқал бериб, мураккаб терминлардан бир қадар «тозалаб» чиқса, асар яна ҳам тиниқлашади.

Одил Ёқубовнинг «Улуғбек хазинаси» романи завқ билан ўқилади. Асар қаҳрамонларининг тақдири, хатти-ҳаракатлари, муоммалалари сизни ҳаёт ҳақида, инсоннинг жамиятдаги ўрни ҳақида ўйлашга ундайди. Шу жиҳатлари билан «Улуғбек хазинаси» бугунги кунга хизмат қилади.

Жуманиёз Шарипов узоқ йиллардан бери Хоразм тарихи билан шуғулланиб келади. У бирмунча хайрли ишлар қилди. Унутилиб кетган кўпгина фактларни тирилтирди. Тарихий шахсларнинг ҳаётини батафсил ўрганди. Романда ҳаётни кенг миқёсда акс эттиришга интилиш бор. Аммо тарихий мавзуга қўл урган ҳар бир адиб ўша асарни тутиб турадиган яхлит сюжет линиясини топа олиши лозим. Афсуски, Жуманиёз Шарипов Хоразм тарихига онд фактларни аниқ бир сюжет атрофига бирлаштира олмади. Романда жуда кўп одамларнинг номлари бор. Аммо уларнинг ҳаёти, кураш йўллари, ўзига хос маънавий драмалари очилмай қолган.

Тарихий мавзуга мурожаат қилишнинг мураккаб томонлари кўп. Ёзувчи қаламга олинган даврни чуқур ўрганиши, тарихий ҳақиқатга тўла роя қилиши, айни замонда тарихий воқеаларнинг бугунги кунга ҳамоҳанг томонларини бўрттириб кўрсатиши лозим. Акс ҳолда тарихий воқеаларга мурожаат қилишнинг аҳамияти бўлмайди. Ахир ҳар бир бадиий асар бугунги кунимизга хизмат қилиши зарур-ку!

Шу жиҳатдан Мирмуҳсиннинг «Меъмор» романи характерлидир. Роман журналда эълон қилингандан кейин матбуотда В. Зоҳидов, У. Норматов, Қ. Қодиров, Р. Умарий, Ҳ. Олимжонларнинг тақризлари эълон қилинди. Бизнингча, бу тақризлар орасида танқидчилардан Воҳид Зоҳидов, Умарали Норматовларнинг мақолалари асарни ҳар томонлама таҳлил қилганлиги билан ажралиб туради.

Меъморлик санъатимиз дунёга машҳур. Ҳар йили Осиё, Африка, Европа мамлакатларидан республикамизга келаётган меҳмонлар Бухоро, Самарқанд, Хивани зиёрат қилмасдан, асрлар оша табиат инжиқликларига дош бериб келаётган гўзал обидаларимизни томоша қилмасдан кетишмайди. Бу тарихий ёдгорликлар пештоқларида, рангларида халқимиз буюк фарзандларининг ақли заковати акс этган. Меъморлик ўзига хос санъат бўлиши

билан бирга, айна замонда, у турли хил ғоялар тўқнашувини ўзида мужассам этган кураш майдони ҳамдир.

«Меъмор» романи хуруфийлар томонидан Шоҳруҳга уюштирилган суиқасд тасвири билан бошланади. Суиқасдчилар деб гумон қилинганлар орасида меъмор Нажмиддин Бухорийнинг ўғли Низомиддин ҳам бор. Шундай қилиб, бутун умри меҳнат билан ўтган, Ҳиротда катта обрў қозонган бу улкан санъаткорнинг бошига катта мусибат тушди. Меъмор ёлғиз ўғлини қутқариш учун кўп ҳаракатлар қилади, шоир Лутфийни орага қўяди, саройдаги амалдорларга мурожаат қилади. Узоқ йиллардан бери саройга садоқат билан хизмат қилиб келаётган меъмор ҳаётида оғир кунлар бошланади. Унинг ўғлини озод қилиш хусусидаги илтижолари инobatга олиниши у ёқда турсин, устанинг ўзи таъқиб остига олинади. Ҳокимият меъморнинг ўғлини қатл қилади, унга туҳмат тошларини ёғдиради.

Мана шу тариқа меъмор Нажмиддин Бухорийнинг руҳий драмаси очилиб борилади. Шунини рўйрост айтиш керакки, устанинг Ҳиротни ташлаб кетиш олдидаги изтироблари романда ишонарли тасвирланади. Меъморнинг назарида: «Мастликда буралиб оқаётган Ҳерирўднинг нариги томонидаги миноралар, қалъаю арк атрофидаги асалари индек бир-бирига туташиб кетган томлар, айланма тор кўчалар жуда хомуш ва ғамгин кўринади». У яқин ошна-оғайнилари, шогирдларини ўйлайди, меъморлик санъатининг тақдиридан ташвишга тушади. Умуман, романда уста Нажмиддин Бухорийнинг туйғуларини тиниқ акс эттирувчи кўпгина манзаралар бор. Мана шулардан яна бири: «Меъморнинг машриқ томонда, тепаликлар устида ярқираб турган янги ой ўроғига кўзи тушди... У бир муддат ойга тикилди: худди жоме масжиди гумбази устидаги ойнинг ўзи! Аммо у кумуш ранг, бу ой ҳақиқий олтин. У чоғроқ эди, бу эса улкан. Меъмор икки кафтини ёзиб, ойга тикилган ҳолда юрт қаторида ўзига ҳам яхшиликлар тилаб дуо ўқиб,

юзига фотиҳа тортди. Унинг кўнгли анча ёришгандай бўлди. Олам қайта яшараётгандай кўриниб кетди-да, бу тонготардаги манзара қалбида бетакрор туйғулар уйғотиб юборди. Унинг кўзига ўша шарқ томонда қандайдир бир гумбаз кўриниб кетди. Қандайдир меъмор қўли билан бино этилган гумбазга ўхшарди. Тепаликлар секин-аста ўша бинонинг гиштин деворлари, равоқу пештоқлари тусига кира бошлади».

Яна шуни ҳам таъкидлаб ўтиш лозимки, романда бош қаҳрамон образини очишга ёрдам берадиган иккинчи даражали персонажлар, шу жумладан, грузин уста — Журжий, Чўли бобо, тажанг Тожи, меъморнинг қизи — Бадиа, шогирди — Зулфиқор образлари ҳам самимий чизилган.

Айни замонда, Нажмиддин Бухорий образининг талқини муносабати билан матбуотда қатор мулоҳазалар билдирилдики, биз бу мулоҳазаларга тўхталиб ўтишни лозим кўрдик. Р. Умарий ва Ҳ. Олимжонларнинг «Тошкент ҳақиқати»да эълон қилинган мақоласида «Меъмор»га юксак баҳо берилиб, романда деярли камчилик йўқ, асар ҳар жиҳатдан мукамал, деган тезис илгари сурилади. Танқидчи Умарали Норматов эса, ўзининг «Гулистон» журналидаги мақоласида романга умуман, ижобий баҳо бергани ҳолда, қатор камчиликларни эътироф этади. У ёзади:

«Меъмор хуруфийлар тўдасига дахлдор шахс бўлса-да, мумкин қадар ўзини холис тутишга тиришади. Бу бир жиҳатдан ўзини оқлайди, мислсиз таъқиблар авж олган бир даврда саройга яқин турган одамнинг маслагини сир тутиши табиий. Бироқ, бу «холислик» таъқиблар сусайгандан кейин ҳам бирдек давом этаверади. Бунинг устига хуруфийлар мафкурасининг санъат, жумладан, меъморчиликдаги ривожи, ундаги йўналишлар билан боғлиқ томонлари ҳам бор эдики, бундай масалалар ёзувчи эътиборидан четда қолган, ўша давр ғоявий оқимлари орасидаги курашнинг санъатдаги, меъморчи-

ликдаги кўринишлари қаламга олинганда, шубҳасиз, асарнинг қиммати ортган, асар конфликти ўткирлашган бўларди».

Албатта, бир асар тўғрисида ҳар хил фикр бўлиши табиий ҳол. Аксинча, бир асар тўғрисида турлича фикр бўлиши адабий жараённинг соғломлигидан далолат беради. Чунки ҳар қандай баркамол асарда ҳам айрим камчиликлар бўладики, бу камчиликларни кўрсатиш ёзувчига фақат фойда келтиради, холос. Ахир фақат ўртача асарлар эмас, балки прозамизнинг сўнгги йиллардаги ютуғи сифатида эътироф этилган «Чинор», «Умид», «Чироқ», «Тошкентликлар», «Улуғбек хазинаси», «Эрк» каби асарлар ҳақида гап кетганида ҳам танқидчилик баъзи камчиликларини эътироф этишдан тоймаган эдики, бу фикрлар ёзувчиларимиз учун фойдадан холи бўлмади, деб ўйлайман. Энди «Меъмор» тўғрисида гап кетганда биз биринчи навбатда, роман гоёсига хизмат қилмаган Фарғонага юриш бобининг борлигини кўрсатиб ўтмоқчи эдик. Бу боб, фикримизча, роман композициясига ҳам путур етказган.

Романдаги Нажмиддин Бухорийнинг қизи Бадиа образи ҳақида ҳам танқидчилик ҳар хил фикр билдирди. Бадиа Мирмуҳсиннинг янги романидаги анча ҳаётий ишланган образлардан. Аммо шунга қарамасдан, ёзувчи бу образнинг тасвирида баъзи ноаниқликларга йўл қўяди, бу ноаниқликлар тузатилишини истардик.

«Асар охирида,— деб ёзади танқидчи Умарали Норматов,— Бадиа Абу Саид қўшинларига қарши жангга киради ва мислсиз қаҳрамонлик кўрсатади. Бу кезларда у олтмиш ёшларга бориб қолган, аммо тасвирида ёзувчи унинг ёшини унутиб қўяди, олтмишни чамалаб турган аёлни «қандайдир келишган, ингичка бел, елка-ю кўкси кенг», деб таърифлайди, унинг «оппоқ юзи, тўзиган сочлари ва қонли қўлларига қарамай, учиб кетаётган қалдирғочдек қошлари» ҳақида ёзади, уни кўрган Абу Саид «аёлнинг қандайдир асилзодалар оиласиданмикан ёки

бу Улуғбек Мирзонинг ё кичик қизи, ёки неварасимикан», деган хаёлга боради. Умарали Норматовнинг бу фикрини мунозарали дейиш ҳам мумкин. Чунки, роман Шохруҳга суиқасд қилиниши воқеаси билан бошланади. Бу воқеа эса 1427 йил февралда содир бўлган. Шу йили роман қаҳрамони Бадиа, авторнинг тасвирлашича, 17 ёшда эди. Мирзо Абу Саид билан шаҳзода Абдулла қўшинларининг тўқнашуви эса 1451—52 йилларга тўғри келади. Демак, бу вақтда Бадиа 41 — 42 ёшларда бўлади.

«Романни китоб қилиб нашр этишда,— деб ёзади танқидчи, адабиётшунос олим В. Зоҳидов «Меъмор» номи тақризида,— баъзи жойлари қисқартирилса, тили маълум даражада ўша замон тилига баъзи жиҳатлардан яқинлаштирилса, зулмат ҳокимлигига қарамай — мавжуд бўлган ажойиб ва серқиррали халқ маданиятини илм ютуқларини кўрсатишга айрим ерларда кўпроқ ўрин берилса тарих ҳақиқати янада яхши, атрофлироқ сақланган ва асар яна ютган бўларди».

Хуллас, улкан адибимиз Мирмуҳсин танқидчиларимизнинг шу хилдаги фикрларини ҳам инобатга олиб, асарни яна бир кўздан кечириб чиқишини истар эдик.

Хулоса қилиб айтганда, ёзувчининг кўп йиллик меҳнати меваси бўлмиш «Меъмор» романини сўнгги йиллар прозасининг ижобий ҳодисаларидан бири деб баҳолаймиз.

Биз қилинган ишларга яқун ясар эканмиз, олдимизда турган вазифаларнинг нечоғли масъулиятли эканлигини ҳам унутмаслигимиз керак. Биз бажаришимиз лозим бўлган ишларни XXIV съезд қарорлари, партиянинг Пленумларида илгари сурилган конкрет фикрлар асосига қуришимиз керак. Айниқса, Л. И. Брежневнинг ВЛКСМ XVII съездида ва КПСС Марказий Комитетининг декабрь Пленумида сўзлаган нутқларида адабиёт ва санъат аҳли олдида турган вазифалар аниқ белгилаб берилган.

«Биз хўжалигимизнинг барча соҳаларида,—деган эди Л. И. Брежнев ВЛКСМ XVII съездида сўзлаган нутқида,— ҳар бир иш жойида ишнинг сифатини жиддий равишда яхшиламасак, мазкур тадбирларнинг ҳаммаси, бизнинг барча куч-гайратларимиз кутилган натижани бермайди. Иш сифати жуда сермазмун тушунчадир. Бу тушунча талайгина ишлаб чиқариш-иқтисодий омиллардан ташкил топади ва шу билан бирга ахлоқий проблемаларнинг кенг доирасини ўз ичига олади. Сифат учун кураш моддий ишлаб чиқариш ёки маънавий бойликлар яратиш устида борадими, бундан қатъи назар, фаолиятимизнинг барча томонларига сингиб кетиши керак».

Бу гаплар адабиёт ва санъат аҳли учун ҳам бевосита дахлдордир.

ИЖОДКОР ВА ЗАМОН*

Пирмат Шермухамедов: Ҳурматли домла, аввало, суҳбат мавзуини келишиб олсак?

Уйғун: Биз исталган мавзуда фикр юритишимиз, тортишишимиз мумкин. Лекин муҳим, долзарб муаммолар турганда майда, арзимас масалалар юзасидан тортишиб ўтиришнинг ҳожати бормикан.

Пирмат Шермухамедов: Айтайлик, «Ижодкор ва давр» мавзуи бўйича баҳслашиш мумкин.

Уйғун: Розиман. Айни муддао.

Пирмат Шермухамедов: Сўнгги йиллар ичида марказий матбуотда «Давр нафаси», «Инсон ва замон», «Ижодкор ва замон» иборалари тез-тез қўлланиладиган бўлиб қолди. Ҳатто «Литературная газета» саҳифасида «Ижодкор ва давр» рубрикаси очилди. Ахир, ҳақиқий ижодкор олдида ҳамиша ўз даврининг ҳақиқатини бадий акс эттиришдек буюк вазифа турмайдими? Бу ҳодисани қандай изоҳлаш мумкин?

Уйғун: Фикрингизга қўшиламан. Ижодкор ва давр муаммоси ҳамиша долзарб муаммолардан бири бўлиб келган. Ижодкор исталган мавзуда асар ёзишга ҳаққи бор. Лекин у қайси давр ҳаётидан мавзу излама-

¹ Ушбу ижодий баҳс, суҳбат «Ўзбекистон маданияти» газетасининг ташаббуси билан уюштирилган эди. (Ред.)

син, ҳеч қачон ўзи яшаб турган замон талабларини унутмаслиги керак. Айтайлик, сўнгги йилларда умум-совет адабиётида тарихий мавзуга мурожаат қилиш ҳодисаси хийла кучайди. Масалан, шу ўринда қардош адабиётларда пайдо бўлган Илёс Есенберлиннинг «Хан Кене», Абдижамил Нурпеисовнинг «Қон билан тер», Анвар Олимжоновнинг «Маҳамбетнинг ўқ-ёйи», Беки Сейтаковнинг «Туғишганлар», Қилич Қулиевнинг «Қора карвон» сингари романларини эслаб ўтиш мумкин. Лекин тарихий шахслар ва ҳодисаларни идеаллаштириб кўрсатишга, айниқса қора бўёқлар билан чаплаштириб тасвирлашга ҳаққимиз йўқ. Биз тарихий мавзуда ижод қилаётган истеъдодли ёзувчиларни қўллаб-қувватлашимиз керак. Аммо яна бир муҳим масала бор. Бу масала ҳам ижодкор ва давр мавзуи билан чамбарчас боғланган. Муҳим ҳодисалар ва воқеалар билан муҳим бўлмаган воқеалар ва ҳодисаларни бир-биридан ажрата билиш масаласининг ўзи ҳам бир муаммо. Бу ҳодиса ёзувчининг истеъдодини белгилайди.

Пирмат Шермухамедов: Ижодкор ва давр масаласи шу куннинг энг муҳим ва долзарб масалаларидан биридир. Ҳозирги кунда ёзувчиларимиз олдида яна бир муаммо кўндаланг бўлиб турибди. У ҳам бўлса фан-техника революцияси даврининг мураккаб проблемалари ҳақида асарлар ёзиш. Ҳатто бу соҳада бўлиб турган кўпгина баҳслар, мунозараларни ҳисобга олмаганда ҳам ёзилаётган баъзи бир асарлар хусусида индамасдан ўтиб бўлмайди. Бундан бир неча йиллар муқаддам таниқли ёзувчи М. Колесников «Индустриальная баллада» номли янги роман ёзди. Ундан фақат физиклар ва математикларгина тушунадиган сўзлар, иборалар кўплаб ўрин олган бўлса ҳам, романда шу кунги ижтимоий жараён акс этмай қолган. Ахир, бу хилдаги илмий терминлар билан тўлиб-тошган асарлар битта-иккитагина эмас-да! Шунисиға ачинади киши.

Уйғун: Буниси ҳам модага ўхшаган бир нарса.

Бунақа «модалар» ҳамиша бўлиб келган. Улар ҳеч қачон даврнинг ўткир муаммоларини ҳаққоний акс эттира олмаган.

Пирмат Шермухамедов: Мана бу хилдаги тортишувлар ҳам бўлиб турибди: «Бугунги адабиётнинг савияси техника тараққиётидан орқада қолиб кетди». Балки мана шунақанги тортишувларда ҳам бирон-бир жон бордир?

Уйғун: Айнан шунга ўхшаш баҳслар, янглишмасам, 20—30-йилларда ҳам бўлган эди.

Пирмат Шермухамедов: Худди ўша йиллари бўлса керак, Владимир Владимирович Маяковский ўз шеърларидан бирида аввал ишлатган «медлена — лет арба» ибораси ўрнига «наш бог — бег» иборасини қўллаган эди. Яна бир шеърда мана шундай сатр ҳам бор эди: «А обуздание ее во имя интересов человечества».

Уйғун: Кўрдингизми? Маяковский жуда ҳам ўхшатиб ва топиб айтган. Тўғри, фан-техника революциясининг таъсири ҳамма соҳада ўз аксини топмоқда. Лекин бу дегани фақат физиклар, химиклар ҳақида асар ёзиш дегани эмас. Бу дегани бугунги кунда яшаётган одамларнинг қалби яна таъсирчанроқ бўлди, улар теварак-атрофида рўй бераётган воқеа ва ҳодисаларга яна синчковлик билан назар соладиган бўлиб қолишди, дегани бўлади. Хулласи, биз бадий асарнинг марказида инсон ва унинг руҳий олами туришини унутмаслигимиз керак. Техниканинг ютуқлари хусусида ҳам ёзишимиз лозим. Лекин бунинг учун биз яна мавзунини чуқур ўрганишимиз керак бўлади. Масалан, Курчатова ёки Королев сингари олимларнинг ҳаёти кўп жилдли романларимизга муносиб мавзу бўла олади. Ёинки совет олимларининг космос соҳасида қилаётган ишларини эслаб кўрайлик. Қани энди ана шу ажойиб мўъжизалар ҳақида кўплаб асарлар яратилса! Ҳар бир ёзувчи ўзи яхши билган мавзунигина қаламга олиши керак. Биз ўрнатилган адабий таж-

рибалар кам дейсизми. Шолоховни олайлик. У ҳамиша ўзи яхши билган Дон казаклари ҳаётидан ёзади. Афсуски, шундай ёзувчилар ҳам борки, сугун тарихий мавзуда, эртасига ишчилар ҳақида, кейинчалик гулчилар ҳаётидан ёзадилар. Аммо улардан биронтаси ҳам кишини ишонтирмайди. Чунки бундай адиблар ҳамиша ҳаётни ўрганмасдан, шошиб-пишиб ёзишади-да, бир амаллаб бостириш йўллари йўлайдилар.

Пирмат Шермухамедов: Балки йирик мавзу ва майда мавзу сингари муаммолар калитини ҳам худди шу ердан излаш мумкин бўлар. Умуман, сиз бу масалага қандай қарайсиз?

Уйғун: Майда мавзу ва йирик мавзу деган ажратишлар шартли маънода тўғри, албатта. Масалан, кўриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш масаласини майда мавзу деб бўлмайди. Майда мавзулар ҳам бор. Қани, бирон-бир ёзувчи япроқ ҳақида роман ёзиб кўрсин-чи?

Пирмат Шермухамедов: Яқинда мен Максим Горький номли рус драма театрида «Миссис Пайпер тергов олиб боради» спектаклини томоша қилдим. Пьесада ёши ўтиб қолган уй хизматчисининг ҳаёти ҳикоя қилинади ва шу орқали капиталистик жамият иллатлари кескин танқид қилинади.

Уйғун: Мен ўша пьесани кўрмаганман.

Пирмат Шермухамедов: Баъзан майда мавзу орқали ҳам жуда катта ижтимоий масалалар кўтариб чиқиш тажрибаси борлигини яхши биламиз. Масалан, Чеховнинг ёки Абдулла Қаҳҳорнинг ҳикояларини эслаб кўрайлик.

Уйғун: Фикрингизга қўшиламан. Лекин бошқа бир ҳодисани ҳам унутиб бўлмайди. Баъзи ҳолларда катта мавзу қаламга олинади-ю, аммо ўша мавзу «катта»лигича қолиб кетаверади. Бу ҳам майда мавзу. Яна бир гап. Ишчи мавзуи ҳар бир ижодкор учун муқаддас мавзу. Бу мавзу хусусида ёзиш учун ишчилар ҳаётини чуқур ўрганиш, улар орасида узоқ йиллар яшаш ке-

рак бўлади. Мен бу ерда ишчилар ҳаётидан олиб ёзилган А. Поповнинг «Пўлат ва қуйқа» деб номланган романини эслатиб ўтишни истар эдим. Асар автори узоқ йиллар мобайнида заводда инженер бўлиб ишлаган. У ишчилар ҳаётини мукаммал ўрганган. Сўнгра ўша ажойиб романини ёзган. Ўзбек адабиётида эса ишчилар синфи ҳаётини акс эттиришга бағишланган асарларда ҳаётни палапартиш акс эттириш ҳоллари юз бериб қолмоқда. Менимча, бу ҳақда махсус мунозаралар, баҳслар уюштиришнинг вақти аллақачонлар етган.

Пирмат Шермуҳамедов: Асар мавзунинг майда ва йирик бўлиб қолишига маҳоратнинг етишмаслиги сабаб бўлмасмикан?

Уйғун: Худди шундай. Халқ афоризмларида олам-олам маъно уйғунлашган. Ёки Умар Ҳайёмнинг рубоийларини олиб кўринг.

Пирмат Шермуҳамедов: Лекин ёзувчининг катта фикри — дарди бўлмаса маҳорат ҳам иш бермай қолса керак?

Уйғун: Ҳақиқий талантда фикр ҳам, маҳорат ҳам бўлади.

Пирмат Шермуҳамедов: Талантли ёзувчилар гоҳи-гоҳида адабий экспериментлар қилиб туришадими шекилли!

Уйғун: Ёзувчининг айтмоқчи бўлган зарур гапи бўлмаса-ю, у эксперимент қилиш билан шуғулланиб ўтирса?

Пирмат Шермуҳамедов: Замонамизнинг истеъдодли ёзувчиларидан бири — Валентин Катаев ҳам бирмунча адабий экспериментлар қилиб кўрди. «Трава забвенья» романи китобхонлар томонидан илиққина кутиб олинди-ю, аммо сўнги «Кубик» асари кескин танқидга учради. Ҳар қалай биттаси тузук-ку.

Уйғун: Албатта, ижобий маънода «экспериментлар» қилиш керак. Лекин шунда ҳам ёзувчининг асосий диққати фақат шаклгагина қаратилиб қолмаслиги

лозим. У биринчи навбатда, мазмунни ўйлаши керак. Мен бу ўринда истеъдодли ёзувчи Шукур Холмирзаевнинг ҳикояларини тилга олиб ўтишни истар эдим. Шукур ҳамиша излаш-изланишда. Ана шу изланишларнинг самараси сифатида бир қанча дуруст ҳикоялар ёзди. Лекин унинг изланишларида «экспериментлар» кўпроқ бўлаётир. Мен унга ўз ҳикояларининг тили устида қаттиқ тер тўкишини маслаҳат берган бўлар эдим.

Пирмат Шермухамедов: Ҳозир ҳикоя жанри ўғай жанрга айланиб қолди. Ҳатто бир вақтлар ҳамманинг оғзига тушадиган ҳикоялар ёзган Саид Аҳмад, Асқад Мухтор, Одил Ёқубов, Пиримқул, Қодировлар ҳам ҳикоя ёзмай қўйишди! Шундай экан, Шукурнинг баъзи бир камчиликларини кечирса бўлар дейман?

Уйғун: Шуни билинги, торози тоши ҳамма учун бир хил қўйилади. Ҳикоя жанрининг қолақ соҳага айланганлигига келганда, сиз ҳақсиз.

Пирмат Шермухамедов: Яна бир мулоҳаза. Мавзунинг майдалиги билан ижодкорнинг фидойилиги орасида боғланиш борми?

Уйғун: Ҳа, алоқаси бор. Ёзувчи ҳаётга аралашши, ҳаётни ўрганиши керак. Қолаверса, маҳорат ҳам керак.

Пирмат Шермухамедов: Бир пайтлар Евгений Евтушенко «Вопросы литературы» журналининг саволларига берган жавобида шундай деган эди: «Мен ҳаётни ўрганмайман, балки ҳаётнинг ичида яшайман».

Уйғун: Бу фикрга тўла қўшилиб бўлмайди. Ёзувчининг ҳаётни ўрганиши жуда-жуда зарур. Айтайлик, чорвадорлар ҳаётдан роман ёзиш учун албатта чорвадорлар ҳаётини чуқур ўрганиш, билиш керак бўлади. Тўғри, ҳар бир ёзувчи ҳаётни ўзига хос равишда ўрганadi. Лекин у ҳеч қачон мамлакатимиз ҳаётида юз бераётган улкан воқеалардан четда турмаслиги, балки, аксинча, унда фаол иштирок қилиши лозим.

Пирмат Шермухамедов: Домла, шу муносабат билан бугунги драматургиямизнинг аҳволи ҳақида гапириб берсангиз? Шу муносабат билан бирон-бир асарингизнинг ёзилиш тарихи хусусида сўзлаб берсангиз ҳам дуруст бўлар эди.

Уйғун: Бу воқеа қирқинчи йилларнинг охирларида бўлган эди. Киностудиянинг топшириғи билан Раззоқ Ҳамроев, Наби Ғаниев, Темур Фаттоҳ, Собир Муҳамедов ва мен замонавий мавзуда сценарий ёзиш мақсадида Фарғона водийсига сафарга отландик. Группамизнинг раҳбари Наби Ғаниев эди, биз тўғри Андижон область партия комитетига кириб бордик. У ерда фақат битта кишини — обкомнинг иструкторини учратдик, келиш мақсадимизни айтдик.

— Киностудиядан? — ажабланиб сўради у.— Янги фильм намойиш қилмоқчимисизлар?— Биз унга мақсадимизни тушунтирдик, инструктор усти бошимизга ажабланиб қаради-да, нима учундир бошини чайқаб қўйди. Биз ундан областдаги энг илғор колхозлардан бирининг номини айтишни илтимос қилдик. Шу пайт Собир Муҳамедов таклиф қилиб қолди.— Колхоз раисига бирон-бир хат-пат олиб борсак яхши бўлар эди.— Йўқ,— дедим мен,— шундоқ тўппа-тўғри колхоз идорасига кириб бораверганимиз маъқул. Менинг фикримни Наби Ғаниев ҳам қўллаб-қувватлади.

Биз донгдор колхозга айти туш пайтида етиб келдик. Колхознинг икки этажли чойхонаси диққатимизни тортди. Чойхонанинг олдида бетон ҳовуз, унинг ёнида бозор бор экан. Дарахтлар соясида уч-тўртта автомашина турибди. Қаёқдандир ёнимизга колхоз парторги келиб қолди. Биз унга колхоз раисини кўриш ниятимиз борлигини айтдик.

— Шахсанми?— деб сўради парторг ажабланиб.

— Ҳа, шахсан кўришимиз зарур,— дедик унга.

— Биз киностудияданмиз.

— Э, шундайми? Кино кўрсатасизлар? Майли, майли.

У тезда қайтиб келди. — Раис ухляпти. Уни безовта қилиш мумкин эмас.

Биз ҳайрон бўлдик. Нима иш қилишимизни билмасдан чойхона томон йўл олдик. Чойхонада ҳеч ким йўқ эди.

— Чой йўқ,— деди совуққинна қилиб чойхоначи йнгит.

— Айтмадимми, бирон-бир хат олайлик, деб,— луқма ташлади Собир Муҳамедов.

Мен унга эътироз билдирдим.

— Қайтангга яхши бўлди. Ҳаётни ўрганамиз. — Бир соатлардан кейин уйқули кўзларини ишқалаб колхоз раиси пайдо бўлди. У аввал бегонасираб қаради. Мен орадаги совуқликни юшатиш мақсадида ҳамроҳларимни таништира бошладим.

— Мана бу одам — ўртоқ Ғаниев бўладилар. «Тоҳир ва Зухра» фильмининг автори.

— Кўрганим йўқ,— деди колхоз раиси Ғаниевга қарамасдан.— Сизлар ким бўласизлар? Муҳбирмисизлар?

— Йўқ, мен ёзувчиман.

— Танимайман, китоб ўқиш учун вақтим йўқ. Туну кун иш билан бандман. Хўш, мендан нима истайсизлар? Айта қолинглар, шошилиб турибман. Ҳозир шаҳарга жўнашим керак.

— Афсус, афсус,— дедим мен,— биз сизнинг ҳақингизда кино учун сценарий ёзмоқчи эдик.— Киносценарий сўзини эшитди-ю, раис бирданига ўзгариб қолди.

У шоша-пиша ўзининг ҳаёт йўли ҳақида ҳикоя қила бошлади:— Мана бу ерда болалигим ўтган, мана бу ерда босмачилар билан курашганман. Мана бу ерда колхоз тузганман. Колхозимиз ҳосил кўтаришда областдагина эмас, балки бутун республикада ҳам энг илғор колхозлардан бири.

Сўнгра раис атрофида турган одамларидан бирига мўйлов қилган эди, дарров дастурхон ёйилди. Косаларда шўрва, лаганда палов келтирилди. Ўзимиз ҳам роса очиққан эканизми, шўрва билан паловни бирпасда паққос тушириб қўйибмиз.

— Яна нима дейсизлар. Ҳамма саволларингга жавоб бердим, шекилли,— деди колхоз раиси керилиб.

— Колхозни айланмоқчи эдик. Колхозчилар билан суҳбатлашиш ниятимиз ҳам йўқ эмас.

— Нима ҳақида? Бор-йўқ гапни айтиб берган бўлсам. Мабодо зарур бўлса барча активлар шу ерда.

— Хўп, майли,— деди Ғаниев,— бир неча кун шу ерда истиқомат қилиш ниятимиз бор. Яна сиз билан у-бу масалалар юзасидан гаплашиб олармиз.

— Мен бандман. Гаплашиш лозим бўлса, мана, парторгим ёнимда турибди. Марҳамат, истаганча гаплашавринглар.

— Балки кечқурун вақтингиз бўлар?

— Билмадим.

Чойхонада тунаб қолишимизга тўғри келди.

Эртасига яна ўша эски ҳангома. Раис йўқ. Қимдир ёнимизга келиб: «Раис йўқ. У шаҳарга жўнаб кетди. Қураш ўйинини томоша қилишга. Бухгалтерни ҳам ўзи билан олиб кетди. У ҳали-вери колхозга қайтмаса керак. Яхшиси, ҳозироқ жўнаб қолганларинг маъқул». Раисни индинига тасодифий равишда учратиб қолдик. У шундоққина ёнимиздан ўтди-ю, бизга эътибор ҳам бермади.

Ғаниев хафа бўлиб:

— Салом, раис! Саломлашишни ҳам унутиб қўйибсизми, дейман.

— Салом, салом. Ҳали ҳам шу ерда ўралашиб юрибсизларми?

— Биз сиз билан суҳбатлашмоқчи эдик.

— Мен бандман. Бошлигингиз ким ўзи? Гап шундай. Мен сизларни колхоз ҳисобидан боқиб ўтиришга ҳаққим йўқ.

— Боқмай қўя қолинг,— деди жаҳл билан Ғаниев.

— Гап тамом,— деди-ю, раис орқасига қарамай жўнаб қолди.

Раиснинг ўзини тутиши, қўпол муомаласи нафсониятимизга қаттиқ тегди. Шундай қарор қилдик: унинг бошлаб адабини бериш лозим. «Яхшиси, ош тайёрлаймиз. Ошга раисни ҳам таклиф қиламиз». Бу фикр ҳаммамизга маъқул тушди.

Орадан кўп вақт ҳам ўтмай паловхонтўра ҳам тайёр бўлди. Раисга одам юбордик. Юборган одамимиз шалвираб қайтиб келди. «Раис ҳордиқ чиқаряптилар, уни безовта қилиш мумкин эмас». «Кетамиз», — деди жаҳл билан Ғаниев. Эндигина жўнаш учун шайланган эдик, шофер гап топиб келди: «Бензин тугаган». Раисдан берухсат бензин беришмас экан. Ана шу биргина гап ҳаммамизнинг қитиғимизга тегиб кетди. Барча нарсанинг ҳам бир меъёри бўлади-да, ахир! Жаҳл устида ҳаммамиз раиснинг уйига қараб йўл олдик. Бирин-кетин унинг эшигини тақиллата бошладик. Шу пайт эшик очилди-ю, ичкаридан сарпойчанг, қўлида қамчиси билан раис чиқиб келди. Биз унга шундай гаплар айтдикки, бечора раис бир зум ҳангу манг бўлиб қолди. Кейин у тилга кириб:

— Бензин бермайдиган шофернинг ўзлари қани... Бир кўрсатиб қўймасам,— деди.

Шу куни кечаси колхоздан жўнаб кетдик. Эртаси Андижонда обкомнинг биринчи секретарига ҳамма гапларни бирма-бир айтиб бердик. Кула-кула ўша илғор раис ҳақида яна баъзи бир ҳангомаларни ҳам айтиб берди. Унинг ҳикоя қилишича, ўша раис қолоқ колхозни кўтариш учун катта куч сарф қилган, лекин қўлга киритилган ютуқлар унинг бошини айлантариб қўйган. Иккита хотин олган. Қарияларнинг маслаҳатларини назар-писанд қилмай қўйган. Хулласи, мана шу одам бўлажак асаримнинг қаҳрамони бўлди-қўйди. Бу ишдан кино асари чиқмади. Аммо «Навбаҳор» драмаси-

даги Дадавой образи ана шу тариқа саҳнага кириб келди. Драма нари-бериси билан бир ҳафтада ёзилди.

Пирмат Шермуҳамедов: Домла, шу муносабат билан бугунги драматургиямизнинг аҳволи ҳақида гапириб берсангиз?

Уйғун: Сўнгги йилларда жуда кўплаб драмалар яратилди. Лекин рўйи-рост айтиш керак. Битта-иккитасини ҳисобга олмаганда, қолганларининг савияси паст. Кўпчилик муаллифлар драматургиянинг қонун-қондаларини тузукроқ билишмайди. Кўпгина драмаларнинг тили ниҳоятда қашшоқ. Мавзуи майда.

Пирмат Шермуҳамедов: Театрларимиз репертуарида оригинал асарлардан кўра таржима асарлари кўпроқ ўрин олиб қолмоқда.

Уйғун: Ачинарлиси шундаки, таржимани адабиётга алоқаси бўлмаган тасодифий одамлар қилишмоқда.

Пирмат Шермуҳамедов: Бирон-бир ёзувчи ёки таржимонга савиянгиз паст, деб бир кўринг-чи, балога қоласиз?

Уйғун: Танқидчи ҳалол бўлиши, рост гапни айтишдан қўрқмаслиги керак.

Пирмат Шермуҳамедов: Баъзан сукут сақлашга тўғри келади.

Уйғун: Сукутни ризолик аломати дейдилар.

Пирмат Шермуҳамедов: Ҳадеб танқидчиларни айблайвериш ҳам инсофдан эмас. Нима учун, масалан, сиз каби оқсоқол ёзувчилар адабиёт билан ҳаётнинг алоқаси, ижодкор ва давр мавзуларида, шунингдек, ҳалтура асарларига қарши ўткир мақолалар ёзиб турмайсизлар?

Уйғун: Ёзувчи кўпроқ халқ ичида юриши керак. Масалан, ёзувчи бирон-бир мавзуда асар ёзиши учун кўп китоб ўқиши, кўп одамлар билан суҳбат қилиши лозим бўлади. Айтайлик, ҳозирги пайтда айрим жойларда архитектура масаласини жуда ҳам ачинарли аҳ-

волда ётади. Бу ҳақда мақола ёзиш учун бадий асар ёзишдан воз кечишимиз керак. Демак, танқидий мақола ёзиш учун яна шунча вақт кетади. Бу ёқда китобхон. Давр талаби.

Пирмат Шермухамедов: Бадий маҳорат масаласи ҳам бор.

Уйғун: Баъзи повестлар, романлар, ҳикоялар, очерклар бадий адабиётнинг қурамасига ўхшаб қолмоқда. Баъзи катта асарларимиз селитра солинган қовунга ўхшайди, ҳажми катта-ю, ўзи бемаза. Баъзи шоирларимиз фалсафий шеърлар ёзишга тиришади-ю, аммо кўпинча ёзилган шеър фалсафа эмас, сафсата бўлиб чиқади. Бундай жиддий нуқсонларга қарши жиддий кураш олиб бориш керак.

Пирмат Шермухамедов: Бу вазифа ҳам танқидчиларнинг зиммасига юкланади шекилли. Лекин, ростини айтганда, сиз ёзувчилар танқидчиларни айблашга ўрганиб қолгансизлар. Бу унчалик тўғри эмас. Тўғри, танқидчиликнинг ўзига яраша жуда ҳам кўп нуқсонлари бор, аммо ижобий ишлари ҳам йўқ эмас.

Уйғун: Танқидчилигимиз, шубҳасиз, кундан кунга ўсяпти..

Адабиётимиз, фанимиз тараққиётида танқидчиларнинг ҳам хизматлари катта, аммо танқидчиларимиз ўз вазифаларини мукамал ва ҳамма вақт аъло даражада бажаряптилар, деб айта олмаймиз. Кўп ёзувчиларимизнинг ижоди танқидчиларимизнинг эътиборидан четда қолиб келмоқда. Айрим асарлар ҳақида ёзилган баъзи танқидий мақолаларнинг савияси паст. Бундай танқидчилар таҳлил қилган асарларини юзакиликда, схематизмда айблайдилару, ўзларининг мақолалари ҳам юзаки, схематик, китобий эканини, адабиёт ҳақидаги мулоҳазалари мактабда олган ибтидоий билимлари даражасидан нарига ўтмаганлигини пайқамайдилар.

Баъзан газеталар ёки журналларда мунозаралар очилиб қолади. Мунозара қилинадиган асарлар, муно-

зарага иштирок қиладиган танқидчилар ҳам маълум доирадан четга чиқмайдилар... Улар мунозара майдонига чиқиб, ёзувчи билан талашган, айтишган бўлишадди, Сир-бирларига қарата «мунозара тошлари»ни отишади. Аммо бу «тошлар»нинг катталиги мошдек бўлади. Бу тошлар рақибига текканда бурга чаққанча ҳам таъсир қилмайди. Танқидчилик мунозара қилинаётган асарларни ҳар ёқлама, чуқур, мукамал, объектив таҳлил этиши, асарнинг ютуқ ва камчиликларини холис кўрсатиши ва бу нуқсонларнинг сабабларини аниқлаб, асарни яна ҳам камолатга етказиш учун ёзувчига самимий маслаҳатлар, йўл-йўриқлар кўрсатиши, ёрдам бериши, айрим асарлар мисолида катта муаммоларни кўтариб чиқиши ва уларни ҳал этишга хизмат қилиши лозим.

Мунозараларга катта олимларимиз, фан докторлари кам иштирок этишади. Уларнинг кўпи тарих билан банд, баъзилари ҳозирги замон адабиёти ҳақидаги мунозараларда, жангларда иштирок этишдан кўра, ўз баҳосини аллақачон олган ёзувчилар, асарлар, юбилейлар ҳақида кўпроқ ёзишни мақбул кўрадилар. Докторлик унвони олгунга қадар адабий жараёнда фаол иштирок қиладиган, адабиётимиз ҳақида кўп мақолалар ёзадиган баъзи олимларимиз докторлик унвонини олганларидан кейин, жимиб кетадилар, ўз мақолалари, ўз мулоҳазалари билан адабиёт майдонида кам кўринадилар. Нега бундай, деб бир эътиборли олимимиздан сўрасам, фан доктори бўлгунга қадар ҳар нарса ни ёзиш, ҳар нарса дейиш мумкин, аммо докторлик унвонини олгандан кейин ўйлаб, мулоҳаза қилиб, унвонга яраша фикр юритиш, янги гапларни айтиш зарурияти туғилади, деб жавоб қилди. Бундай фикрга сира ҳам қўшилиб бўлмайди.

Менимча, ҳар бир танқидчининг қуйидагича фазилатлари бўлиши керак: ҳалоллик, объективлик, принципиаллик, илмлилик ва ҳоказо.

Пирмат Шермухамедов: Сизнинг ижодингизга танқиднинг фойдаси тегдими?

Уйғун: Шак-шубҳасиз.

Пирмат Шермухамедов: Бир вақтлар сиз ҳам танқидчи ва адабиётшунос сифатида иш тутгансиз.

Уйғун: Ҳали ҳам ўша анъанани давом эттириш ниятидан қайтганим йўқ.

Пирмат Шермухамедов: Адабиёт тарихида шундай ҳодисалар ҳам бўлганки, ёзувчилар ўз асарлари билан ҳам танқидчиликнинг ривожига самарали ҳисса қўшганлар. Ҳатто мен бир китобдан қуйидаги фикрларни ўқиганман. Қайси бир йиллар кун тартибидан, умуман Навоийни ўрганиш керакми, йўқми, деган масала кўндаланг бўлиб турган. Бугунги кун ўқувчиси учун бу хилдаги фикрлар маълум даражада кулгили бўлиб туюлиши мумкин.

Уйғун: Ҳақиқатан ҳам бир вақтлар шу хилдаги бир ёқлама ва хато қарашлар бўлган. Ана шу баҳсда биз ҳам қатнашдик, мақолалар ёздик. Ҳазрати Навоий ғазалларини нашрга тайёрладик. Лекин мунозара қизиганидан-қизиб бораверди. Иззат Султонов билан ҳамкорликда драма ёзишга киришдик.

Пирмат Шермухамедов: Замоннинг ўткир муаммоларини акс эттириш учун янги ифода воситалари керак бўлиб қолмаётганмикин?

Уйғун: Жанрларнинг имкониятидан етарли фойдалана олмаётирмиз. Масалан, публицистика жанрини олиб кўрайлик. Унинг олдида шундай ҳаётий муаммолар турибдики... Масалан, Тошкент мавзуи. Тўғри, сўнгги йилларда шаҳримиз кенгайиб ва ободонлашиб бормоқда. Лекин катта камчиликлар ҳам бор, баъзи вақтларда ариқлар кўмиб ташланади, чиройли дарахтлар шафқатсиз равишда кесиб юборилади, айрим кўчалар, уйлар дидсиз қилиб қурилади. Чинакам ёзувчи мана шу ҳақда партиявий позициядан туриб ўз фикрини айтиши лозим.

РУҲИЙ ОЛАМ СЕҲРГАРИ

Қаҳратон қиш. Дарахтга қўл тегизсангиз, чарс ёпишиб қолади. Дарёда эски ташландиқ баржалар музга ботганича қотиб қолган. Сочларининг ярми қирқилган, оёқларига кишан урилган, ҳолдан тойган маҳбуслар музлаган пачоқ баржаларнинг тахталарини ажратиб, казармага ташишади. Соқоллари ўсиб, пахмайиб кетган маҳбуслар орасида йигирма тўққиз ёшлардаги, кўзларида бир дунё қайғу акс этган Фёдор деган йигит ҳам оғир болта билан тахта ажратади, ғишт ташийди, ер кавлайди.

Ирғиш бўйларида изғирин совуқдан юзлари кўкариб, кишанларини судраб, ҳолдан тойиб, сургун жазосини ўтаётган бу йигит Россиянинг бўлғуси фаҳри, геннал санъаткор Фёдор Михайлович Достоевский эди. Омск шаҳри қамоқхонасининг коменданти, генерал-майор де Граве шу вақтгача бутун Русь севиб ўқиётган, рус адабиётида катта воқеа бўлмиш «Қамбағал кишилар», «Неточка Незванова» асарларини яратган Достоевскийни маҳбуслар рўйхатидаги «Нима ҳунарни билади?» деган савол қаршисига «Қора ишчи» деб ёзиб қўйганди.

Ўзининг маънавий отаси бўлмиш буюк кишиларини ўлим жазосига ва қийноқларга ҳукм этган давлат ва шу давлатда яшаган халқ нақадар бахтсиз, аянчли.

Достоевский ва унинг шериклари, петрашевчилар тўгарагида халқ тақдирини ўйлаганликлари учун, Белинскийнинг «Гоголга мактуб»ини ўқиганликлари учун жазоланган эдилар. Полиция кучига таянган Николай Россияси буюк санъаткорни хўрлаб, оёқ ости қилди, унинг саҳий қалбидаги бебаҳо дурдоналарини йўқотишга, уни жамиятнинг илғор кучларидан ажратиб олишга, исёнкор руҳини янчишга уринди.

Оғир сургун йиллари ҳам Достоевский учун беҳуда кетмади. У қамоқда жиноятчи деб айбланган минглаб кишиларнинг қалбидаги мусаффо, ноёб маънавий бойликларни кўра олди. Ана шундай софдил кишиларнинг оғир азоб чекаётганини, жамият шундай ажойиб кишиларнинг юрагидаги дурдоналарини эзиб, яксон қилаётганлигини санъаткор ўзининг «Ўлик уйдан мактублар» қиссасида барала тасвирлайди. Адибнинг «Ўлик уйдан мактублар»и рус адабиётида ҳукумат қамоқларидаги даҳшатли ҳаётни тасвирлашга бағишланган биринчи асар бўлди. А. Герцен «Ўлик уйдан мактублар»га юксак баҳо бериб, уни Дантенинг «Жаҳаннам» ва Микеланжелонинг «Охират» асарларига таққослайди. Қаторгадаги азоб-уқубатлар ҳам Достоевскийнинг нозик қалбидаги нодир куртакларни қуритолмади, унинг қудратли руҳини сўндирилмади. Чунки бу руҳ Россияда якка эмасди. Некрасов, Герцен, Белинский каби ўша даврнинг маънавий оталари, инсон озодлиги ғоялари билан минглаб кишиларнинг онги ва қалбини забт этган сиймолар истеъдодли санъаткорни, халқ қайғу-кулфатларининг куйчисини меҳр билан қарши олишди. Гарчи ўзлари хавф остида яшасалар ҳам, Достоевскийга, унинг асарларига йўл очиб, халққа етказишди.

...Адиб мулкдорлар табақасидан эди. У ўзининг хусусий қишлоғининг хилват бурчагида куз ҳазонларига маюс боқиб, Бальзакнинг «Евгения Гранде» романини варақлаб ўтирарди. «Ижтимоий фанлар доктори» — Бальзакнинг асари ёш Достоевскийни шу қадар

тўлқинлантирдики, у дарров асарни рус тилига таржима қилишга тутинди. Таржимани тугатгандан кейин эса, ўзида «худди шундай руҳдаги» ажойиб асар ёзишга куч сезди. Бу асар устида тиним билмай ишлади.

Орадан ўн ойлар чамаси вақт ўтди. Мана, уйқусиз тунлар ҳам, қайта ўчириб ёзишлар ҳам, иккиланишлар ҳам орқада қолиб кетди. «Орқада қолиб кетди» иборасини ишлатиш унчалик тўғри бўлмаса керак. Негаки, ҳали олдинда бундан ҳам оғирроқ, бундан ҳам уқубатлироқ ишлар турибди. Аммо шуниси қувонарлики, кўпдан буён ўйлаб юрилган қисса битди. «Ўн ой давомида қилинган машаққатли меҳнат бекорга кетмаса эди. Бу ҳақда ким билан маслаҳатлашиш керак? Ҳа, ҳа... таниқли адиб Григорович билан... ахир у бадий асарнинг қадрини тушунади-ку!»

Григорович тезда бу хабарни Некрасовга етказди. «Қиссанинг ўн варағини ўқиб кўрайлик-чи... ёзувчилик иқтидори бор ёки йўқ эканлиги маълум бўлади-қолади».

Олдин эътиборсизгина ўқишди. Ўн бет... яна... яна... ҳадемай бутун асар завқ-шавқ билан ўқиб ташланди. Янги қиссанинг номи «Қамбағал кишилар», унинг автори ҳали бадий жамоатчиликка танилмаган Федор Михайлович Достоевский эди.

Қиссада бутун умри азоб-уқубатлар билан ўтаётган кишиларнинг аччиқ қисмати шу қадар жонли тасвирланадики, уни ўқиган одам «ҳаваскор» ёзувчининг талантига қойил қолади. «Биринчи марта қўлига қалам олган одамнинг ҳаёти шу қадар хилма-хил ранглар, сўз бўёқлари воситасида қоғозга тушириши — бу янгилик: «Қамбағал кишилар» қиссасини оддийгина ҳаваскорнинг шунчаки машқи деб аташ кулгили бўлар эди. Россия яна бир ажойиб талант билан бойиди. Лекин у қандай одам? Албатта, танишиш керак».

Ана шундай фикрлар билан Некрасов Достоевскийнинг уйи томон йўл олди.

— Ажойиб асар ёзибсиз, табриклайман! Уни эртаиндин Виссарион Григорьевичга элтиб бераман.

Некрасов ваъдасига биноан эртасига Белинскийнинг олдига ҳаяжон билан кириб борди.

— Виссарион Григорьевич, мана бу қўл ёзмани бир ўқиб кўрингчи? Агар янглишмасам адабиёт оламида яна бир юлдуз чақнади.

Белинский гўё Некрасовнинг гапларига ишонмагандай, қўл ёзмани варақлай бошлади. Орадан кўп ҳам ўтмади. Қиссани ўқиб тугатар экан, улуғ танқидчи Некрасовга дейди: «Биласизми, қўл ёзманинг фазилати нимада? Менимча, қўл ёзма автори одамларни шу қадар жонли чизадик, киши ҳайратда қолади. Яна унинг камбағалларга ачинишини айтмайсизми? Айтингчи, Федор Михайлович камбағалми, балки у ҳам йўқчиликнинг азоб-уқубатларини тортиб кўргандир! Йигирма беш ёшда шундай асарни ёзиш фақатгина даҳонинг қўлидан келади».

Улуғ танқидчининг башорат қилиб айтган сўзлари ёзувчининг ижодига катта туртки бўлди. Орадан йиллар ўтди. Белинский билан Достоевскийнинг ҳаётга, сиёсатга бўлган қарашлари бир-бириникига тўғри келмай қолади. Буюк адиб танқидчининг Гоголга ёзган машҳур хатини тан олмайди. Бу масалада Достоевский Гоголь томонида туради. Шунга қарамасдан у Белинскийнинг «Камбағал кишилар» ҳақида айтган илиқ фикрларини ўз ижоди учун йўлланма деб билади ва умр бўйи эслаб юради.

Шундай қилиб Федор Михайлович Достоевский «Камбағал кишилар» асари билан рус адабиётига кириб келди. Кейинчалик жаҳон адабиёти хазинасидан муносиб ўрин олган ўнлаб асарларини яратди. Уларда ўз даврининг энг муҳим ва жиддий масалаларини акс эттирди. — У, одамларнинг ясама кайфияти, ташқи, сохта қиёфаси билан инсоннинг ички моҳияти, табиатнинг хилват бурчакларида яширинган, фақат аҳён-аҳёнда

тасодифий кайфиятларда салгина юзага чиқадиган туйғулари ўртасидаги фарқни ниҳоятда аниқ ва равшан кўра олди.

Худди шу руҳдаги асарлари учун петрашевчилар Достоевскийни ўзларига ҳаммаслақ деб билдилар. Буюк адиб учун сиёсат ҳам, маслик ҳам, дин ҳам инсон учун курашда мужассамлашган эди. Петрашевчиларнинг сиёсий кураши эса, инсон шахсининг озодлиги учун курашни ҳам қамраб оларди. Шунинг учун Достоевский «хавфли» даврага қўшилди ва бу давра аъзолари қатори азоб-кулфатларга учради.

Достоевский Гоголь ва Белинскийларнинг ҳамда қирқинчи йиллардаги демократик руҳдаги кишиларнинг таъсирида бўлади. Петрашевчилар тўғарагига актив қатнашади. Тўғарак аъзолари қатори, тузумга қарши чиқишда айбланиб, суд ҳам қилинади. Умрининг тўрт йили каторгада, беш йили солдатликда ўтади. Каторгадаги ҳаёти унинг мавжуд тузум моҳиятини тушунишда муҳим роль ўйнайди. Шу ерда машҳур асари — «Ўлик хонадондан ёзилган хатлар»ни яратади. Унда шундай сатрлар бор: «Булар (қамоқдагилар — П. Ш.) ҳаддан ташқари таланти халқ. Эҳтимол улар талантларнинг талантлилари бўлиши мумкин. Аммо улар ҳуқуқсиз, қонунсиз равншда бекордан бекорга ўлиб кетаётирлар. Бунга ким айбдор?»

«Ўлик хонадондан ёзилган мактублар»ни ўқир эканмиз, адибнинг шоҳона асарлари — «Хўрланганлар ва таҳқирланганлар», «Ака-ука Кармазовлар»нинг прототиpleri худди шу ерда — каторгада топилганлигига ишонч ҳосил қиламиз.

«Хўрланганлар ва таҳқирланганлар»даги Роскольников образи орқали мавжуд тузумнинг иллатлари таҳлил қилинади. Иқтисодий кризиснинг шахсий фожиаларга олиб келиши кўрсатилади.

Шу роман муносабати билан ёзувчи ҳаётнида бўлиб ўтган қизиқ бир воқеани эслаб ўтиш лозим. Ф. М. Доc-

тоевский 1866 йилнинг сентябрида Москвага келади. Ноябрь ойига қадар «Хўрланганлар ва таҳқирланганлар»нинг давомини босмаҳонага бериши керак эди. Ёзувчи бамайлихотир ишлаши учун муддатни узайтирмоқчи бўлади, ammo ношир бунга кўнмайди. Дўстлари унга маслаҳат беришади. Асарнинг қолган қисмини диктовка қилиш керак. Шундай қилиб, ўн босма лист ҳажмли асар ўз вақтида ёзилади. Шу ишда стенографистка Анна Григорьевнанинг ҳиссаси катта бўлди. У кейинчалик Достоевскийга турмушга чиқади. Л. Н. Толстойнинг ибораси билан айтганда Достоевскийнинг ижодкор сифатида танилишида Анна Григорьевнанинг таъсири зўр бўлган.

Анна Григорьевнанинг ҳикоя қилишича, уларнинг оиласи ҳамisha қарзларга ботиб яшаган. Ҳеч қачон ёзувчи ўз асарини қайта ёзиш ва тузатиш имконига эга бўлмаган.

Сургун йилларида санъаткорнинг кўзи яна ҳам ўткирлашди. У инсон қалби торларининг энг нозик тебранишларини яна ҳам равшанроқ пайқай бошлади. Гениал ёзувчи чеккан ижод заҳматлари ҳам сургун азобларидан қолишмасди. Достоевский Висбаденга бориб даволаниш олдидан «Русский вестник» муҳаррири Катковга янги роман ваъда қилиб, пул сўрайди. Унга ёзган хатида «Жиноят ва жазо» романи гоёларини баён қилади. Одамзод кўпинча табиатдаги энг яхши фазилатларининг қадрига етмайди, уларнинг амрига қулоқ солмайди, ёмон хислатларнинг ривожланишига йўл очиб беради. Оқибатда турли хил жиний йўлларга кириб, ўзини ўзи нобуд қилади.

Шундай даҳшатли хатони англаган одамнинг умри нақадар изтироблар билан кечишини бир тасаввур қилиб кўринг-а! Аслида бу фикр Достоевскийнинг аввалроқ ёзган «Оқ тунлар», «Ҳалол ўғри» асарларида ҳам тилга олинган, лекин етарли даражада ривожлантирилмаган эди. Ёзувчи «Жиноят ва жазо» романи устида

жуда қаттиқ ишлаган. Асарнинг машаққат билан ёзилган олти боби қаҳрамоннинг дил изҳори шаклида эди. Аммо муаллиф бу шакл ҳаёт ҳақиқатини чуқурроқ очиш учун яроқсизлигини сезиб, уни ёқиб ташлайди ва бошқа бадиий шакл топиб, асарни қайтадан бошлады. «Жон-жаҳдим билан ишляпман, — деб ёзади у дўсти Врангелга. — Аммо докторлар буни манъ қилишган, чунки тутқаноғим кучайиб бормоқда». Шу дўстига яна бир хатида адиб «Кечалари ва кундузи ишляпман, лекин кам ишлаётганга ўхшайман», деб ёзади.

Тубан табақалар ҳаётининг тарихчиси Достоевскийнинг эътиқоди уни чексиз заҳматларга ундарди. Чунки шу даврда энг йирик ёзувчи, шоирлар, ҳатто Пушкин, Жуковский, Тургенев, Лев Толстой каби санъаткорлар ҳам асосан дворянлар ҳаётини акс эттирган, рус жамиятининг жуда катта қисмини ташкил этувчи қуйи табақаларнинг ҳаёти деярли бутунлай ёритилмай келарди.

Достоевский буюк хизматга бел боғлаган гигант санъаткорлардан бири эди. Унинг асарларида Россиянинг турли бурчидаги турли-туман одамларнинг ҳаёти, эътиқодлари, интилишлари, кечинмалари ғоят чуқур ёритилган.

Автобиографик тусдаги «Телба» романининг қаҳрамони князь Мишкин ёзувчининг маънавий гўзал инсон идеалини ифода қилади. У жамиятдаги хўрланган ва ҳақоратланганларни ҳимоя қилади, дунёдаги барча кишиларнинг бахтли яшашини истайди. Аммо бундай софдил одам учун аблаҳлар, қаллоблар, ҳиссиз одамлар жамияти — дўзахдир. Юқори табақа вакиллари князь Мишкиннинг софдиллиги, инсонпарварлигини масхаралаб, уни телбага чиқаришади. Романни ўқир эканмиз, жамиятнинг юқори зиналарини ишғол этган насабли одамлар аслида жуда тубанда эканлиги «телба» қаҳрамон эса улардан нақадар юқори туришининг гувоҳи бўламиз.

Асардаги Настасья Филипповна образи ҳам соддалиги, самимийлиги, бокира севгиси билан ажралиб туради. Унинг портрети шу қадар жозибали тасвирланадики, гўё рўпарангизда Сикстина мадоннаси тургандай бўлади. Нимасни айтасиз: унинг кўзларида ғамгинлик аломатлари, кулгусида ажиб бир нафосат излари... қўйинг-чи, бундай аниқ ифодали тасвирга Ван Гогнинг ҳам, Тицианнинг ҳам ҳаваси келса арзийди.

Блок «Нощмаълум аёл» шеъри учун Настасья Филипповнанинг портрети тасвирдан эпиграф келтиради. Шахсан менга Настасья Филипповнанинг ёниб турган печкага пул ташлаш пайтидаги ҳолати қаттиқ таъсир қилган. Эҳе... пулнинг кучи, дарду азоби нималарга қодир эмас. Шунинг учун ҳам асарда пул ва номус, пул ва муҳаббат, пул ва одамийлик, пул ва адолат масаласи жиддий қўйилади. Пул олдида номусидан ҳам, муҳаббатидан ҳам воз кечадиган одамларнинг руҳияти ҳаққоний акс эттирилади.

Замондошларининг ҳикоя қилишларича, адиб «Телба» романига алоҳида муҳаббат билан қараган. Ҳарф терувчи М. А. Александров шундай ҳикоя қилади: «Кунларнинг бирида Федор Михайлович Гончаровнинг ижоди ҳақида сўраб қолди. Мен «Обломов» романи ҳақида илиқ гаплар айтдим.

— Менинг Телбам ҳам худди Обломовнинг ўзгинаси-ку!

— Йўғ-ей, Федор Михайлович, бу қанақаси бўлди?

— Ҳа, у ҳам телба!

— Менинг Телбам Гончаровнинг Обломовига қараганда инсонийроқ, олижаноброқдир. Шу хусусиятлари билан улар бир-биридан фарқ қилишади».

Албатта, бундай солиштириш унчалик тўғри бўлма-са-да, шуниси аниқки, Достоевский ҳам, Гончаров ҳам мавжуд ижтимоий тузумнинг иллатларини тўғри пайқанган ва маҳорат билан акс эттирган.

Агар адиб «Телба»да ҳаётни ҳаққоний тасвирлаган

бўлса, 70-йилларнинг бошларида яратган «Кулфат» романида ғоявий жиҳатдан жуда катта сиёсий хатоларга йўл қўйди. Бу асар ҳақидаги тортишувлар, шу кунга қадар ҳам тингани йўқ.

Ёзувчи умрининг сўнгги йилларида кўпдан ўйлаб юрган асари — «Ака-ука Қарамазовлар» романини ёза бошлайди. Гарчи бу романда бир оила тарихи ҳикоя қилинса ҳам, аслида суд ва матбуот, мактаб ва миллат, черков ва революция муаммолари ҳам тилга олинади. Тўғри, ёзувчининг Петр I га қадар бўлган черков ҳаётини тиклаш ҳақидаги ва бошқа айрим реакцион ғояларига қўшилиш мумкин эмас. Лекин асар қаҳрамонларининг фожиаги қисмати билан танишар эканмиз, ўша давр жамиятининг ич-ичидан чириётганлигига, буюк ўзгариш яшаш, янги эркин жамият яратиш зарурати туғилаётганлигига ишонч ҳосил қиламиз.

Адиб «Шайтонлар», шунингдек айрим асарларида Белинский, Некрасов ва Шchedринларнинг прогрессив йўналишидан маълум даражада тойганлиги кўринади. Айниқса, «Шайтонлар»да буни яққолроқ кўрамиз. Романда характерли бир эпизод бор. Почта амалдори Лямшин роялда «Марсельеза»ни ижро этади. Хонада революцион курашнинг шиддатли садолари янграйди. Лекин куй дафъатан ғамгин оҳанглар билан суғорилган «Ах, майн либер августин» ашуласи билан алмашилади ва тобора кучаяди. Табиий савол туғилади: нега ғамгин, йиғлоқи куй «Марсельеза»нинг шиддатли оҳангларини босиб кетади? Бунинг сабабини тушуниш қийин эмас. Гўё куйларнинг алмашинуви — революционерлар, авантюристлар ва фирибгарларнинг шунчалик «ўйини»ни англатар эмиш! Ҳа, бу ғоя буюк адибнинг ҳаёт ҳақиқатини тасвирлашдан чекинганини англатмайdimи? Бундай ғоявий чекинишларнинг илғор жамоатчилик учун қанчалар қимматга тушганлиги маълум.

Ҳозирги кунга қадар ҳам ғоявий душманларимиз Достоевский ижодидаги шу нуқсонларга ёпишиб, санъ-

аткорни ўзларининг байроқдори қилиб олишга инти-
лишяпти. Аммо Достоевский қалбан ҳамиша халқ та-
рафида эди.

Мазкур мақолани М. Горькийнинг буюк санъат-
кор истеъдодига таъзим қилиб айтган сўзлари билан
яқунлаш жоиздир: «Ҷамики инсоний изтиробларини,
мудҳиш хотираларини ўз қалбида мужассамлаштирган
бир одам пайдо бўлиши керак эдики, бу — Достоевс-
кий бўлиб чиқди».

II

БОЛАЛАР АДАБИЁТИ

КАМОЛОТ ЗИНАЛАРИДАН

Қадимий ва кейинги даврлардаги Шарқ мутафаккирларининг инсон камолоти соҳасидаги қарашлари жуда ранг-баранг ва бой бир оламдир.

Инсоният маданияти тараққиётининг энг қадимий ўчоқлари бўлган Шарқ мамлакатларида бадий адабиётнинг эстетик тарбияга таъсири шу қадар катта эдики, бу мамлакатларнинг шоҳлари тарбия мақсадларида олимлар ва санъаткорларни ўз атрофига тўплаб, махсус монументал асарлар ёздиришган. Шу жиҳатдан қадимий Шарқ халқлари маданиятининг дурдоналаридан бири — «Қалила ва Димна» асарининг (III—IV асрлар) яратилиши қизиқарлидир. Кўпчилик олим ва санъаткорларнинг фалсафий, эстетик, педагогик қарашлари акс этган бу асар дунё халқларининг кўпгина тилларига таржима қилинган. «Қалила ва Димна» асарида инсоннинг ижтимоий ҳаётда тутган ўрни ҳақида гапирилади, «ақл, адолат, одамгарчилик тараннум этилади».¹ Бу асарда инсон камолоти ҳақидаги илғор ғоялар ўзига хос йўл билан илгари сурилади — инсон ҳар томонлама камол топиши учун унинг ақли ва ҳис-туйғуларини кишанлаб турган жуда кўп иллатлардан халос бўлиш керак. Асарда «қора кучларнинг намояндалари —

¹ Воҳид Зоҳидов. Юксак нафосат ва мангу ҳикмат намунаси. «Қалила ва Димна», Тошкент, 1966. 3-бет.

золим шоҳлар ва уларнинг разилликлари, нопок вазирлар, амалдорлар ва уларнинг палид ишлари... қотил ва йиртқич табиатли одамлар ва уларнинг шафқатсизликлари, инсон ва виждонни мол-дунёга сотувчилар... худбинлиги туфайли ўзгаларни ҳам, ўзларини ҳам фалокат гирдобига ташловчилар... ўзлари ҳеч нарсага арзимайдиган, қўлидан ҳеч қандай фойдали иш келмайдиган ёки буни хоҳламайдиган, лекин ўзларини барчадан юқори қўйиб, ўзгаларни камситишга уринувчи ва шу билан кун кўрувчи, ғийбатчи ва ҳасадчилар»¹ фош этилади. Китобда «Ақл ва инсоф эгалари, одил ва доно шоҳ, унинг ҳикматли, билимдон аркони давлати, фан, ҳунар ва санъат аҳллари, адолат ва ранят (халқ) учун жонини ҳам аямайдиган, қаҳрамонлик ва жасорат намуналарини кўрсатадиган, қўрқмас баҳодирлар, ақл, идрок, инсоф ва тадбирчанликни ҳар нарсадан устун қўядиган, шулар ёрдами билан энг оғир ва мураккаб масалаларни ҳам ҳал қила оладиган, ҳатто барча учун жуда хавфли ва ғоят зўр душманни ҳам енга оладиган вафодор ва садоқатли кишилар»² шарафланади.

«Қалила ва Димна» асарини яратган мутафаккирлар «инсоннинг нозик хислатлари, табиат гўзалликларини баланд дид билан ифодалаб ...назокат ва нафосат туйғуларини тарбиялашга ёрдам берганлар». Бу мутафаккирлар асарнинг «ажойиб ғоялари ва юксак бадийлиги билан ўқувчиларнинг... бадий дид ҳамда ҳиссиётини бойитишга ёрдам» беради.³

Урта Осиёда яшаган туркий халқларнинг нодир маданий ёдгорлиги «Алпомиш» (VI — VIII асарлар) достонида ҳам инсон баркамоллиги, инсоний туйғулар гўзаллиги, соф муҳаббат, дўстлик, мардлик, инсонпарварлик ғоялари тараннум қилинади. Достоннинг мар-

¹ Уша китоб, 3—4-бетлар

² Уша китоб, 4-бет.

³ Уша китоб, 5-бет.

казий қаҳрамонларидан бири — Барчиной оғир вазиятда — душманлар қуршовида ҳам—оқилона ва мардона ишлари билан ҳаммани қойил қолдиради. У энг баркамол инсонни ўзига куёвликка танлаш учун қийин мусобақа уюштиради. Бу мусобақа шартлари ҳар бир паҳлавондан мардликни, гўзал фазилатларни талаб қилади. Ана шу мусобақада қўйилган миллий кураш, оғирликни кўтариш, камондан беҳато отиш ва ҳоказо шартлар дoston ўқувчиларини ҳам жисмоний, ҳам эстетик жиҳатдан юксак савияга эришишга даъват қилади.

Кейинги йилларда бутун жаҳон фанида Шарқ Ренессанси — Уйғониш даври проблемаларини ўрганишга тобора катта эътибор берилмоқда. Табиийки, фалсафий, эстетик тафаккур тараққиёти ҳам бу даврда юксак чўққиларга кўтарилди. Бағдодда халифа **Хорун-ар-Рашид** (786 — 809) томонидан асос солинган ва **Маъмун** (813—833) томонидан ривожлантирилган «Байтул ҳикмат» («Донолик уйи»)да етишиб чиққан буюк мутафаккирлар ҳар томонлама, уйғун ривожланган, энциклопедик савияга эришган баркамол инсон идеалини тарғиб қилишди. **Е. Э. Бертельснинг** ёзишича: «Бу даврнинг олими ўша даврда мавжуд бўлган илмнинг барча соҳаларидан хабардор бўлган ўзига хос энциклопедист эди. Аниқ фанлар соҳасида мутахассис бўлса ҳамда филолог, файласуф ва ҳатто диншунос бўлса, бундай олимлар ҳақим деган ҳурматли унвонга сазовор бўлганлар».¹

Инсоният тафаккурининг ана шундай гигантларидан бири — бутун дунёда Аристотелдан кейин иккинчи муаллим деб юритилган **Абу Наср Форобий** (873—950) эди. У буюк файласуфгина бўлиб қолмай, балки жаҳон эстетик тафаккури хазинасига катта ҳисса қўшган атоқли педагог ва санъат назариётчиси дир. У одамларни жамиятга фойдали кишилар қилиб тарбиялашда санъатнинг

¹ Е. Э. Бертельс. История персидско-таджикской литературы, 1960, стр. 111.

ролига жуда катта баҳо беради, санъат тарбиянинг биринчи, энг асосий воситаси, деб билади.¹ Форобий тарбиянинг икки тури ҳақида гапириб, бундай дейди: «Булардан биринчиси қанотбахш сўзлар, илҳомлантирувчи сўзлар ёрдамида одат ҳосил қилинади, малакалар вужудга келтирилади; одамдаги ғайрат, қасд-интилиш ҳаракатга айлантирилади».²

Форобийнинг инсоний, гўзал фазилатларга қандай эришиш мумкинлиги ҳақидаги фикрлари ҳам диққатга сазовордир. «Инсонни... камолотга эриштирган ва... унга эришиш учун ёрдами теккан нарсалар... хайрли ишлар, гўзал инсоний фазилатлар бўлиб, бу фазилатларни инсонни шу камолотга эришувдан маҳрум қиладиган салбий хислатларни ўрганиш йўли билан ажратиб оламиз».³ Адабиёт ва санъат асарлари инсонларнинг табиатидаги ана шу хислатларни кўзгудагидай равшан кўрсатиб, худди ана шу камолот учун хизмат қилади.

Лекин инсоннинг баркамоллиги фақат гўзал фазилатларга эришиши билан чекланмайди, Форобийнинг фикрича, инсон фақат ўзини вояга етказиш билан баркамол бўлиб қолмайди. У бошқаларнинг ҳам камол топишига ёрдамлашиши керак.

«Агар инсонда... гўзал хусусиятлар ёки фазилатлар бирлашмаси уйғунлашса, шундан сўнг у ўзидагидек гўзал фазилат ва иродани халқлар ва шаҳар аҳлларида ҳосил қилиш йўлини ўрганиши керак, — дейди Форобий. — Лекин халқлар ва шаҳар аҳлларида ахлоқ, одоб, расм-русум, касб-ҳунар, одат ва иродани ҳосил қилиш учун инсондан зўр куч ва қудрат талаб қилинади».⁴

Мутафаккир инсоннинг бахтга эришувида санъат ва ҳунарнинг роли ҳақида гапириб, бундай дейди:

¹ Форобий санъат деганда, адабиёт, музыка ва бошқалар билан бирга, касб-ҳунарни ҳам кўзда тутадн. (П. Ш.)

² М. Хайруллаев. Форобий, ЎзФАН, Т., 1963, 270-бет.

³ Уша китоб, 262-бет.

⁴ Уша китоб, 268-бет.

«Ҳақиқатда ҳар бир борлиқ, ҳеч сўзсиз, ўз вужуди-га, ўзига хос бўлган мартаба — энг юксак камолотга эришиш учун борлиққа келган, инсон учун хос бўлган бу камолотнинг номини энг юксак бахт-саодат деб ата-лади (*Фаробий таъкиди*). Бу бахт-саодат шу юксак камолотга эришиш йўлида бўлган ҳар турли жузъий-ларни ўзида бирлаштиради. Бу жузъийлар шу энг етук бахт-саодатга олиб борувчи фазилатли санъатлардир».

Агар Ўрта аср шарқидаги айрим реакцион педагог олимлар инсоннинг ҳаётини, фаолиятини тақдирдан, худодан деб билсалар, прогрессив олимлар ва мутафак-кирлар ақлни биринчи ўринга қўядилар. Улар инсон ҳаётидаги барча шодлик ва фалокатларнинг сабабчиси ақлдир, инсон ақли ёрдамида ўз тақдирини яратади, деган илғор ғояни илгари сурдилар. Илғор фикрли олим устодларнинг ана шу ғояси Қайковуснинг XI асрда яра-тилган «Қобуснома» асарида ҳам ўз ифодасини топди. «Мол билан бой бўлгандан ақл билан бой бўлган яхши-роқдир,— дейди Қайковус.— Ақл қимматбаҳо бир нар-саки, уни ўғри олиб кета олмас, ўтда ёнмас, сувда оқ-мас».

Қайковус инсон табиатини икки гуруҳга бўлади. У жисмоний сезгини: эшитиш, кўриш, ҳидлаш, тотиш каби сезгиларни модда билан, руҳий ҳиссиётни: ёд олиш, тафаккур, хаёл қилиш, сўзлашни «жон» билан боғлай-ди. Булардан биринчиси — моддий ҳаёт, иккинчиси — руҳий ҳаёт.

Қайковус инсоннинг учинчи хусусиятини ҳам кўр-сатиб, буни инсондаги энг қадрли нарсалар, деб атай-ди. Булар жувонмардлик, донишмандлик, олижаноб-лик... Қайковуснинг фикрича, тарбиядан мақсад, инсон-ни ҳозирги замон ва келажак учун яроқли кишилар қилиб етиштиришдир.¹

¹ С. Долимов. «Қобуснома ҳақида», «Қобуснома», «Ўқи-тувчи», Т., 1967 йил, 5—26-бетлар.

Кайковус санъатга ва санъаткорга бир қанча муҳим реалистик талаблар қўядики, бу талаблар XI аср шароитида ғоят прогрессив аҳамият касб этади. «Агар одамда қаҳрамонлик бўлмаса,— дейди у шоирга,— уни шижоатли, баҳодир деб мақтамагил, агар одам белига пичоқ тақмаган бўлса, унга қилич билан шерни ўлдирасан, найза билан Бестун тоғни тешасан, ўқни чумолининг кўзидан ўтказасан, демагил».¹

Кайковус, санъат асарининг оригиналлиги учун ҳам курашади: «...Ўз фикринг билан ёзгил, бировнинг фикрини такрорлама, агар... такрорласанг дастлабки шеър ёзган даражанга қолаверасан»².

Шарқ Уйғониш даврининг яна бир даҳоси — жаҳон фани ва маданияти хазинасига йирик ҳисса қўшган **Абу Али ибн Сино** (980 — 1037) ҳам ахлоқий ва эстетик тарбия соҳасида катта мерос қолдирган. «Дунёда нимаики нарса бор, уларнинг ҳаммаси табиатан камолотга етиш учун интилади,— деб ёзади Ибн Сино «Рисолаи ишқ» китобида.— Худди шу камолотга етишга интилишнинг ўзгинаси нарсанинг таркибидаги яхши томонидир». Олим эстетик лаззат ҳақида гапириб, унинг икки хил шаклини кўрсатади. Сезгилар лаззати — қуйи формага, руҳий лаззат — юқори формага мансубдир. Табиат гўзалликларидан, инсонларнинг гўзал фазилатларидан, адабиёт ва санъат асарларидан завқланиш ана шу юқори даражадаги лаззатдир. Ибн Сино эстетик туйғуларни тор маънода тушунувчиларни танқид қилиб, «оқилона қараганда, лаззатнинг бошқа манбалари борлигини ҳам кўриш мумкин», дейди. Чунончи: мўл-кўлчилик, сахийлик, ҳотамтойлик, мақтовга сазовор бўлмоқ каби.

Абу Али ибн Сино кишиларнинг эстетик майл, интилиш, истаклари ҳақида қизиқарли фикрларни баён қилади:

¹ Ўша китоб, 113-бет.

² Ўша китоб, 114-бет.

1. Инстинкт воситаси билан пайдо бўладиган сезги истаги (бунга жинсий сезги, орзу-ҳавас қилиш, яхши овқат ва кийимга ҳавас кабилар киради).

2. Қаҳр-ғазаб ва бошқа кучли руҳий сезгилар воситаси билан пайдо бўладиган истак (бунга тушуниб етмаслик, ғам-ҳасрат, нафрат, ичиқоралик, кўролмаслик, бахиллик, рашк кабилар киради).

3. Оқилона истак ва майл (бунга камтарлик, чидамлилик, адолатлилик, донолик, олижаноблик, чин инсонийлик каби кишидаги энг яхши фазилатлар киради).¹

Инсон ахлоқига доир бу фикрлар эстетик тарбия учун ҳам муҳим аҳамиятга эга. «Киши ўзидаги камчиликларни тугата олса,— дейди Абу Али ибн Сино «Тадбири манзил» асарида,— у бошқалардаги камчилик ва нуқсонларни тугатишга ҳам ёрдам бера олади».² Олимнинг фикрича, кишининг камол топишида унинг атрофидаги кишилар, биринчи навбатда, давлат бошлиғи муҳим роль ўйнайди. «У (давлат бошлиғи) ўзидаги бутун камчиликларни тугатиши керак, токи бирорта доғ қолмасин. Шундагина у бошқаларда яхши сифатлар тарбиялай олиши мумкин».³

Ибн Сино бадий адабиётнинг инсон камолотидаги буюк ролини чуқур ҳис қилгани учун ҳам, йирик илмий-фалсафий, тиббий асарлар яратиш билан бир қаторда, бадий-фалсафий қиссалар ҳам ёзганки, бу асарларда инсоннинг ҳис-туйғуларини тарбиялаш биринчи ўринга қўйилади. У «Тайр қиссаси»да инсон камол топиши учун мардлик зарурлигини ёзади:

«Эй, биродарлар! Одамларнинг байири мушкулотдан қўрқмайди. Камолот ҳосил қилишдан бош тортган киши одамларнинг энг қўрқоғидир.

Биродарлар! Фаришта ёмонлик билан машғул бўлса

¹ Қаранг: С. Раҳимов, «Абу Али ибн Сино таълим ва тарбия ҳақида», «Ўқитувчи», Т., 1967 йил, 78-бет.

² Уша китоб, 89-бет.

³ Уша китоб, 90-бет.

ёки ҳайвонлар хунук иш қилса, бунга ажабланиш керак эмас. Балки инсон вужуди ақл билан мунаввар бўла туриб, шаҳватга берилса-ю, инсонлигини йўқотиб, виждонидан кечса, бунга ажабланиш керак бўлади. Қасам-ёд қилиб айтаманки, одамнинг фариштаси (виждони) шаҳватни даф қилишда шак-шубҳасиз, собит қадамдир».¹

Ибн Сино «Саламон ва Ибсол» қиссасида инсоннинг садоқати, ҳаёси, ақли оғир синовлардан, ғовлардан ўтиши, бу ғовларни енгиш, ўткинчи лаззатлардан кечиш учун фавқулодда жасорат кўрсатиш лозимлиги ҳақида гапиради. Ака-ука Саламон ва Ибсолнинг бир-бирига меҳри садоқати чексиз. Лекин, Саламоннинг гўзал хотини Ибсолга ошиқ бўлиб, уни йўлдан оздириш учун бутун ҳийла-макрларини ишга солади. Ҳатто у айёрлик қилиб, Ибсолни уйлантиргач, қоронғида келин ўрнига ўзи кириб ётади. Ибсол, шунда ҳам бу ҳийлани билиб қолиб, акасига садоқати туфайли, бош олиб ўзга юртга кетади.

Ибн Сино бу асарида инсондаги тубан ҳиссиётлар билан юксак ҳиссиётларнинг курашини кўрсатади, ҳар қандай қийин вазиятларда ҳам ақл-идрок ғолиб чиқиши лозимлигини уқтиради.

Ибн Сино билан бир даврда яшаган энциклопедист олим — астроном, математик, географ, геолог, файласуф, филолог, тарихчи, этнограф, врач **Абурайҳон Беруний** (973—1048) ҳам инсониятнинг эстетик тафаккури тарихида катта из қолдирган. Унинг «Қадимий халқлардан қолган ёдгорликлар» асарида жаҳон фани ва маданиятининг асосий проблемалари билан бир қаторда эстетик тарбия соҳасида ҳам қизиқарли фикрлар айтилган. Айниқса, унинг она тили ҳақидаги фикрлари ҳозиргача ҳам қимматлидир. Беруний жуда кўп халқларнинг тилларини аъло билиши билан бир вақтда ўз

¹ Абу Али ибн Сино. Фалсафий қиссалар, Тошкент, 1963 йил, 16-бет.

она тилини ниҳоятда севган. «Ҳар бир халқ,— дейди у,— ўз тилини дунёда энг гўзал тил деб билади. У ана шу тилда ўйлашга ва гапиришга ўрганган. Она тили ҳар бир инсонга ўзига ўхшаш инсонлар билан гаплашишга имкон беради». Олимнинг фикрича, тилларни «яхши» ва «ёмон»га ажратиш ярамайди. Бинобарин, миллатларни ҳам яхши-ёмонга ажратмаслик лозим.¹

«Беруний халқ қўшиқлари, нақл ва афсоналарининг куч-қудратини қадрлаган, унинг асарларида жуда кўп шоирларнинг байтлари келтирилади. Беруний ўзи ажойиб шеърлар ёзганки, уларда олимнинг нафосатни ва қувноқ юморни чуқур ҳис қилиш сезилади».²

Беруний турли халқларнинг урф-одатлари, расм-русумлари, афсоналаридаги нафосатни, гўзалликни юқори баҳолаб, булар маданий ҳаётнинг мазмундорлигини, юксак савиясини кўрсатувчи омиллар, деб билади.

Булардан ташқари, Беруний инсоннинг фахрланиш туйғуларига катта эътибор беради. «Фахрланиш,— дейди олим,— ҳақиқатда яхши хулқлар ва олий феълларда олдин кетиш, илму ҳикматни эгаллаш ва имконият борича мавжуд (нопокликлардан) тозаланишдир».³

Ўрта аср шароитида яшаб ижод қилган Берунийнинг таълим-тарбия соҳасида диний фанатизмдан қутулишга интилиши, вайронгарчилик уруши билан халқларнинг маданиятини, одамларнинг эзгу ҳис-туйғуларини оёқ ости қилувчи ҳукмдорларни кескин қоралаши гоят прогрессив ҳодиса эди. «Бошқа бир вужудга, ҳис-туйғулар билан безанган ва бировга озор бермаган вужудга кулфат етказиб, бундан қувонган киши оллоҳнинг қаҳрига учрасин», дейди олим ҳиссиз, дидсиз одамлар ҳақида.

¹ Великие ученые Средней Азии и Казахстана, Алма-ата, 1965 г., стр. 86

² Уша китоб, 87-бет.

³ Беруний. Танланган асарлар, 1 том, «Фан», 1968 йил, 28—29-бетлар.

Беруний инсон эркини, туйғуларини ҳар нарсадан устун қўйгани учун ҳам Султон Маҳмуд Ғазнавийнинг бир филга ортилган олтин-кумушларини олишдан ва ёвуз подшога бўйсуннишдан ҳазар қилган.

XI асрда яшаб, ижод қилган **Маҳмуд Қошғарийнинг** «Девони луғатит турк» асари ҳам Шарқ Уйғониш даври эстетик тафаккурининг бой хазинасидир. Бу асар одамларга ҳаётни севишни, табиат гўзалликларини кўра олиш ва ҳис қила олишни ўргатади. Асарда келтирилган кўпгина поэтик парчалар ўша даврда яшаган ватандошларимизнинг эстетик туйғулари анча юксак ривожланганлигини кўрсатади. Чунончи, у даврларда баҳор алоҳида қувонч билан қарши олинар, махсус шодиёна кунлар ўтказилар, бу кунларда турли қўшиқлар куйланар эди. Ўша даврлардан қолган бу ёдгорликда баҳор севинчлари, табиатнинг нозик товланишлари, жанг садолари, ботирларнинг жасорати, севги туйғулари ва ҳоказолар ёрқин ифодасини топган. Бу парчалардан айримларининг мазмунини келтириш ўринлидир:

«Ёмғир томчилари тўкила бошлади, турли чечаклар унди, инжу қутичалари (ғунчалар) очилди, ҳар томонда шифобахш атир ҳидлари гуркиради».¹

«Ялтираб яшин чақнади, булутлар қўзғалиб тўпланди. Баҳор белгиларини кўрган айғир ва биялар шодланди, ҳар хил овозлар билан кишнашиб уюр олишди»².

Асардаги «Қиш билан ёз тортишуви» бобида Қошғарий одамларнинг табиат фасллари ҳақидаги тасаввурларини бойитишга, шунингдек, табиат манзаралари орқали ҳаётнинг мазмуни, моҳиятини кўрсатишга интилади. Китобда тўпланган марсиялар ҳам ҳатто инсонларни қадимдан ваҳимага солувчи ўлимни ҳам поэтик-

¹ Маҳмуд Қошғарий. «Девони луғатит турк»дан, «Ўзбек адабиёти», I том, Т. 1959 йил, 12—13-бетлар.

² Ўша жойда.

лаштиради, чунки самимий қайғулар ҳам инсон руҳини гўзаллаштиради.

Шарқ Уйғониш даври фалсафий тафаккур тараққиётида Абулқосим Фирдавсийнинг (934 — 1025) номи алоҳида ўрин тутати. Унинг «Шоҳнома» асарида ватанпарварлик ва қаҳрамонлик, мардлик, дўстлик, чин муҳаббат, гўзаллик муаммолари қайта-қайта тилга олинади. Фирдавсий эл-юртни бир ёқадан бош чиқариб ҳамкор ва ҳамжиҳат бўлишга чақиради. У Ватан мудофааси учун, осойишталик қарор топиши учун босқинчиларга қарши мардона курашни шарафлайди. Қаҳрамонлик эпопеяси «Шоҳнома», аини вақтда, педагогикдидактик асар ҳамдир. У турли афористик, дурдона фикрлар ва панд-насихатлар билан суғорилган.

Фирдавсий асарда одамларни меҳнат ва меҳнатсеварлик, билим, ақл ва ҳикмат, одиллик ва оқиллик каби фазилатларни эгаллашга даъват қилади. У тарбияда сўзнинг кучига катта аҳамият беради. Шоирнинг фикрича, яхши сўз билим тождир. Лекин сўзнинг яхшилиги унинг ташқи кўриниши — рангида эмас, балки унинг маъноси — мағзидадир. «Гулнинг иси бўлмаса, унинг туси ҳақида сўзлама, чунки киши (қизил) оловдан обрў тополмайди».¹

Эзгу ният, яхшилик киши фазилатларини тўлдиради, камол топтиради. Чин инсон бўлиш бахт ва шарафдир, дунёда одамийликдан кўра яхшироқ иш йўқдир, дейди шоир. Шунинг учун: «Кел, жаҳонни ёмонларга топширмайлик, ҳаммамиз ҳаракат қилиб, қўлларни яхшиликка чўзайлик».²

Фирдавсий инсон ҳис-туйғулари орасида ақл билан йўғрилган туйғуларни биринчи ўринга қўяди:

«Ақлни мангу ҳаёт деб бил, ақлни ҳаётнинг асоси деб бил. Ақл раҳнамодир, ақл кўнгилни шод қилувчидир... Шодлик ва одамийлик у туфайлидир, кўплик ва

¹ Н. Маллаев. Абулқосим Фирдавсий, Т., 1962 йил, 61-бет.

² Уша жойда.

озлик ундандир... Кимки ақлсиз бўлса, унинг бағри ўз қилмишидан яраланади».¹

Фирдавсий асари ўқувчиларнинг ҳиссиётларини ниҳоятда бойитади, шоирнинг санъаткорона қалами билан «гўдакларнинг табассуми, кексаларнинг ширин суҳбати, қизларнинг латофати, йигитларнинг ифтиҳори, табиат кўрки ва йиллар фасли»² ранг-баранг бўёқларда жилоланади ва ўқувчиларда ранг-баранг туйғулар уйғотади.

«Шоҳнома»нинг бир бобида Фирдавсий қаҳрамонларнинг руҳий кечинмаларини кўрсатишда санъаткор-созанда Барбад чалган мусиқадан фойдаланади. Сосонийлар сулоласининг сўнгги ҳукмронларидан Хисрав Парвизнинг ўз ўғли Шеруя томонидан ўлдиришини тасвирлаганда Барбад созининг торлари узилишини, унинг ноласи кўкка етишини кўрсатади.³ Бу ерда ҳам шоир санъатнинг эстетик тарбия кучига қаттиқ ишонгани учун ижодий ниятга эришади.

Бадний адабиётнинг, поэзиянинг инсон тарбиясида нақадар буюк роль ўйнаши ҳақида XII асрда яшаган **Низомий Арузий Самарқандийнинг** фикрлари ғоят қизиқарлидир. У ўзининг «Чохор мақола» китобида шундай бир ҳикояни келтиради. Оддий подачилик қилиб юрган Аҳмад Хўжастоний шоир Хонзала Бодғисийнинг икки байт шеъри таъсирида қасд-ҳаракат қилиб, Хуросон амирлиги даражасига кўтарилади.

Арузий Самарқандийнинг айтишича, фақат шеърият, санъат туфайли ўтмишдаги подшоларнинг номи ўчмай, сақланиб қолган. Дарҳақиқат, санъатнинг тарбиявий кучи шу қадар буюкки, жаҳонни титратган ёвуз подшоҳларнинг номи йўқолиб кетганига қарамай, ўшалар даврида яратилган санъат асарлари асрлар оша яшаб, Сарча авлодлари тарбиялашга хизмат қилади

¹ Уша жойда, 60—61-бетлар.

² Уша жойда, 80—81-бетлар.

³ Уша жойда, 81-бет.

Диний-мистик догмаларга қарши чиқиб, эстетик завқ, лаззатни, ҳиссиётлар эркинлигини биринчи ўринга қўйган мутафаккирлардан яна бири **Умар Ҳайём** (1048—1131)дир. Бутун умрини илм-фанга бағишлаган Ҳайём ўз рубойларида ва шахсий ҳаётида диний ақидалардан юз ўгиргани ва бу дунё лаззатларидан воз кечмагани учун таъқиб ва қувғин остига олинади. У инсоний ҳиссиётлар эркинлиги ғоясини илгари суриб, бу ҳиссиётларни чеклаган диндорлар устидан кулади. Бир шеърида у, агар дўзах майхўрлар ва севишганларнинг жойи бўлса, жаннатда ҳеч ким қолмасди, дейди. Яъни унинг фикрича, кайф-сафо, ҳиссий лаззат ва муҳаббат одамзод учун хосдир. Яна бир шеърида Ҳайём ёш, соҳибжамол қиз май тутиб турганда мен унга қарамай, жаннатни ўйласам — итдан ҳам паст одам бўлардим, дейди. Шунинг учун ҳам руҳонийлар «Ҳайём — чиён, у чақса ўлдиради», деб шоир ғояларидан ғоят қўрқар эдилар. Табиийки, у эстетик тарбия соҳасида туйғулар нафислиги, ҳиссиётлар эркинлигини биринчи ўринга қўйган.

IX — XII асрларда яшаган бу мутафаккирларнинг илғор қарашлари кейинги асрларда яшаган олим, санъаткорларнинг, биринчи галда, **Алишер Навоийнинг** (1441 — 1501) ижодида янада ривожлантирилди ва бойитилди. Навоий бутун ижодида баркамол инсон идеалини куйлади. У инсонни «борлиқнинг, умуммавжудотнинг дурдонаси, коинот тожи», деб атайди. Навоий фикрича, инсон «юксақдагиларнинг юксаги, мартабалиларнинг баланд мартабалиси, гўзалларнинг гўзали қудратлиларнинг қудратлиси, қимматлиларнинг қимматлисидир».¹ Навоий ҳатто худони ҳам, пайғамбарларни ҳам инсонга хизматга қўяди, малоикаларни инсонга

¹ Воҳид Зоҳидов. Улуғ шоир ижодининг қалби, Т., «Ўзбекистон», 1970 йил, 153-бет.

сажда қилдиради.¹ Шоир фикрича, инсон учун хос бўлган хислатлар — «Хуш овоз билан куй куйлашдан, ёқимли соз чалишдан тортиб, то дўст-вафодорликкача, илм-ҳунар ўрганиб, тоғни талқон қилишдан, табиатни инсон хизматига қўйишдан, қаҳрамонликдан тортиб, то... шод-хуррам яшашгача... озодликни, ҳурликни севишдан тортиб, то... ёмонликни нафратга учратишгача, адолатли бўлишдан тортиб, то разилларга аёвсиз кураш эълон қилишгача, ширинсўзликдан тортиб, то чиройли чеҳраликкача, ростгўйликдан тортиб, то очик кўнгилликкача, софдилликкача...»².

Навоий инсон тарбиясида, унга турли-туман чуқур билимлар бериш, турли-туман касб-ҳунарларни ўргатиш билан бирга санъатни ўргатишга ҳам жуда катта эътибор беради. У «Фарҳод ва Ширин» достонида қаҳрамон қандай тарбия олганлигини батафсил тасвирлайди. Фарҳод инженерлик, тоғ қазииш каби ҳунарлар билан бирга соз чалишни ва сурат солиш санъатини ҳам ўрганади. Навоийнинг фикрича, бундай санъатсиз инсон ҳеч қачон баркамоллик даражасига етмайди.

Навоий қаҳрамонлари учун эстетик тарбиянинг аҳамияти шу қадар каттаки, «Сабъаи сайёр» достонида санъаткорлик Дилоромнинг барча гўзал фазилатлари орасида етакчиси қилиб тасвирланади. Чунончи, Дилором ўз санъатининг кучига шу қадар ишонганидан, қудратли шоҳ Баҳромнинг овчилик санъатига менсимай қарайди ва буни шунчаки машқ деб атайди. Шу достоннинг бош қаҳрамони Баҳром кейинчалик ғоят огир хасталикка чалинганда ҳам сўз санъати ёрдамида дардига шифо топади. Етти мамлакат подшосининг етти қизи шоҳ Баҳромни ҳаётий-романтик қиссалар айтиб бериш билан соғайтиришга интилишади. Навоийнинг ғазаллари хазинаси ҳам шу руҳ билан суғорилган.

¹ Уша жойда, 154-бет.

² Уша жойда, 155-бет.

Шундай қилиб, Шарқ уйғониш даври мутаффакирлари грек фалсафий-эстетик тафаккури тараққиётини янада ривожлантириб, юксакликка кўтаришди. Айни вақтда «Қалила ва Димна», «Алпомиш», «Гўрўғли» каби халқ ижоди мероси, шунингдек, Форобий, Ибн Сино, Беруний, Маҳмуд Қошғарий, Фирдавсий, Арузий Самарқандий, Умар Ҳайём, Навоий каби мутафаккирларнинг эстетик мероси Европа олимлари, санъаткорлари ижодига баракали таъсир қилди ва булар ўз навбатида эстетик тафаккурни янада юқори поғонага кўтардилар.

Инсониятнинг бошидан кечирган кўҳна тарих саҳифалари шошилмай варақланса, турли даврларда ва турли юртларда болалар тарбиясига турлича муносабатда бўлинганлиги гувоҳи бўлиш мумкин. Бу ҳодисанинг сабаби маълум. Негаки, ҳар бир авлод буюк ва эзгу ишларини давом эттирадиган насл тақдири билан қизиқади. Шунинг учун оналарнинг ғам-андуҳлар билан лим-лим тўлиб-тошган аллаларида, латиф халқ қўшиқларида, мислсиз қаҳрамонликни шарафловчи баркамол достонларда афсона, эртақларда ҳам ёш авлод тарбияси тилга олинади. Тарбия мавзуи ўтмиш мутафаккирларнинг фалсафий ва педагогик қарашларида ҳам акс этган. Уларнинг айримлари болалар тарбиясига оид махсус рисолалар битганлар ва ушбу рисолаларида инсониятнинг ҳаётини яна ҳам маънили ва яна ҳам порлоқ қилиш ғоясини илгари сурганлар. Шу жиҳатдан таниқли итальян социал-утописти Т. Кампанелланинг «Қуёш шаҳри» деб номланган романи ибратли. Бу роман бошдан-оёқ кичкинтойларга алоҳида бир юксак меҳр-муҳаббат билан ёзилган. «Қуёш шаҳри»нинг қаҳрамонлари «ўз юртининг ўтмиши ҳақида ёрқин тасаввур берувчи ранг-баранг расмлар билан танишадилар, кўнгли тўлгунларича яйраб ўйнайдилар, турфа ранглар билан жило берилган ажойиб кийимлар киядилар, ҳунар ўргандилар, катталар билан ёнма-ён туриб меҳнат қиладилар». Афсуски, бу хилдаги ажойиб фикрлар, эзгу ниятлар

асарлар давомида хаёл сифатида қолиб келди. Шунга қарамасдан турли даврларда болалар тарбиясига оид турлича қарашлар, фикрлар, мулоҳазалар билдирилиб келинди. Шарқ халқлари оғзаки ижодида кўпгина ривоятлар, ҳикоятлар, эртақлар, қўшиқлар, масаллар, достонлар тўқилган.

Бу қарашлар турли даврларда ва турли хил мавзуларда ёзилган ахлоқий-дидактик асарларда турлича акс этди. Мана шу хилдаги асарлардан бири «Ажойиб-бул махлуқот» деб, номланади. Бу асар XII асрда битилган бўлиб, араб тилида ёзилган. Унда дунёдаги қизиқарли, ноёб ҳайвонлар, тоғлар, дарёлар, ўсимликлар дунёси ҳақида ҳикоя қилинади. Муаллифи номаълум: Нажиб Ҳамадоний исмли бир савдогар деб тахмин қилинади. Китоб юлдуз буржлари билан таништиришдан бошланади. Энциклопедик луғат турида яратилган бу асар бир пайтлар форс тилига ҳам ўгирилган. Ўзбек тилига тўлдириш билан таржима қилиб, нашр этувчи: Сирожиддин махдум, тахаллуси: Сидқий ибн Мирзоҳид Охунд Хондайлиқий. Катталар учун мўлжаллаб ёзилган бу китобда икки юз шаҳар, ўттизга яқин денгиз, қирқдан ортиқ кўл ва дарёлар тилга олинади. Шунингдек, турли хил ўсимликлар, уларнинг ўзларига хос хусусиятлари ҳақида ҳам қизиқарли маълумотлар берилади.

Биз қуйида «Ажойиб-ул махлуқот»дан айрим парчалар келтириш билан чекланамиз:

Обнус — бир пора тошқа ўхшаш бир дарахт эрурки, они бошида кўк барги бўлур. Ани яғочи ниҳоятда қаттиғ бўлур. Ажзойи хоки анга ғолиб бўлур ва анга сув юқмайдур ва ани яғочи тош каби эрур. Абу Али Сино деб-дурки, агар ани чубини қўлга олсалар, ондин яхши ис пайдо бўладур. Агар ани яғочини сувга эзиб, кўзга тортсалар, кўзни пардаси бирла оқини зойил қилур.

Утруж (афисин) — фуртақол — форс забонинда турунж дерлар. Бу бир хил дарахтдурке, иссиғ шаҳарларда бўладур... Агар қабоқ баргининг кулини ани ости-

га кўмсалар, кўп мева қиладур, ва ани меваси тушмай-
дур. Агар турунж донасини хотун киши тумор қилиб тоқ-
са, қачонки ул дона анинг бирла эрур, бўғоз бўлмайдур.

Симоқ — бир машҳур, худрўя тоғ дарахтидур. Абу
Али Сино дебдуки, ани меваси меъдани бо қувва қила-
дур ва учакдин сафрони тозалайдур.

Дулаб — форс забонида чинор дерлар. Они дарахти
ҳамма дарахтдин катта ва баландроқ бўлур. Агар умри
узун бўлса, ичи ковак бўлур. Ани барги беш панжа каби
бўладир. Абу Али Сино дебдурки, агар ани баргини
ювиб, пишириб, малҳам қилиб, назла тушқон кўзга торт-
салар, назлани манъ қилур. Агар ани пўстини қайнатиб
сирка бирла оғиз чайқасалар тиш оғриқни тўхтатур ва
куйғон баданга наф берур. Ани мевасини жавзус — сарв
дерлар.

Говзабон — бир машҳур гиёҳ эрурки, араблар лисон
ус-савр дерлар. Ёмон яраларга нофедур, балғамни зойил
қиладур. Абу Али Сино дебдурки, ани хосиятлари будур-
ки, шодлиқ кетурур ва ғамни йўқ қилур ва дилга қувват
берур.

Қалваса — бир машҳур гиёҳдурки, бизлар ёлфиз дер-
миз. Андин бирмунчани тушокға ташласалар, ани бўйи-
дин бургалар қочадурлар. Қимирламоқға ва чоқмоқға
ҳолати етмайдур. Осонлиқ бирла ўлурлар ва қирилур-
лар».

Буюк пролетар ёзувчиси М. Горький болаларга олам
ҳақида кўпроқ билим беришнинг жуда катта аҳамияти
борлигини кўп марта таъкидлаган эди. Энциклопедик
руҳдаги мана шундай китоблар кўп асрлар давомида
оламни билиш учун хизмат қилиб келган.

Болалар тарбияси уларнинг одоби, ахлоқи мавзуи
Низом-ул Мулкнинг «Сиёсатнома», «Рўшноинома»,
Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутодғу билик» («Саодатга йўл-
ловчи билим»), Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғатит
турк», Қайковуснинг «Қобуснома», Аҳмад Югнакийнинг
«Ҳиббат-ул ҳақойиқ» сингари асарларида ҳам тилга оли-

нади. Масалан, «Қобуснома»нинг автори — Қайковус турли вазиталарни ишга солиб ўғли Филон шоҳни тарбиялаш йўлларини излайди. У ўғлига ўзининг бошидан ўтган ибратли воқеаларни ҳикоя қилиб беради. Шу орқали унинг тарбиясига ижобий таъсир кўрсатади. Қайковус ўғли Филон шоҳга мурожаат қилиб, шундай дейди: «Билимни эгалламоқ учун меҳнат қилиш, баданни дангасалиқдан қутқариш фойдалидир. Чунки дангасалиқ, иш-ёқмаслик баданнинг бузилишига, касалланишига сабабчи бўлади. Агар меҳнат қилиб баданни ўзингга бўйсундирмасанг, соғлом ва баланд мартабали бўла олмайсан».

«Қобуснома»да фақат меҳнат тарбияси хусусидагина эмас, балки илм олиш, ота-онани ҳурматлаш, жисмоний тарбия, турли хил ҳунарларни ўрганиш, катталар билан кичиклар орасида бўлиб турадиган муомилалар мавзусида ҳам анча батафсил сўз юритилади. Қайковус «ёлғон ва беҳуда сўзлашни» ўрганганларни кескин қоралайди, барча масалада ақл, фаросат билан тадбир юритишни оқлайди, кўкларга кўтариб мақтайди. Файласуф қилаётган панд-насиҳатларининг самимийлиги, тўғрилиги, ҳаққонийлигини исботлаш мақсадида ўғлига қўйидагича мурожаат қилади: «Билгинки, халқнинг расми шундай югуриб-елиб, қидириб-ахтариб дунёдан бирор нарса ҳосил қиладилар ва нарсаларини ўзларининг яхши кўрган кишисига қолдириб кетадилар. Мен дунёда мана шу сўзларни ҳосил қилдим, менинг яхши кўрган кишим сен-сен.... дунёда нима ҳосил қилган бўлсам, сенинг олдингга қўйдим, токим, ўзингга бино қўймагайсан ва нотўғри йўлга қадам қўймагайсан».

Таълим-тарбия, илм олиш, ахлоқ-одоб, онлада бола тарбияси масалалари кўпгина Шарқ мутафаккирлари, шоирлари, олимлари, файласуфларининг махсус асарларидан ўрин олди. Мен бу ўринда А. Навоийнинг «Ҳайрат-ул-аброр», «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» достонларини, «Маҳбуб-ул-қулуб» номли фалсафий рисоласини, «Қим ёр анга илм толиби илм керак, ўрганга-

ли илм толиби илм керак» сатрларини зўр ҳарорат, меҳр-муҳаббат билан битган Бобирнинг «Бобирнома»сини, Шермуҳаммад Муниснинг «Саводи таълим»и, Гулханийнинг «Зарбулмасал»и, Фурқатнинг ғазалларини назарда тутаетирман.

XIX асрнинг охирлари ва XX асрнинг бошларида ҳам ахлоқий-дидактик маъно ташувчи ҳикоялар ёзилди. Уларнинг айримлари бевосита болалар ҳаётидан бўлса, аксарияти, умуман, тарбияга тегишли бўлган ҳикоятлар ва ривоятлар эди. Ахлоқий-дидактик ҳикояларнинг дуруст намуналари Ҳамза, С. Айний, А. Авлоний сингари маърифатпарвар шоирлар томонидан ёзилди. Улар ўз асарларида болаларни тарбиялашнинг бош йўли—уларни ўқитиш, илмли, маърифатли қилиш керак, деган ғояни илгари сурдилар. Шу типдаги асарлар сирасига Ҳамзанинг «Енгил адабиёт», «Ўқиш китоби», «Қироат китоби», С. Айнийнинг «Таҳзи-бус-сибён» (1909 — 1917), Саидрасул Саидазизнинг «Устоди аввал» (1900), Мўминжон Муҳаммаджоннинг «Насоихул атфол» (1913 — 1914), Муҳаммад Расулийнинг «Болалар боғчаси» сингари илмий-адабий рисоаларини киритиш мумкин. Адабиётшунос Шерали Турдиев «Ўзбек адабиётида ахлоқий-дидактик ҳикоялар», «Ўзбек ва қардош халқлар адабий алоқаларига доир» номли илмий тадқиқотларида ахлоқий-дидактик маънодаги ҳикояларнинг тузилиш принциплари жиҳатидан классик ҳикоячилигимизнинг халқ оғзаки ижоди (латифа, эртак, афсона) ва қардош адабиётларнинг энг яхши намуналари таъсирида яратилганлигини алоҳида қайд қилади. Шу маънода мунаққиднинг Ҳамза ва С. Айний ижоди бўйича юритган мулоҳазалари диққатга сазовор.

«Ҳамзанинг «Биринчи синф болалари учун махсус енгил адабиёт» номли ўқиш китобига кирган «Илм ис-та», «Олим ва жоҳил ҳақида», «Мактаб хусусида», «Тўғри сўз бола», «Ота насиҳатининг натижаси», «Китоб», «Ҳикоя», «Мевалар баҳси» сингари шеър ва масал-

лари аслида ўзбек халқ поэтик ижоди заминида ва ҳаёт талаби билан яратилган бўлса-да, ўзининг тузилиш услуби ва ғоявий-тематик йўналиши жиҳатидан Собирнинг 1906 — 1910 йиллар «Добистон» номли болалар журналида босилган мактабгача ёшдаги болаларга хос содда, енгил «Мактаба тарғиб», «Илима тарғиб», «Мактаб ушоғларина тухфа», «Ушоғ ва пул», «Ялончи чўпон», «Оғочларнинг баҳси» каби шеър ва масалларидан илҳомланганлигини сезамиз».¹ «Таҳзиб-ус-сибён»да ота-онанинг бурчи, йил фасллари, ҳайвонлар, таълимнинг фойдаси хусусида кўпгина ҳикоятлар берилган. Бу ҳикоятлар гоҳо савол-жавоб тарзида берилса, гоҳо бирон-бир сюжет ипига тизилиб баён қилинади. Ушбу хусусият келтирилган ҳикоятларнинг сарлавҳаларига ҳам кўчиб қолган.

«Таҳзиб-ус-сибён»га кирган ҳикоялардан айрим намуналар келтирамиз: «Йўлдош деган бола мактабга борди, биринчи синфда алифбе ўқирди. Лекин ёлғончи эди. Уқитувчи насиҳатларига қулоқ солмади. Натижада мактабдан ҳайдалди. Ёлғончи бўлганлиги учун ҳеч ким уни ҳурмат қилмас эди». «Бир куни Тош исмли бола мактабдан қайтаётганида ўткинчи киши қопчиғини туширганини кўрди, уни олиб уйига келди ва онасига кўрсатди. Онаси аччиғланиб айтди: «Бунинг эгасини тезроқ топ ва унга қопчиқни қайтар, акс ҳолда ўртоқларинг орасида сени ўғри деб эълон қиламан».

Тош қопчиқ эгасини топиб, уни пули билан қайтариб берди».

«Яхши тарбияланган бола ақлли бўлади, доим дарсларини ўз вақтида диққат билан тайёрлайди. Уқиш вақтида бошқа ишлар билан шуғулланмайди, ўз вақтини бекор ўтказмайди. Танаффус вақтларида шўхлик қилмайди ва қаттиқ кулмайди, кўчада одоб сақлаб юради, катта

¹ Ш. Турдиев. «Ўзбек ва қардош халқлар адабий алоқаларига доир», «Шарқ юлдузи», № 6, 1963 йил, 135-бет.

ва кичиклар билан доим саломлашади, қариларни мас-хара қилиб кулмайди, уларни ҳурмат қилади»¹.

Кичикинтойларни илмли қилиш, уларни маърифатли бўлишга чорлаш Ҳамзанинг «Енгил адабиёт», «Ахлоқий ҳикоялар», «Иккинчи синф учун қироат китоби» сингари дарсликларининг асосий ғоясини тайинлайди. «Бошқа миллатлардаги халқ илм учун ёшгина ўғил ва қизларин Оврўподан Америкага, Осиёдан Оврўпога, демак, тўрт-беш йил мусофир қилиб юборалар,— деб ёзган эди Ҳамза Ҳақимзода 1914 йили «Садойи Фарғона» газетасида эълон қилинган «Муаллим афандилара улуғ режамиз» номли мақоласида,— лоақал сиз кўз олдингизда бўлгон туземний... мактабларина беринг! Шояд келажакдаги оғирликлардан сизнинг тарбиянгиз соясинда саломат қутқарилсун».

Маълумки, Ҳамза 1914—15 йилларда Қўқон ва Марғилонда мактаблар очиб, ўзи ўқитувчилик қилди, дарсликлар ёзди. Ўша дарсликларда кичикинтойларнинг ёши, билими, онгига мосланган шеърлар, ҳикоятлар ҳам берилди.

Бу шеърлар ва ҳикоятларда илм олишнинг фойдалилиги олқишланиб, жоҳилликнинг зарарли томонлари қораланди.

Олим бўлсак дунёда,
Келур ҳар иш бунёда.
Биз ҳам сув остин кезуб,
Ҳам учармиз ҳавода.

Жаҳл бўлса боғимиз,
Гар суянган тоғимиз.
Кон тўлғувчи тош келиб,
Синар ҳам тиш, жоғимиз.

«Енгил адабиёт»да кўпгина ҳикоялар берилган. Уларнинг айримлари халқ оғзаки ижодининг кучли таъсири

¹ А. Ғаниев. «Садриддин Айнининг педагогик фаолияти», «Ўқитувчи» нашриёти. Тошкент, 1965, 25-бет.

остида ёзилган. «Тўғри сўз бола», «Ато насиҳатининг на-тижаси», «Қиморнинг боши», «Нафси бад касофати»да ҳам ана шу таъсир излари очиқ сезилади. Ҳамзанинг болаларга мўлжаллаб ёзган ҳикояларида қиссадан ҳис-са чиқариш тенденцияси кучли. Масалан, «Тўғри сўз бо-ла»да қизиқ бир ҳодиса тилга олинади. Икки киши йўл-да кетаётган нотаниш болага мурожаат қилишиб, бир оғиз ёлғон сўз айтса, бир танга беришни ваъда қилиша-ди. Аммо бола уларга кескин жавоб қайтаради:

Бу сўзингиз аслида ёлғон эрур,
Тангага ёлғонни ким олган эрур?
Сизда кўп эркан ўзи ёлғон, акс,
Сизни ани аввал сотуб ада...
Офарин айтдилар ани сўзига,
Тангани холис берибон ўзига.

Ҳисса:

Кими тўғри сўзи ҳар қачон
Еткузадур доимо бўйла ҳисан.

«Қиморнинг боши» ҳикояси ҳам ибратли. Ҳошимжон исмли бир бола ёшлигидан бошлаб тўп-тош, жуфтми-тоқ, соққа, сўнгра чарчўп, ошиқ ўйнай бошлайди ва би-нобарин қиморбоз бўлиб қолади, бор-йўғидан айрилиб, очликда, зорликда ўлиб кетади.

Ҳисса:

Ҳар ким ўйнади тўп-тошзни,
Шубҳасиз, тутди қиморнинг бошини.
Бўлмасин, ўғлон, ўйин тўп-тошингиз,
Бўлгуси сарсон Ҳошимдек бошингиз.

Ҳамзанинг 1914 йили ёзилган «Ахлоқий ҳикоялар» китобининг мавзу доираси, қўйилган масалаларнинг кў-лами анча кенгайди. Агар шоирнинг «Енгил адабиёт» дарслигида асосан илм-маърифат олиш баёнида сўз кет-са, бу янги китобида болалар интизоми, «тонгдан кечга-

ча меҳнат этиб» тарбия қилган меҳнаткаш ота, «кечалар совуқ бешикларни қучиб, икки-уч йил жигарини бағри узра кўтариб» ўстирган онани ҳурмат қилиш, ўқув, илм, мактаб, қалам, китоблар анча кенг таъриф қилинади. «Гар тилингда ўйлаган орзуга етмоқ истасанг, қиймат умринг қилмагин беҳудага — бекор, ўқи», деб мурожаат қилган шоир баъзан «маърифатнинг таърифига берилиб кетганда», унинг сиёсий мазмуни икки хил эканлигини унутиб қўяди. Лекин баъзан буни ўзи сезиб қолиб, хатосини тузата бошлайди. Чунончи, бир шеърида китобни роса улуғлагандан сўнг: «Ҳар китоб эрмас вале бу мақтамоқдин мақсадим»,— деб китобларни яхши-ёмонга ажратади» (Лазиз Қаюмов.)

Ҳамзанинг таълим-тарбия мавзуида ёзилган асарлари орасида «Тошбақа билан чаён» масали, «Маърифат», «Боланинг ёмон бўлмоғига сабаб бўлган онанинг жазоси», «Мактабда ўқувчи зийрак Қосимнинг аҳмоқ Валига берган жавоби», «Иброҳим деган бир мактаб боласининг ўз ақли билан гадодан ҳол сўраб, ибрат олгани» сингари ҳикоятлари алоҳида ажралиб туради. Бу ҳодисанинг сабаби шундаки, шоирнинг таълим-тарбия ҳақидаги қарашлари борган сари чуқурлаша бошлайди. У эндиликда шунчаки илм олишни эмас, балки олинган илмни халқ маънафати йўлида сарфлаш масаласини жиддийроқ қилиб қўя бошлайди. Бу хусусият Ҳамзанинг 1915 йили ёзиб тамомланган «иккинчи синф учун қироат китоби»да яна ҳам равшан акс этган. «Эй, болалар,— деб ёзади Ҳамза,— ҳар бир инсон боласига дунёда энг аввал зарур ва лозим бўлган нимарса дунёда илмлик ўлмоқдир. Илмсиз кишини бутун инсон демак айни хатодир. Илмсиз кишини сўзламоқдин бошқа вақтда ҳайвондан заррача айирмаси бўлмас... Яна ушбу ишларни билиб қилмоқ учун энг аввал илм ўқиш лозим келаду»¹.

¹ Л. Қаюмов. «Инқилоб ва ижод», Узадабийнашр, Тошкент, 1964, 163—164-бетлар.

Шоир илм, маърифат, донолик, яхши хулқ ва унга қарама-қарши омиллик, жоҳиллик, ёмон хулқ мавзuida сўз юритар экан, ҳар бир фикрини асослаш учун болалар ҳаётидан ҳикоялар сўзлайди. Бу ҳикояларнинг тили содда, композицияси мукамал. Қаҳрамонларнинг индивидуал қиёфаси, афти ангори ҳам бирмунча жонли чизилади. Бу ҳодиса Ҳамзанинг доимо изланиш, ўқиш, ўрганиш йўлидан боргани, классик адабиёт аъёналари ҳам халқ оғзаки ижоди намуналаридан ижодий ўрганганлиги самарасидир.

Улуғ Октябрь социалистик революцияси арафасида илм, маърифатни оммалаштириш, тарғиб қилиш анча кучайди. Ушбу хусусиятни Саидрасул Саидазизовнинг «Устои аввал» деб номланган ўқиш китобига кирган ҳикоятларда ҳам сезиш мумкин. Улардан бири «Фатонат» деб номланади: «Бир бола бир кун ўртоғининг кўчасидан ўтганда онинг дарвозасига «эшак» деган сўзни ёзиб кетибдур. Ул хатни ўртоғи кўруб ул болага айтибдур: ўртоқжон, сиз борганингизда ман уйда йўқ эканман. Дарвозага номингизни ёзиб кетган экансиз. Кўруб ўзим сиз борганингизда йўқлигимга хийла афсус қилдим». Қиссадан ҳисса чиқарилган. Бу ҳикоят ҳам ўша йиллари омма орасида кенг тарқалган халқ ҳикоятларининг кучли таъсирида ёзилган.

Мўминжон Муҳаммаджоновнинг 3-синф шогирдлар учун тартиб қилинган «Насоихул атфол» (Болаларга насиҳат) китобига кирган ахлоқий-дидактик руҳдаги ҳикоятлар ҳам шу жиҳатдан ибратли. Аммо «Болаларга насиҳат» китобининг аксари қисми татар, озарбайжон тилида чоп қилинган ахлоқий-таълимий ҳикоялар таъсирида ёзилган. Шу хилдаги ҳикояларнинг бири «Ҳар ким ўз ишида» деб номланади. Ҳикоя қаҳрамони ўйинқароқ бола. У ҳар куни бирон баҳона топиб, дарсга бормасам дейди. Боланинг назарида, бўш пайтлари бўлдим, ҳайвонлар, қушлар билан бемалол ўйнаб юриши мумкин. Афсуски, унинг хаёли амалга ошмай қолади. Бир кунни

у дарсни қолдириб ўйнаш ниятида «отга, асаларига, қушга» мурожаат қилади. Аммо улар бу ўйинқароқ болага иш билан банд эканлигини айтишади. Ҳафсаласи пир бўлган бола ноилож мактабига қайтиб боради. «Ҳасан билан оғаси Али» ҳикоясида ака билан ука бир-бирига қарши қўйилади. Ҳасан ўта одобли бола, у катталарнинг сўзидан чиқмайди. Зеҳнли. Тиришқоқ. Илмга чанқоқлиги ва тиришқоқлиги туфайли обрў топади ва мартабага эришади. Ҳасаннинг оғаси Алининг ўқишга ҳафсаласи йўқ, ялқов. Шу сабабли у ёмон йўлга кириб кетади. Илм олсанг одам бўласан, обрў топасан, илм олмасанг назар-эътибордан четда қоласан. Мана, ҳикоядан келиб чиқадиган хулоса. Шу тарздаги панднасиҳат қилиш ҳодисаси «Насоиҳул атфол»га кирган бошқа ҳикояларда ҳам учрайди. Чунончи, айрим ҳикояларда ота-она хулқида учраб турадиган салбий иллатларнинг фарзандга салбий таъсир қилиши («Рустамбой ака ва Масъуд»), ўт билан ўйнашиш туфайли уйига ўт тушиб кетиши («Шўх Мурод»), Содик деган бир боланинг бесўроқ болта олиб, олма дарахтини қирқиши, айбидан қўрқиб юриши ва ниҳоят, ўз айбини бўйнига олиши («Содик ва болта») сингари ахлоқий-дидактик мазмундаги воқеалар тилга олинади.

Бошланғич мактабларнинг биринчи синф шогирдлари учун турли китоблардан олиниб босилган Муҳаммад Расулийнинг «Болалар боғчаси» ўқиш китобига ҳам шу хилдаги ҳикоятлар киритилган. Бу китобнинг битта ибратли жиҳати бор. Айрим ҳикояларда меҳнат аҳлига муҳаббат туйғулари олқишланади. Улар кичкинтойларни меҳнатга ва меҳнат аҳлига ҳурмат руҳида тарбиялашга хизмат қилади.

Ахлоқий-дидактик маъно ташувчи лавҳалар, ҳикоятлар, ривоятлар, адабий фельетонлар матбуотда ҳам тез-тез эълон қилиниб турди. Уларнинг бадиий савияси паст, айрим ҳолларда жўн, ўта примитив бўлишига қарамасдан, мавжуд тузумга нисбатан норозилик туйғуларини

ифода этар, маърифатли бўлишга, илм олишга чорлар эди. Мана шу хусусият М. Раҳимийнинг «Омонбой — Эсонбой» («Садой Фарғона», 1914, 6 июль, № 39), Ш. Т. имзоси билан босилган «Али ҳам Вали» («Садой Фарғона», 1914, 3 апрель, № 1), «Эшмат ва Тошмат» («Садой Фарғона», 1914, № 25, 4 июнь) деб номланган адабий фельетонларда ҳам ўз изини қолдирган.

«Омонбой — Эсонбой» фельетони қаҳрамонлари хулқи, хатти-ҳаракатлари бир-бирига мутлақо зид. Улардан бири Омонбой Бухорой шарифда таҳсил кўриб, она юрти Хўқандга қайтиб келаётганида йўлда — «Самарқанд истансасида» тасодифан Эсонбойни учратиб қолади. Салом-алик ва ҳол-аҳвол сўрашишлардан кейин маълум бўлишича, ўтган ўн йил ичида Хўқандда қолган Эсонбой керакли илмини ололмапти, шу сабабли Бухорога жўнаб кетаётган экан. Бошидан охирига қадар диалог асосига қурилган бу фельетонда икки ўртоқ бошидан кечган «саргузаштлар» жўнгина баён қилинади. Суҳбатдан англанилишича, Омонбой Бухорой шарифга бориши билан илм олишнинг кетига тушган. Бекорчи ишлар билан шуғулланмаган. Куну тун мутолаа билан банд бўлган. Эсонбой ҳамшиша кайф-сафо билан шуғулланган: «Уч-тўртта ҳамқишлоқларим келиши билан, — дейди у Омонга мурожаат қилиб, — чой дам қилуб келурман, мураббо бўлса хумчада тўла, юмшоқ ноғни олиб келиб меҳмонларимиз илан суҳбатлашиб ўлтуруб кунни кеч қилурмиз. Намози асрдан илгарироқ пиён бозори кўчалариға борармиз. Хўб томошалар қилиб хуфтондан кейин ҳужрага келурмиз. Катта лампаларни ёқурмиз. Қизил палов қилиб пешқадамимиз билан яна кўнглимиз тортган ҳамқишлоқларимизни чақириб, кўк чойни дамлаб ярим кечгача ўлтурурмиз». Мана шу тарзда ўн йил бир зумда изсиз ўтади-кетади. Эсонбой ўзининг қилмишларидан пуншаймон. У эзуликнинг кечи йўқ қабилида иш тутмоқчи бўлади. Эсонбой дардини Омонбойга мана шундай ифода қилади: «Эй, ўртоқ, мен хато қилган эканман... Энди

на қилурмиз, вақт ўтди, пушаймон фойда бермас эмди. Бул илмларга ўзумни ўғлимни яхши ҳаракат қилиб ўқитурман».

«Эшмат билан Тошмат», «Али ҳам Вали» фельетонлари ҳам шу тарзда ёзилган. Биринчи фельетонда Эшмат билан Тошмат чойхонага чиқиб, «Садойи Фарғона» газетасини мутолаа қилиш билан банд бўладилар. Ушбу ҳодисани кузатган муаллиф ўзининг қувончини қўйидагича ифода қилади: «Ёшгина йигитларимизнинг миллий газеталарни бул қадар шавқ ва рағбат ила ўқумоқларини кўруб кўп хурсанд бўлдим». Унинг фикрича «...миллий газеталаримизнинг даъвати ва умид қилинган қадар миллатга фойда кўрсата олмағи, шундоғ ихлослик ўқиғувчиларнинг борлиғи ва кўплиғи соясидагина мумкин эканлиғи ҳар кимга маълумдир». Адабий фельетон авторининг нияти очиқ айтилади: «Чунки газета ўқиғувчи кўпайди демак, миллат ичинда билим ва маълумот арбоби кўпайди демакдир». Демак, авторни Эшмат билан Тошматнинг газета ўқиши эмас, аслида, миллатнинг, халқнинг тақдири, илмсизлиғи ташвишга солади. Маърифатчилик ғояларини тарғиб қилиш ўша авторнинг «Али ҳам Вали» деб номланган бошқа бир лавҳасида ҳам кўринади. Али билан Вали орасида бўлиб ўтган савол-жавобдан шу нарса маълум бўладики, киши касалликка чалиндими, дарров дўхтирларга кўриниш бериши лозим. Негаки, сўнги пайтларда нодон табиблар кўпайиб қолган. Иккала дўст турли мавзуларда баҳс юритади. Вали миллатнинг тақдирини ўйлайди-ю, аммо бу ҳақда гапиргани кўрқади. «Мен ҳам жанобингиздек миллатимиз ҳақинда унча-мунча ғам еюб кўраман ва лекин бойларга гап урмоқга кўрқаман». Демак, Али билан Вали маърифат, авомнинг нодонлиғи ҳақида ўйлайдилар.

Ахлоқий-дидактик тарздаги ҳикоялар омманинг савиясини кўтаришга, бинобарин, уларга илм-маърифат беришга маълум даражада хизмат қилар эди.

Ана шундай маърифатли олимларимиздан бири Абдулла Авлоний камбағал болалари учун ўзи очган мактабларга мослаб «Биринчи муаллим», «Иккинчи муаллим», «Тарих», «Туркий Гулистон» сингари бир қатор ўқув дарсликлари ёзди. Бу дарсликларда ўқувчиларнинг саводини ошириш учун мўлжалланган маълумотлар ҳамда маърифатни тарғиб этувчи ахлоқий-дидактик ҳикоялар берилган эди. Шу жиҳатдан унинг «Мактаб» шеъри ибратли. Абдулла Авлоний назарида мактаб «кони маърифат», «одамиятнинг ҳаёт замини», у кўнгилни «зулмат ғамидан, балойи офатдан» халос қилади:

Мактаб калид, очқувчидир
боби роҳатинг.
Мактаб дилингда соҳувси
илми фунуни,
Мактаб зиёда қилғувчидур
ақлу ҳикматинг.
Мактаб ҳақими ҳозиқ
эрур жаҳл дардина,
Мактаб гулоби маъжундир
дарду ҳасратинг.

Хулласи, Абдулла Авлоний инсониятнинг келажагини мактаб билан боғлайди. Масаланинг қўйилиши, илгари сурилган ғоянинг аниқлиги жиҳатидан «Оила мунозараси» шеъри ўз даври учун прогрессив аҳамиятга эга эди. Ота билан она фарзандлар тарбиясига турлича ёндашади. Ота ўғли билан қизининг илм олиши тарафдори. «Ўғил-қиз ўқиса олим бўлади, жоҳил одамлар золим бўлади. Бахту иқбол илм билан боғлиқ». Она эса отанинг сўзларидан норози. Унинг назарида, «ўқиганлар маҳмадона бўлади, бахту иқбол асло илм билан боғлиқ эмас. Шу тариқа оила мунозараси жамиятнинг оилага муносабати масаласига айланиб кетади.

Илм олиш масаласи Абдулла Авлонийнинг «Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ» рисоласида яна ҳам кенгроқ ва

муфассалроқ ёритилади. Илк марта 1913 йили нашр қилиниб, ахлоқдан дарслик сифатида қўлланилиб келинган ушбу рисола Кайковуснинг «Қобуснома», Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билик», Носир Хусравнинг «Саодатнома», Саъдийнинг «Гулистон» ва «Бўстон», Жомийнинг «Баҳористон», Навоийнинг «Маҳбубул қулуб», Аҳмад Донишнинг «Ўғилларга насиҳат» типигаги асарлари сирасига киради. Рисолада инсон хулқи ва ахлоқининг айрим қирралари ҳақидагина баҳс юритилиб қолмасдан, айни замонда, бола тарбияси ҳақидаги қарашлар ҳам баён қилинади. Абдулла Авлонийнинг фикрича, «тарбия — педагогия», яъни бола тарбиясининг фани демакдир». Бу фаннинг мақсади «боланинг саломати ва саодати учун яхши тарбия қилмак, танини пок тутмак, ёш вақтидан маслакини тузатмак, яхши хулқларни ўргатмак, ямон хулқлардан сақлаб ўздурмакдир. Тарбия қилувчилар табиб кабидурки, табиб хастанинг баданидаги касалига даво қилгони каби тарбияни боланинг вужудидаги жаҳл маразига «яхши хулқ» деган давони ичидан, «поклик» деган давони устидан беруб катта қилмоғи лозимдур». Рисолада «бадан тарбияси», «фикр тарбияси», «ахлоқ тарбияси» ҳақида фойдали мулоҳазалар баён қилинади. Абдулла Авлоний ўз китобига ёзган сўнгги сўзида «Ахлоқ» китобининг йўқлигини, шу сабабли ўқувчиларнинг бу хилдаги китобга «ташна ва муҳтож» эканлигини айтади. У китобини ёзиб, «гарчи оғир иш бўлса ҳам, ўзимча муқаддас бир вазифа адо қилароқ» бўлдим, дейди қувониб. Албатта бу китобнинг талай нуқсонлари бор. Чунончи, кишиларнинг хулқи ва атворига доир айрим ҳикояларда диний қарашлар, тушунчалар устунлик қилиб қолади. Бу ҳодиса Абдулла Авлоний дунёқарашининг чекланганлиги билан изоҳланади. Негаки, «Туркий Гулистон ёки ахлоқ» дарслик китоби ёзилган бир даврда жаҳолат ва реакциянинг энг авж олган бир пайти эди.

Ахлоқий-дидактик руҳдаги ҳикоялар улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин ҳам ёзилди. Шулар

орасида С. Айнийнинг «Қиз бола ёки Холида»¹ ҳикояси ўзига хос ўрин тутади.

«Қиз бола ёки Холида»ни ҳикоя дейишдан кўра адибнинг қиз болалар тарбиясига оид ўйлари, мулоҳазаларидан ташкил топган лавҳалар дейиш мумкин. Китоб адибнинг қиз болаларга қизғин мурожаати билан бошланади:

«Қиз бола: ота-онанинг энг севдиклари бир мевадир.

Қиз бола: ота-инининг қайғулик чоқларинда энг меҳрибон бир сирдошдир.

Қиз бола: қавм ва қариндошларнинг обрўи ва номусларидир.

Қиз бола: уйнинг зийнати ва хонадоннинг давлатидир.

Қиз бола: юртнинг боғи ва бутун эл-усулнинг чирогидир.

Мана қизларим! Сиз ким эканликларингизни билингиз ва шунга қараб иш қилингиз! Агар сиз илмли, одобли ва ахлоқли бўлсангиз, отангизни, онангизни, ота-инингизни ва бутун эл-улусингизни қувонтирарсиз, агар одобсизлик қилсангиз, барчани хафа қилурсиз ва қайғуга солурсиз».

Шу хилдаги мурожаатлардан сўнг «одобли қиз бола», «яхши қиз болалар»га хос фазилатлар бирмабир тилга олинади. Уларнинг одоби, ахлоқи, кийиниши, илм олиши, оиладаги мажбуриятлари қайд қилинади. Ўттиз қисмдан иборат бўлган бу китобда С. Айнийнинг «Яхши қиз бола» ҳақидаги истаклари акс этган. «Яхши қиз бола, — деб ёзади адиб юқоридаги фикрини давом эттириб, — ўзига илмдан, одобдан зийнат ясар, номус ва поклик билан ясанар».

Олти яшар Холида бадавлат хонадоннинг қизи. Ота-она якка-ю ягона суюкли қизини «шоҳи кўйлақлар,

¹ Садриддин Айний. «Қиз бола ёки Холида». Ибтидоий қизлар мактаблари учун адабий, ахлоқий ўқув китоби. Ношири Абдулвоҳид Манзум. 1924 йил январда бостирилди. Берлин.

бахмал камзуллар, олтин халқалар ва билагузуклар» билан безаган. Бундай муомала шунга олиб келадики, Холида «қабатма-қабат кийиниб» бөшқаларни писанд қилмай қўяди. Унинг тушунчасига кўра «одамнинг одамлиги, кийими» орқали ажралиб туради.

Кунлардан бир кун Холида «эгнида оқ кўйлак, бошинда оқ кийиқ рўмол ва қулоғинда ингичкагина кумуш халқадан бошқа нарсаси» йўқ Фотимани учратиб қолади. У дугонаси билан ҳол-аҳвол сўрашиш ўрнига яп-янги кийимлари ва тақинчоқларини кўз-кўз қилиб мақтана бошлайди. Аммо шу пайт Холиданинг муомиласидан жаҳли чиққан Фотима «секингина китобини жиздонидан чиқарди, они очиб, шариллатиб ўқиди, сўнгра китобни Холиданинг қўлига бериб: «Қани, сен ҳам ўқусанг-чи», деди. Холида китобга қараб бирон нарсани таниб олмади ва уёлғанидан йиғлаб юбориб уйига қочиб кетди».

Ушбу ҳодиса асар сюжетига «кескин» ўргариш бағишлайди. Холида дугонаси Фотиманинг таъналарига бардош беролмай илм олишга қасд қилади. Маълумки, Холида «эрка бир қиз эди, қўшни қизларнинг барчасидан ўзини юқори санар эди». У бутун вужуди билан дугоналаридан устун бўлиб юришни хоҳлайди. Ота-онаси қизига: «Нима истасанг олиб берамиз», деганларида Холида: «Ҳеч нарса истамайман, менга хат ва савод олиб беринглар», деб сўзида қатъий туриб олади. Отаси қизига шундай жавоб беради: «Жоним қизим! Санинг ўзинг яхши биласанки, сандан аяйтурғон нарсам йўқдур. Бозорда топилатурғон ҳар бир нарсани кўнглинг истаса олиб беришга ҳозирман. Лекин сан сўроғон нарса оқчага топилмайдур. Хат ва савод бозорда сотилмайдур. Хатлик ва саводлик бўлиш учун ўзингнинг ғайратинг керакдур. Агар мактабга бориб бир неча вақт ўқусанг хат ва савод чиқарасан».

Дадасинийг сўзлари Холидага далда беради. У мактабга бориб, «кичкина болалар тўдаси»га келиб қўши-

лади. Аввал, Холида кийимлари билан кўзга ташланмоқчи бўлиб кўрди. Аммо ўқувчи қизлардан биронтаси ҳам унинг яسانيшига ва ялтироқ кийимларига эътибор қилмади. Бундай муомила қизга қаттиқ таъсир қилади. Холиданинг онги, тушунчасининг ўзгаршига ўқитувчи айтиб берган «Қўй билан қўзи» ҳикояси ҳам маълум даражада туртки бўлади. Адиб ёзади:

«Холида онасидан сўраб кийим тикиш, қозон-товоқ ювиш, уй ишларига қарашишга ўрганди, ота-онасини ҳурмат қилиш, вақтида ўқиб, вақтида дам олишга ўрганди. Холида мактабда дарсни диққат билан тинглар, саволни дарс тамом бўлгандан кейин берар, бировни ғийбат қилмас, ғийбатчиларни ёқтирмас, ўз айбини тузатишга ҳаракат қилар эди. Мактабдан қайтаётиб шўхлик қилмас, тўғри йўлдан келар, дарсдан ташқари вақтлар беадаб ўйинлар ўйнамас эди».

Холиданинг тузалиш жараёни шу хилда баён этилади. Ушбу китобнинг «Ирим тўғрисида ҳикоят», «Фол», «Соғлиқни сақлаш», «Холида Қундузни ўлимдан қутқазди», «Холиданинг кутубхонаси», «Машҳур хотунлар» деб номланган қисмларида ёш авлоднинг тарбиясига доир қатор фойдали мулоҳазалар айтилган.

ЯНГИ МАВЗУ — ЯНГИ ҚАҲРАМОН

МАВЗУНИНГ ЯНГИЛАНИШИ

Октябрнинг қуёши барча мазлум халқларга кулиб боқди. Унинг нури ҳамма соҳага ҳам ўзининг қудратли таъсирини кўрсатди. Янги типдаги мактаблар очилди, газета ва журналлар бирин-кетин чиқа бошлади. 1917 йилнинг 29 октябрида А. В. Луначарский раҳбарлигида халқ маорифини ривожлантириш мақсадида махсус комиссия тузилди. Бу комиссия жуда ҳам қисқа бир муддат ичида халқ саводхонлигини ошириш, бепул мактаблар очиш соҳасида бирмунча ишлар қилди. 1917 йил 23 декабрь кунини янги орфография хусусида махсус декрет қабул қилинди. 1918 йилнинг 17 феврилида «Правда» газетасида болалар адабиёти ҳақида «Унутилган қурол» деб номланган мақола эълон қилинди. Мақолада болалар адабиёти қудратли қуролга қиёс қилиниб, унинг душман қўлига тушиб қолмаслиги алоҳида таъкидлаб кўрсатилди.

«Буржуазия болаларни деярли чақалоқдан қулликка олиб боровчи ғоялар билан тарбиялади. Худди шу воситалар, худди шу қуроллар бунинг тескариси бўлган мақсадлар учун ҳам яроқлидир.

...Болалар китоби тарбиянинг муҳим қуроли сифатида ғоят кенг тарқалиши керак. Болаларни янги китоблар билан янада кўпроқ ва тезроқ таъминлаш давлатнинг бурчидир».

«Правда» газетасининг ҳақли равишда таъкидлаб ёзганидек, ҳаётимизнинг турли соҳаларида юз бераётган ўзгаришлар ўзининг бадиий ифодасини кутмоқда эди. Янги тузум давридаги болаларга шу катта ҳаётга дари-ча очадиган қизиқарли китоблар сув билан ҳаводек зарур эди.

Жаҳон болалар адабиётининг энг гўзал намуналари ҳисобланган Пушкин, Лермонтов, Гоголь, Л. Толстой, Тургенев, Лесков, Короленко, Гаршин, Чехов, Горький, Куприн, Купер, Вальтер Скотт, Стивенсон, Эдгар По, Жюль Верн, Майн Рид, Киплинг, Уэллс, Жек Лондонларнинг асарларини болалар орасида кенг оммалаштириш зарур эди.

Ўзбек адабиётида ҳам янги давр фазилатларини акс эттирувчи китобларнинг зарурлиги ўз-ўзидан равшан бўлиб қолади. Бу масалада революциянинг дастлабки йилларида нашр қилинган «Болалар йўлдоши» (1919 йил 23 май), «Болалар дунёси» (1921), «Шарқ чечаги», «Ўзгариш болалари», «Ёш Шарқ» (1919), «Ўзгаришчи ёшлар» (1923), «Ёш фикр» (1927), «Маориф ва ўқитувчи» (1928) сингари журналлар муҳим хизмат қилди.

Вақтли матбуот саҳифаларида ўзбек совет болалар адабиётининг илк намуналари эълон қилинди. Биз «илк намуналар» иборасига алоҳида урғу бериб гапираётимиз. Шунинг учунки, илк изланишларнинг ўзига яраша фазилатлари ва нуқсонлари бўлади. Фазилати сифатида шу ҳодисани кўрсатиш мумкинки, болаларга атаб ёзилган асарларнинг барчасида фақат сиёсий мақсадлар — янги тузумнинг фазилатлари тушунтирилади. Афсуски, эзгу ният билан ёзилган кўпгина шеърлар, ҳикоялар, пьесалар ва ўқув китобларининг бадиий савияси анча паст эди. Бу ҳодиса 20-йиллар ўзбек совет болалар адабиётида реализм методининг шаклланиш жараёнини кузатиш имконини беради. Шу муносабат билан адабиётшунослик ва танқидчиликда кўпдан бери давом этиб келаётган ижодий метод масаласи

хусусида бир оз тўхтаб ўтишга тўғри келади. Баҳс аввало, «Вопросы литературы» журнали саҳифаларида Г. Ломидзе ва М. Пархоменколарнинг социалистик реализм билан танқидий реализм алоқасига бағишланган мақолалари билан бошланди. Сўнгра 1966 йили А. М. Горький номли жаҳон адабиёти институтида «Социалистик реализмнинг актуал масалалари» мавзuida кенгаш ўтказилди. Реализм мавзuida бўлиб ўтган баҳслар ва мунозараларда турли нуқтаи назарлар кўзга ташланди. Айрим олимларнинг фикрлари ва мулоҳазаларига кўра совет адабиётида 20-йиллар охирлари ва ҳатто 30-йилларнинг бошларида ҳам танқидий реализм руҳида ёзилган асарлар асосий ўринни эгаллаган. Ўттизинчи йилларнинг охирларида танқидий реализм ўз ўрнини социалистик реализм методига бўшатиб берган. Иккинчи хил олимлар ушбу фикрга қарама-қарши равишда шундай дейдилар: «Янги тузум тарафида туриб ижод қилган ёзувчиларнинг деярли ҳаммаси революциянинг биринчи кунларидан бошлаб социалистик реализм методи асосида асарлар ёздилар». Иккала қараш ҳам мунозарали. Биринчидан, танқидий реализм намуналари сифатида эълон қилинган асарларнинг инқилобдан аввалги танқидий реализмга мутлақо алоқаси йўқ. Айти замонда, йигирманчи йилларнинг охирлари ва ўттизинчи йилларнинг бошларида ёзилган барча асарларни ҳам социалистик реализмнинг намунаси сифатида қабул қилиш қийин. Хуллас, янги воқеликни акс эттирувчи барча асарларни социалистик реализм асари сифатида баҳолайвериш масалани енгил-елпи, юзаки ёритиш демакдир».

Бу фикрлар йигирманчи ва ўттизинчи йилларда ёзилган ўзбек совет болалар адабиётининг намуналарига ҳам бевосита тааллуқлидир. Адиблар болалар учун умуман ёзишарди. Кўпинча кичик китобхонларнинг ёши, тушунчаси, дунёқараши ҳисобга олинмас эди. Ҳатто ушбу ҳодиса маълум даражада ўқув қўлланма-

лари ва дарсликларда ҳам акс этди. Бундай нуқсон Ф. Сайфи ва Элбекнинг «Ўзбекча ўқуш» китобига ҳам хос¹.

«Туркистон элининг танишув комиссарлиги (Халқ маориф комиссариати) қошида, — деб ёзишади ўқиш китобининг авторлари, — Билим кенгаши (Научный совет)нинг ўзбек билим комиссияси ўзбек мактабларида сабоқлик китобларнинг бутунлай йўқлиғи, она тили тўғрисидаги айтарлик бу китобнинг бўлмаганлигин кўзда тутиб, ўз ҳузурида ўзбек она тили сабоқларидан тайёрлағувчи бир комиссия тузган эди.

Комиссия ўзининг ишларида тубандаги негизларга суянишга тушди:

1. Она тили сабоқликлари ўзбек она тилида бўлишини.

2. Имло, сарф, наҳв, услуб, йўсун (қоида)ларида бўлгонича ўзбек имло конференцияси томонидан қабул қилингон қарорларга негизланишдир».

Муаллифларнинг ўз фикрлари билан айтганда, китобда «топилгон ўрунларда» ўзбек адабиёти намуналаридан олиниб, айни чоқда, «педагогия (тарбия йўли)га қарши келмаган таржималар ҳам» берилади. Китобда ахлоқий-дидактик характер касб этувчи ҳайвонлар, қушлар, ўсимликлар ҳаёти, табнат манзараси, болаларнинг одоби, ахлоқига доир масаллар, шеърлар, ҳикоятлар, ривоятлар жамланган. Хулласи ушбу «Ўқуш китоби» болаларни ўзлари яшаб турган муҳит билан таништиришга ёрдам беради. Масалан, «Йўлдошнинг тегирмони» ҳикоятида болалар орасида бўлиб турадиган қизиқарли бир воқеа келтирилади. «Ёз бошида кунлар исиб, сувлар кўпайиб оқа бошлаганда болалар турли хил ўйинлар билан машғул бўладилар. Баъзилари курак билан тўпланган сувларни оқизарлар, баъзилари

¹ Ф. Сайфи й, Элбек. «Ўзбекча ўқуш», биринчи китоб. Туркистон жумҳуриятининг давлат нашриёти. Тошкент, 1922.

сув дамлайдилар. Бу ўйинда ҳар ким билганини қилла-турғон бўлади. Йўлдош тегирмон қилмоққа уннади. Бирта оғочни олиб тахтадан қанотлар қўйди. Сўнг шаршаракка қўйди. Шаршаракнинг суви тубанликқа оқғанда қанотга тегиб, уларни айлантirmoқға бошлади.

Йўлдошнинг бу галати ўйини тенгдошларига қаттиқ таъсир қилди. Улар севинишиб, Йўлдошни олқишлай бошладилар. У бўлса камтарлик билан: «Сиз шошмангиз, катта бўлғонимда яхши, чинакам тегирмон ясармен, ўзим тегирмончи бўлармен, деб қўйди».

Уқиш китобида болаларнинг онги, тушунчасига мосланган топишмоқлар, тўртликлар ҳам учраб туради. Мана шулардан айримлари:

Бу қайси вақт бўлур?
Экинлар ўсди,
Бошоқлар пишди.
Қуёш пиширур,
Терга тушурур.
Халқ шошилишар,
Экинга кетар.
Уроғин ўрар,
Бу қачон бўлар?

Али билан эчки

Бизнинг Али кўпрак тотув эчки билан,
Мана эчки қараб турур теразадан.
Али уни беда билан қўпоқ қилар,
Эчки раҳмат ўқиб соқолин силкитар.

Уқур чоқ

Ҳоз қаноти оқ бўлур,
Эр қаноти от бўлур.
Болаларнинг қаноти
Мактабда ўқур чоқ бўлур.

«Уқуш китоби»да меҳнат қилишнинг фазилати («Тотли шўрбо»), ўз вақтида илм олишнинг фойдаси

(Тойча», «Қимга нима тегнш», «Мактаб чоғи»)ни тарғиб қилувчи шеърлар ва ҳикоятлар киритилган. Лекин шунга қарамасдан, «Ўқуш китоби»га кирган кўпчилик шеърлар, масаллар, ҳикоятлар, ривоятларнинг мавзу доираси чекланган. Айрим ҳолларда илгари сурилаётган ғоя мавҳум, тили ғализ. Масалан, «Куз» шеърисида нима қораланиб, нима ташвиқ қилинаётганлигини тушуниш амримаҳол.

Ез чоғи ўтиб куз кунини келганда,
Бу ёғочлар емишларини тўқарлар.
Шу япроқлар кузнинг ели эсганда,
Сарғайишиб, ўлиб ерга тушарлар.

Яхши ҳидли турли гўзал чечаклар
Қўқларидан айриларлар, битарлар,
Бутоқларда сайраётган булбуллар
Бу ерлардан узоқ учиб кетарлар.

Бу ва шу каби яна бир қатор шеърлар, масаллар ривоятларнинг ғояси ноаниқ.

Коммунистик партия ва Совет ҳукуматининг ғамхўрлиги болалар ва ёшлар адабиётининг ўсиши ва ривожланишига самарали таъсир кўрсатди. 1921 йили Маориф халқ комиссарлиги ҳузурида Давлат Ўқув совети ташкил қилинди. Шу йили болалар китобхонлиги юзасидан махсус съезд ўтказилди.

1922 йили чақирилган партиянинг XI съезидида «Матбуот ва пропаганда» тўғрисида махсус резолюция қабул қилинди. Ушбу резолюцияда адабиёт олдида турган вазифалар ҳам белгилаб берилди: «Съезд ишчи-деҳқон ёшлари учун адабиёт яратишни ниҳоятда зарур деб топади ва бу адабиёт пайдо бўлаётган ғоясиз адабиётнинг ёшларга таъсир кўрсатишига қарши қўйилиши ва ёшлар оммасига коммунистик тарбия беришга ёрдам қилиши лозим»¹.

¹ «ҚПСС съездлар, конференциялар ва Марказий Комитет Пленумларининг резолюция ва қарорларида», I қисм, УзССР Давлат нашриёти, 1954.

Орадан икки йил ўтганидан кейин—1924 йили РКП(б)нинг XIII съезди очилди. Бу съезд ҳам «Матбуот тўғрисида» қабул қилган резолюциясида қуйидагиларни қайд қилган эди: «Болалар адабиётида болаларни синфий, интернационал ва меҳнат руҳида тарбиялаш моментларини кучайтириш мақсадида, партиянинг қатъий назорати ва раҳбарлиги остида болалар адабиётини ташкил қилиш ишига киришиш зарур. Айниқса, пионер адабиётини нашр этиш ишларини жонлантириб юбориш, комсомолга ёрдам тариқасида бу ишга партия, касба союз ва совет ташкилотларини жалб этиш керак»¹.

Йигирманчи йилларнинг бошларида Ҳамза, С. Айнӣ, Сўфизода ва бошқаларнинг инқилобий шеърляти муҳим роль ўйнади. Катталар ёзувчиси сифатида танилган айрим адиблар болалар учун ҳам асарлар битдилар. Рус совет адабиётида М. Горький билан Маяковскийнинг ижоди шу жиҳатдан ўрнак бўлди. Улар Улуғ Октябрь социалистик революциясининг биринчи кунларидан бошлаб, янги воқеликнинг буюклигини акс эттирувчи асарлар ёзишди. М. Горький кичкинтойлар учун «Қамалак» номли альманах ташкил қилишда ташаббус кўрсатди. Бу билан чекланиб қолмасдан, болалар адабиёти йўлида ишлашга А. Толстой, В. Брюсов, А. Бенуа, И. Репин сингари адабиёт ва санъат арбобларини ҳам илҳомлантирди.

Рус совет болалар адабиётида юз бераётган ўзгаришлар ўзбек совет болалар адабиётига ҳам сезиларли даражада ижобий таъсир кўрсатди. Шунга қарамай, йигирманчи йилларда болалар учун ёзилган айрим асарларда эски мактаб билан янги мактабни бир-бирига қиёс қилиш, янги тузумнинг моҳиятини чуқур очиб беролмаслик ҳоллари кўзга ташланар эди. Умуман, болалар ва ўсмирларга атаб ёзилар эди.

Болалар ҳаётидан ҳикоя қилувчи асарлар орасида

¹ Уша китоб, II қисм, 71—72-бетлар.

Ғ. Ғулумнинг «Феликс болалари» шеъри ҳам бор. Бу шеърнинг ёзилиш тарихининг ўзи бир асар ёзишга арзигулик. Маълумки, 1923 йили Маориф халқ комиссарлиги ва болалар боқимсизлиги билан кураш жамияти жойларда қаровсиз болалар учун интернатлар ташкил қилаётган эди. Ғафур Ғулум ҳам ана шундай интернатлардан бирида тарбиячи бўлиб ишлади, кунларнинг бирида у ишлаётган интернатга ўн бешта қаровсиз етим болани олиб келишади. Шу куни туни билан шоир етимлар атрофидан ажралмади, уларни юпатди, овунтирди, «Шу кеча,— деб эслаган эди Ғафур ака ўзининг автобиографиясида,— ўз етимлигим, бошимдан кечирганларим ва шу етим болалар аҳволи, ҳукуматимизнинг, Лениннинг шу гўдакларга ғамхўрлиги тўғрисида шеър ёздим. Шу шеъримни биринчи шеърим деса бўлади».

Янги типдаги ўзбек совет болалар адабиётининг илк асарларидан ҳисобланган бу шеърда ўз вақтида янги тузумнинг шодиёна зарблари акс эттирилди. Янги тузумнинг фазилатларини куйлаш фақат «Феликс болалари» шеъригагина хос хусусият эмас. Умуман, йигирманчи йилларнинг бошларида ёзилган шеърлар, ҳикоялар, пьесаларда янги тузум шарофати билан вужудга келаётган воқеалар, ҳодисаларни қайд қилиш кучли эди. Эски тузум иллатларини танқид қилиш, янги тушунча, янги ахлоқ, янги онгни қўллаб-қувватлаш ёшлар ижодидагина эмас, балки тажрибали адиблар ижодида ҳам хос хусусият эди. Х. Тожи қизининг «Мактаб» шеърисида «қалам бирла ёзиб, зиё кўрсатиб берган» мактаб улуғланади. Воҳид Абдулланинг «Мен озод» шеъри қаҳрамони илгари бойлар қўлида ишлаб, азоб-уқубатларга гирифтор бўлса, инқилоб шарофати туфайли озод бўлади, янги турмушнинг ўғли бўлади, мактаб остонасига қадам қўяди, кашшоф бўлади. Умуман, эркин турмуш бағрида ўйнаб-кулиш, янги мактаблар фазилатини куйлаш масаласи йигирманчи йилларда эълон қилинган шеърлар ва дostonларнинг бош мавзуи саналар эди. Шу

мавзуни қаламга олганлар орасида Ғайратий, Рафиқ, Иброҳим Усмоний, К. Қаримий, Илёс Муслим, Ориф Икромов, Б. Ҳамдамийлар бор эди. Шу жиҳатдан Илёс Муслимнинг «Эркин синглимга» шеъри ибратли:

Қизил таққан, кашшоф бўлгон, эй, синглим,
Еруғ йўлдан ҳеч озмайин юра бер.
Меҳнат куйин, нажот йўлин бил, синглим,
Мазлумларга эрк қўшигин айта бер.

Ориф Икромовнинг «Зулфия» достони қаҳрамонни ўтмишдаги чексиз оғир турмушнинг машаққатларини тотиб кўрган. Зулфия узоқ сарсон-саргардонликдан кейин совет мактабида таълим олаётган Эргашларнинг уйига келиб қолади, Зулфия билан Эргаш мактабга боришади. Эргашнинг бир оғиз сўзи билан мактаб мудирини Зулфияни «ўқишга олди», «кўп ўтмай у пионерликка қабул қилинади». Шоирнинг нияти қанчалик олижаноб бўлишига қарамай, дoston сюжети, композицион қурилиши тарқоқ, қаҳрамоннинг хатти-ҳаракатлари, қилиқлари сунъий, далилланмайди. Б. Ҳамдамийнинг «Қарима» достонида ҳам шу хилдаги қусурларни учратиш мумкин. Қарима ўн тўрт ёшида Олимбойга мажбуран сотилади. Инқилоб қуёши ярақлаб чиққанидан сўнг у бойни судга беради, ўз ҳақ-ҳуқуқини танийди, мактабга киради, Шўролар ҳукумати учун ишлайди. Бу достонда ҳам қаҳрамонлар онгида, хулқи атворида, маънавий дунёсида рўй берган ўзгаришлар деярли кўрсатилмайди. Фақатгина Ғайратийнинг «Қишлоқ болалари», «Дехқон қизи», Ойбекнинг «Комсомол», Ғафур Ғулومнинг «Ёш куч» Ҳамид Олимжоннинг «Ҳой яхши қиз», С. Абдулланинг «Комсомолга», Тошпўлат Саъдийнинг «Комсомол қиз» шеърларида эркин-эркин кенг қулочли қирларда соф турмуш нашъасини суриб, қайғулардан йироқ юрган қизлар ва ўсмирларнинг «меҳнат билан ўртоқлиги» тилга олина бошланди.

Мавзу торлиги, натуралистик тасвирлар, тилнинг

қашшоқлиги, композицион тарқоқлик сингари нуқсонлар драматургия ва проза жанрининг намуналарида ҳам ўз изини қолдирди. Гап 20-йиллар болалар драматургияси хусусида борадиган бўлса, даставвал Ғулом Зафарийнинг «Болаларга махсус томошаликлар» циклида ёзган бир кўринишли пьесаларини тилга олиш лозим бўлади. Умуман, ўзбек болалар драматургиясининг илдизлари (турли хил болалар ўйинлари, халқ қўғирчоқ театрлари) тарихи узун. Бу ҳақда санъатшунос олимларимиз. М. Раҳмоновнинг қадимий ўзбек театри тарихидан, М. Қодировнинг «Халқ қўғирчоқ театри» сингари илмий тадқиқотларида анча кенг ва батафсил фикр юритилди. Афсуски, яқин-яқинларгача қадимдан давом этиб келаётган болалар драматургиясининг анъаналари ва уларнинг янги типдаги ўзбек совет болалар драматургиясининг пайдо бўлиши, шаклланиши ва тараққий қилишига кўрсатган самарали таъсири хусусида махсус тадқиқотлар йўқ эди. М. Олимованинг «Ўзбек совет болалар драматургияси»¹ (1917—1967) номли диссертацион иши бу соҳадаги илк ва жиддий қадамлардан бири бўлди. Айниқса, ушбу диссертацион иш асосида матбуотда эълон қилинган «Илк уринишлар ва дастлабки самаралар» мақоласида йигирманчи йиллар ўзбек совет болалар драматургияси, шу жумладан, Ғулом Зафарий ижоди ҳам таҳлил қилинади: «Ҳақиқатан ҳам Ғулом Зафарий ижодида,— деб ёзади Маҳкамой Олимова,— айниқса, унинг драматургиясида совет болалари ва ёшларининг кундалик ҳаётидан олиб ёзилган, замонавий руҳ билан суғорилган ахлоқий, ташвиқий характердаги пьесалар салмоқли ўрин эгаллайди. Унинг 20-йилларда ижод этган «Тилак», «Мозорликда», «Қуён», «Раҳмли ўқувчи», «Тўсқинлик» («Ёмон ўртоқ»), «Эрк

¹ М. Алимова. «Узбекская советская детская драматургия» (1917—1967) Автореферат на соискание ученой степени кандидата фил-х наук. Ташкент, 1969.

болалари», «Ёрқиной», «Тотимбой ота», «Баҳор», «Гунафша» каби бир пардали ёки бир кўринишли пьеса ва инсценировкалари авторнинг болалар драматургияси равнақига қанчалик катта ҳисса қўшганлигини кўрсатувчи ёрқин далиллардир. Бу асарларнинг барчаси замонавий мавзуга бағишланган, уларда автор ғоят актуал таълим-тарбия масалаларини кўтариб чиққан. Драматург бу асарларида совет болаларининг ҳам сўз санъаткори, ҳам мураббий-педагоги, ҳам меҳрибон дўсти сифатида намоён бўлади»¹.

Гулом Зафарийнинг болалар ҳаётидан олиб ёзган илк пьесаси «Тилак» деб номланади. Унинг қаҳрамонлари Мурод билан Турхон «кишиларнинг бир-бирларига яхшилиги ва муҳаббати», ер юзида қардошлик ҳукм суриб, ҳеч бир талашларга ўрин қолмаслигини, барчанинг ўқиб илм олишларини хаёл қилишади. Аммо Муродни «қизларнинг илмсизлиги, уларнинг билим уйларига қадам қўймаслиги» ташвишга солади. Муаллиф Муроднинг руҳиятида юз бераётган кечинмаларни яққолроқ кўрсатиш мақсадида рамзий образлардан ҳам фойдаланади. Чунончи, Мурод ёлғиз ўзи қолиб, хаёлга толиб турганида «йўқдан товуш эшитилар».

О в о з: Сизда қизлар учун билим кераклигини тушунувчилар йўқ ва шунинг учун билимсизликда қолдингиз... Қўй, бола, хафа бўлма, тез кунда замона кўрсатар, қизлар ўзи тўсиқларга қарамай, билимга интилуруларда, бу кунги қоронғуликлар ёруғланур».

Шу пайт қаёқдандир Шайтон пайдо бўлиб қолади ва у «Қизларнинг билимлилиги яромос, уларга ўқимоқ ҳаром», дейди. Мурод Шайтоннинг сўзларини тинглаб, умидсизликка берилиб турганида, «эшикдан оқ кийимли нурли бир қиз,— ўнг қўлида китоб, сўл қўлида маориф

¹ М. Олимова. «Илк уринишлар ва дастлабки самаралар», «Шарқ юлдузи», 1968 йил, 11-сон, 199—200-бетлар.

белгиси бўлгон чароғ тутиб киради. Нурли қизнинг сўзлари Муроднинг кайфиятини кўтариб юборади. У орзунияти — ўқимишли кишиларнинг кўпайиши эканлигини барала айтади.

Пьеса болалар ҳаётидан ёзилган бўлса ҳам аммо қаҳрамонлар баъзан ёшига номуносиб сўзларни ишлатадилар. Шу сабабли Маҳкамой Олимованинг «Ташвиқий — агитка» характериға эға бўлган бу пьесада драматург шартли рамзий-романтик образлардан фойдаланганидан персонажлар тили ҳам шунга мос кўтаринки руҳда», деган мулоҳазаларига қўшилиш қийин. Масалан, Турхон Муродға қуйидагича мурожат қилади: «Ўртоқ Мурод афанди, эсон-омон турасизми?». Мурод дўстининг мурожатига жавобан: «Қариндошим Турхон, эсон бўл, бугун сани кўргум келуб энди уйингга боришға ўйлаб турғон эдим, яхшики, ўзинг келдинг». «Афанди», «эсон бўл» сўзларининг тилға олиниши Мурод билан Турхоннинг болалик қиёфасига соя солиб туради.

Ғулом Зафарий янги ҳаётни олқишлаб, болалар онгида сақланиб келаётган эски одатлар, тушунчаларни танқид қилади. Шу маънода унинг «Баҳор», «Гунафша», «Тўсқинлик» («Ямон ўртоқ») пьесалари ибратли. «Баҳор» ва «Гунафша» пьесаларида ҳам рамзий маъно ташувчи образлар қўлланилиб, улар воситасида янги озод тузум фазилатлари куйланади. Бир гуруҳ бахтиёр ёшлар ўзларининг табиат чиройига бўлган зўр муҳаббатини қўшиқ қилиб айтишадилар. Уларнинг бу қўшиқларида «қуриган ариқлардан тўлиб-тўлиб сув оқади», «қалдирғочлар вижирлаб, ҳикоялар айтишади», қўшиқ авжига чиққанида Баҳор болаларнинг рўпарасига келиб тўхтади. Баҳор образи кучли романтик руҳ билан суғорилган. У болалар даврасига «икки филдиракли олтин араваға икки қанотли қиз бола қўшган, икки ёғида иккита қанотли қиз, қўлида товус қанотидан қилинган елпигич билан келиб» киради. Мана шу та-

риқа Баҳорнинг сеҳрли эртақларда бўлгани сингарни рамзий образи чизилади. Умуман, Баҳор ҳам, Гунафша ҳам болаларга ўхшаб ўйнаб-куладилар, гапирадилар, уларга ўзларининг муносабатини билдирадилар:

Г у н а ф ш а: Боғда бир ёлғиз очилган кимсасиз етим гулман. Ҳамма гулдан бўйи паст, ўксик, кўримсиз бир гулман. Бошқа ўтлар ҳар томон турса қанотини ёзиб, мен у чоғда оёқ остида кўринмай қоламан. Май ойи келмай туриб, шунинг учун очиламан.

Ғулум Зафарий ижодида унинг «Тўсқинлик» пьесаси ғоявий-бадиий баркамоллиги жиҳатидан алоҳида ажралиб туради. Тўғри, бу пьесада ҳам ёш томошабинлар учун тушунилиши қийин сўзлар, абстракт тушунчалар, ғализ иборалар учрайди. Аммо драматургнинг ижодига хос айрим фазилатлар бу асарда бир оз бўртиброқ кўринади. Бу нарса, айниқса, қаҳрамонлар характерининг анча ўзига хос, ёрқин, индивидуал ишланганида кўринади. Пьеса қаҳрамонларидан бири — Шариф зеҳни ўткир бола. У ҳар куни мактабга қатнайди. Ўртоғи Ёдгор унга ҳадеб «ўйнаб қол, ёшлик давринг ўтмасин», «йигитлик даврини сур», деб мўлтониларча мурожаат қилганида, Шариф «мактаб йўли — ҳақ йўли, мактаб ўқуғон дунёда роҳатда яшайди», деб жавоб беради. Мана шу тарзда икки хил онг, икки хил тушунчали бола бирига қарама-қарши қўйилади. Шарифнинг эътиқоди мустаҳкам. У Ёдгорнинг ҳийла-ю найрангларига учмайди. Ҳатто бир гуруҳ чапанилар «отангиз бор вақтида ўйнаб қолинг», дея ялиниб-ёлворганларида ҳам, дўқ урганларида ҳам Шариф ўз сўзида туриб олади. Пьеса сўнггида янгилик душманлари Шарифни зўрлик билан мактаб йўлидан қайтармоқчи бўладилар.

«Ш а р и ф: Кетинг сиз ҳам олдимдан, сиздек ўртоқ керакмас! Чойхонам мактабимдир, ҳой бедаблар! Ўртоғим — ўқув, ёзувдир, манга бошқа керакмас!

(Бир тўда мактаб болалари келиб уларни кўриб ҳайронлик ила Шарифдан сўрадилар.)

Болалар: Үртоқ, сизга не бўлди-ю, булар нима дедилар?

Шариф: Ҳар кун иўлим тўсиб, ҳой дўстларим-ма! Утказгали қўймаслару кетгазгали қўймаслар...

Болалар: На ҳаддиз бор, эй хоинлар, қўймадир-сиз ўтмакка. Сизни лозим тутмоққа, ҳой мелица!..

(Ҳуштак чаларлар.)

Чапанилар: Тезда лозим қочмоққа-ю, тезда лозим қочмоққа! (у ёқ, бу ёққа алангланиб қочадилар)»¹.

«Тўсқинлик» пьесасининг финали рамзий маънога эга. Янгилик билан эскилик орасидаги кураш осонлик билан кечмайди. Фикр, ният яхши. Шариф билан Ёдгорнинг хатти-ҳаракатлари, сўзлари ва муомалаларида уларнинг ўзларига хос болалик дунёси маълум даражада жонли кўрсатилган. Аммо шунга қарамай «Тўсқинлик» пьесасини мукамал асар деб бўлмайди. Драматург Шариф билан Ёдгор ва чапанилар орасидаги муносабатларни енгил-елпи, юзаки ҳал қилади. Асосий конфликт бошланар-бошланмас тезда, оппа-осон ечилиб қолади. Эҳтимол, бу иллат йигирманчи йилларда оммавий тус олган ва кўпчилик асарларга хос бўлган конфликтсизликнинг оқибатидир. Ҳар қалай Фулом Зафарийнинг ижодий изланишлари бекор кетмади. У болалар учун янги тузум моҳиятини ифода қилувчи бирмунча яхши пьесалар ёзди. Аммо драматургнинг «Тотимбой ота», «Қуён» сингари бир кўринишли пьесалари натуралистик тасвирлар билан тўлиб-тошган. «Тотимбой ота»да ёвуз бўри ҳақидаги халқ эртаги шундайинча кўчирилган-қўйган. «Қуён»да ака билан сингил боқётган қуённинг касал бўлиб қолиши ва унинг табиб-

¹ Болалар кутубхонасидан, 7-китоб. Фулом Зафарий. Болалар дунёси. Болаларга махсус томошалиқлар. Ўзбекистон Давлат нашриёти, Самарқанд — Тошкент, 1926 йил, 11-бет.

га кўрсатилиши ва ниҳоят, қуённинг ўлиб қолиши ўта жўн ва ибтидоий қилиб берилади.

«Ғулом Зафарий яратган бир пардали пьесалар орасида,— деб ёзади Маҳкамой Олимова,— йигирманчи йилларга хос ҳаётий ҳодисалар тўғридан-тўғри кўчирилган, натуралистик ва ижтимоий номуҳим бўлган асарлар ҳам учрайди. Унинг «Раҳмли ўқувчи», «Мозорликда» номли пьесаларида шу ҳолни кўрамиз. Масалан, «Раҳмли ўқувчи»да муаллиф давр, ҳаёт ҳақиқатини типиклаштира олмаган, балки тасодифий ва ўткинчи ҳодисани тасвирлаган.

«Мозорликда» музыкали инсценировкаси ҳам сентиментал-йиғлоқи кайфиятни ташишдан нарига ўтмайди»¹.

Бу ва шунга ўхшаш нуқсонларга қарамасдан, Ғулом Зафарийнинг бир кўринишли пьесалари ҳам республикада профессионал болалар театрлари йўқ бир пайтда ўзига хос маърифий-тарбиявий аҳамият касб этди, уларда янги ҳаёт куйланди, эски тузумнинг иллатлари танқид қилинди. Шу сабабли унинг пьесалари драматургиянинг шаклланиши ва тараққиётига сезиларли равишда ижобий таъсир кўрсатди. Бу ҳодиса ўз навбатида Ғулом Зафарийни ўзбек совет болалар драматургиясининг асосчиларидан бири дейишимизга тўла маънода асос беради.

Мунаққид Олим 1925 йили «Маориф ва ўқитувчи» журналининг 3-сонига эълон қилинган «Болалар адабиёти тўғрисида бир фикр» номли мақоласида йигирманчи йиллар болалар адабиёти хусусида сўз юритиб, бу адабиётнинг «энг нозик ва энг қийин нуқталаридан» бири «боланинг тушунишларига, кўринишларига, ёшларига қараб мавзу топмак, бу мавзуни болаларча сезмак, тушунмак ва болалар тили билан англата билмакдир», деб ёзган эди.

¹ Уша мақола, 202-бет.

Бундай муаммо йигирманчи йилларда турли хил жанрларда ёзилган асарларда, шу жумладан, ҳикояларда ҳам қалқиб турганини сезиш қийин эмас. Шунга ўхшаш нуқсонларнинг кўплигига қарамай, Сирожийнинг ҳақли равишда таъкидлаб айтганидек, қизил ўзбек матбуоти болалар адабиётининг «аҳамияти тўғрисида ҳам ҳеч бир мусоҳаба очмади... Бу камчиликнинг афв қилинмас айбн қалам аҳлларига қанча тушса, Давлат нашриётига ҳам шунча тушадир»¹.

Йигирманчи йилларда чоп қилинган проза асарлари асосан ҳикоялардан иборат бўлган. Уларнинг деярли барчаси ўсмирлар ҳаёти хусусида сўз юритади. Мактабгача ва мактаб ёшидаги болалар ҳаётини акс эттирувчи асарлар мутлақо кўзга ташланмайди. Кўпинча тематик бир хиллик: янги ҳаётнинг афзаллиги, эски тузумнинг чиркинлиги. Лекин бу мавзу бадний жиҳатдан чуқурроқ очилмайди. Қаҳрамонларнинг тили уларнинг ёши, онги, тушунчасига мос эмас. Шу билан бирга ўша йиллари эълон қилинган айрим ҳикояларда ижобий қаҳрамон образини яратишга интилишнинг изларини ҳам сезмаслик мумкин эмас. Шу жиҳатдан Мирмулла Шермухамедовнинг «Турмуш кўринишлари» ҳикояси ибратли. Ҳикоянинг асосида — маълумоти чекланган, «турмушнинг тўлқини денгиздан иборат бўлганини» англамаган Қариманинг ҳаёти. У ўн етти ёшида — «эркликнинг энг бир тотли замонларида» тўрт девор орасига қамалиб қолади. «Қишилик дунёсидан билимсизлик қамоғига ирғитилган Қарима» куёвга узатилишини эшитиб, оғир изтироблар гирдобида эзилади, замона кетишидан бутунлай хабарсиз кишига тегиб», бутун умрини ҳасратда ўтказиш унга тинчлик бермайди. Адиб Қариманинг руҳида юз кечаётган изтиробли туйғуларни тиниқ акс эттиради:

¹ С и р о ж и й. «Қизил ўзбек матбуотида болалар адабиёти». «Зарафшон» газетаси, 1924 йил, 21 июнь, № 157.

«Кўнглини яралаган «эрга кетмоқ» масаласини яхши тушунмоқ учун Карима секингина ушбу ёққа кириб бир оғоч остида ўйга толди. Қуёш қизариб ботмоқда, Карима ўй ўйламоқда, табиатнинг кўринишига берилган ҳолда булбул нағмасини юксалтирмоқда. Қуёш ботди. Ер юзи қоронғиланди. Табиатда бир жимлик ҳосил бўлди. Карима бошини кўтарди. Бирдан юрагига қўрқинч туша бошлади. Хаёлига келгусида кўрилгуси қора кунларни келтириб, кўзидан бир-бир ўтказди. Қора сочлари секингина турган шамол кучи билан ҳар томонга сочилмоқда эди, қора киприклари орасидан кўз ёшлари тўкилмоқда эди. «Бирдан кўзин кўкка тикиб, юлдузларга қаради». Жуда ҳам тиниқ ва гўзал тасвир. Ўқувчи Қариманинг изтироблари билан ошно бўлади, унга ҳамдардлик билдиргиси келади. Шу билан тамом. Адиб фақат масалани қўйиш билан чекланиб қолади, холос. Китобхон Карима тақдири билан яқинроқ танишишни истайди, аммо ниятига етолмайди. Умуман, қаҳрамонлар ҳаётидан айрим лавҳалар чизиш хусусияти Жамила Мажид қизининг «Тўғрилиқ», Мажид Усмоннинг «Қимматли тортиқ», Маҳбуба Раҳим қизининг «Қоронғиликдан ёруғликка», «Ҳалима комсомолка» ҳикояларига ҳам хос. Масалан, «Ҳалима комсомолка» ҳикоясида Ҳалима исмли бир қизнинг боғчага келиб қолиш тарихи жўнгина баён қилинади. Ҳикоя автори дугонаси билан республиканинг гўзал боғчаларидан бирига бориб қолади. У ерда «Оқ кўйлак кийган повирлар, хизматчи хотинлар», «Устал, курси ва девордаги турли плакатлар», «Қатор чизилган бир тўда қизчаларга — ёш кашшофлар»га дуч келишади. Дугоналар кашшофлар орасида Ҳалима исмли таниш қизни тасодифан учратиб қолишади. Шу тариқа Ҳалиманинг бу ерга келиб қолиш тарихи ҳикоя қилинади. Маълум бўлишича, қизнинг отаси камбағал бир деҳқон бўлган. Унинг хотини вафот қилганидан сўнг «қаттол, ярамас, ўлгудай оч, шаддот бир хотинга уйланади. Бу хотин

Ўгай қизи Ҳалимани шафқатсизларча қийнайди, сўнгра адиба Ҳалиманинг узук-юлуқ ҳикоясини келтиради: «Шундай қилиб охири мени сўраб бир бойга уч хотин устига тўртинчи кундош қилиб узатадилар. Тўғрисини айтганда, отам билан онам — бадбахт ўгай онам пулга сотди, йиғладим, сиқтадим, бир нажот бўлмади...

Кунда деярли кундошлардан туртки, эрдан калтак еярдим. Еганим заҳар, ичганим ёвғон бўлди.. Ойлар, йиллар ўтди. Ахири бир ўртоғимнинг ёрдами билан уйдан қочдим. Тўғри женотделга келиб сиғиндим. Эрим, ота-оналаримга тегишли жазони бердирдим. Узим интернатда ўқиб, хат-саводимни чиқариб, мана ҳозир ишга кирдим»¹.

Кавкабнинг «Бахтсиз Эркиной» ҳикояси хотин-қизлар озодлиги мавзусига бағишланган. Ҳикоя қаҳрамони — Эркинойнинг онаси Турсуной эри Мамажон ака ўлиб кетганидан кейин эгри йўлга кириб кетди. Ун тўрт яшар қизи Эркинойни ҳам ўзининг йўлига солиб олишга уриниб кўрди. Аммо кунларнинг бирида Турсунойнинг ўзи сингари бузуқ дугоналаридан бири турли хил ҳийла ва найранглар билан қиморбоз укасига ёш қизни фотиҳа қилдириб қўйди. Тез кунда Эркиной «тириклайинча тўрт деворли гўр ичига қамалди, унинг нозик, оқ (кучсиз) қўлларига пўлат кишанлар солиниб, оппоқ гўзал юзларига паранжилар ёпинтирилди». «Эркиной кўрган азобларни,— деб ёзади ҳикоя муаллифи,— агар бошқа одам кўрса, дунёдан воз кечар ва онадан туғилганига минг-минг афсуслар ўқир эди». Орадан кўп вақт ўтмай Эркиной Шўро ҳукумати яхши танувчи Қудрат исмли йигит билан танишиб, янгича турмуш қуришади. Раҳим Раҳмонийнинг «Қишлоқ болалари» ҳикоясида ҳам шу хилдаги тематик торлик,

¹ «Еш куч» («Успирин ёшлар учун ўқиш китоби»). Самарқанд—1928 йил, 64-бет.

қахрамонлар ҳақида узундан-узоқ баён асосий ўринни эгаллаб қолган. Аммо Шокир Сулаймоннинг ўспирин ёшлар учун мўлжаллаб ёзилган «Февраль кунларида» ҳикоясида мавзу торлигини ёриб чиқишга бир оз бўлса ҳам интилиш бор. Бу ҳикояда «Қўқон мухторияти» даврида мухториятчилар ва босмачиларнинг Қўқон шаҳрида қилган бебошликлари, фуқаро бошига солган хунрезликлари тавсиф қилинади.

Сўзимиз бошида йигирманчи йиллар болалар адабиётининг нуқсони сифатида тематик бир хиллик, торлик ҳақида айтиб ўтган эдик. Яна тез-тез учраб турадиган камчилик — қахрамонлар тилининг қашшоқлиги. Аллақачон олтмишларни уриб қўйган чол ҳам, кашшоф ҳам, комсомол ҳам бир хил сўзларни ишлатади, бир хил тушунча билан фикр юритади. Бундай нуқсон йигирманчи йиллар болалар адабиётида анча фаоллик кўрсатган Элбек ва Шокир Сулаймонларнинг ҳикояларида ҳам кўзга ташланади. Масалан, Элбекнинг «Ойхон» ҳикояси қахрамони бир кишининг қизи Ойхон доимо ўз уйида ўтириб, онасининг кўрсатган ишларини қилади. Кунларнинг бирида ойиси уни «Маҳалладан кўпда узоқ бўлмаган бир қариндошининг уйига юборади. Қариндошининг Закия деган ўқимишли, кўпни кўрган қизи бор эди». Адиб иккала қизнинг бир-биридан ажралиб турадиган хусусиятларини қиёс қилади: Ойхон — уй ичига қамалиб, ўқий олмай қолган, қолақ фикрли қиз; Закия — аксинча, илмли, маданиятли. Аммо уларнинг кийимлари, хатти-ҳаракатларида бирмунча фарқ кўринса ҳам, лекин уларнинг сўзлашувларида ўзига хослик, индивидуаллик кам кўринади. Адиб Ойхон ҳақида ёзади: «Анинг ўзи ёшликдан бери турли нарсаларни кўздан кечириб келганликдан турмушда бўлатурғон нарсаларнинг қайсисининг ёмонлигин ва қайсисининг яхшилигин билиб қўйса-да, ани бирдан ўзга кишиларга айтолмас эди. Ўзга кишиларга айтгудек бўлғонда аларнинг томонидан бўлатурғон ҳужум-

ни ҳам яхши тушунар эди»¹. Умуман, ҳикоя болаларгина эмас, балки катталарнинг тушуниши қийин бўлган арабча ва форсча сўзлар, терминлар билан тўлиб кетган.

Иигирманчи йилларнинг охирларига келиб, болалар адабиётининг мавзу доираси кенгайди. Эндиликда адабиётга Зафар Диёр, Шокир Сулаймон, Мажид Файзий, Д. Оппоқова, М. Оқилова, Адҳам Раҳмат, Илёс Муслим сингари болалар ёзувчилари кириб келишди. Улар кичкинтойлар учун махсус асарлар ёзиш билан бир қаторда, рус классик ва жаҳон адабиётининг энг яхши намуналарини ўз она тилларига ўгириш ишини ҳам бошлаб юбордилар. Тўғрироғи, ўқиш-ўрганиш даври бошланди.

ДАДИЛ ҚАДАМЛАР

Иигирманчи йилларнинг охирлари ва ўттизинчи йилларнинг бошларида мамлакатни индустриллаштириш ва халқ хўжалигини тиклаш соҳасида мисли кўрилмаган улкан ютуқлар қўлга киритилди. Катта оиланинг тенг ҳуқуқли аъзоларидан бири бўлган Ўзбекистон ҳам илғор техника билан таъминланган йирик республикалардан бирига айланди. Бу ҳодиса умумсовет адабиётининг ажралмас қисми бўлган ўзбек адабиёти ва санъатининг тез суръатлар билан ўсиши ва ривожланишига ҳам таъсир кўрсатди. Айниқса, болалар адабиётининг юксалишини таъминлашда ВКП(б) Марказий Комитетининг 1932 йил 23 апрелда қабул қилган «Адабий-бадий ташкилотларни қайта тузиш ҳақида» номли қарори муҳим аҳамиятга эга бўлди. Шу қарор муносабати билан болалар ёзувчиларининг билдирган фикр ва мулоҳазалари эътиборга лойиқ «ВКП(б) Марказий Комитетининг адабиёт ташкилотларини қайта-

¹ «Иштирокиюн», 1920 йил, 22 октябрь, 13 ноябрь.

дан қуриш тўғрисида чиқарган 1932 йил 23 апрель қарори адабиёт ташкилотларини қайтадан қурди ва уларга йўл-йўриқ кўрсатиб берди,— деб ёзган эди Зафар Диёр ўзининг «Совет болаларига муносиб асарлар берайлик» номли мақоласида.— Бу тарихий қарор биз ёшларнинг адабиётга бўлган ҳавасимизни яна ҳам орттирди. Мен 1932 йиллардан бошлаб болалар адабиёти соҳасида ишлашга киришдим, 1936 йиллар болалар учун «Чўпон қиз», «Ленин чироқлари», «Машинист», «Қўшиқлар» номли асарларни ёздим. Улар босилиб чиқди.

Ҳозир «Тантана» номли шеърлар тўплами босилмоқда. Болалар учун «Бургут» номли эртақ ёзаётirman. Мана буларнинг ҳаммаси ВКП(б) Марказкомининг тарихий қароридан кейинги тўнғич ижодий медалардир»¹.

Шунингдек, ВКП(б) Марказий Комитетининг 1932 йил 21 апрелда «Пионер ташкилотларининг иши ҳақида», 1932 йил 29 декабрда «Молодая гвардия» нашриёти ҳақида», 1933 йил 9 сентябрда «Болалар адабиёти нашриёти ҳақида» қабул қилган қарорлари ҳамда СССР Езувчилари Союзининг биринчи съезди қабул қилган қарорлар, М. Горький, К. Чуковский ва С. Маршакларнинг мақолалари ўзбек совет болалар адабиётининг ҳам юксалишига, олға қадам босишига самарали таъсир кўрсатди.

1938 йили 20 майда Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлари Совети ва ЎзК(б)П Марказий Комитети «Ўзбекистон болалар ва ёшлар адабиёти нашр қилишнинг аҳволи ҳақида» махсус қарор қабул қилди. Ушбу қарорда мактабгача тарбия, кичик ва ўрта ёшдаги, катта ёшдаги ва ёшлар учун бадий асарлар нашр қилишни йўлга қўйиш мақсадида Ўзбекистон Ленинчи Комму-

¹ Зафар Диёр. «Совет болаларига муносиб асарлар берайлик», «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» журнали, 1938, № 4, 15-бет.

нистик ёшлар союзи Марказий Қомитети қошида болалар ва ёшлар адабиёти нашр этиш билан шуғулланувчи мустақил нашриёт тузиш масаласи алоҳида қайд қилинади.

Бу қарорлар ўзбек совет болалар адабиётининг шаклланишига кучли туртки бўлди. Йигирманчи йилларда нашр қилинган шеърлар, ҳикоялар, пьесаларда схематизм, ғоянинг яланғочлиги, натуралистик тасвирлар ўттизинчи йилларга келиб аста-секин барҳам топа бошлади. Энг муҳими, болалар адабиёти шунчаки эрмак учун қилинадиган машқлар эмас, балки у ҳам чинакам маънодаги бадий адабиёт эканлиги аста-секинлик билан тушунила бошланди. Шунга қарамасдан, ҳали ҳам болалар адабиётини салбий қаҳрамонлар бир оғиз насиҳат билан дарров тузалиб кетадилар. Кичкинтой қаҳрамонларнинг табиат ва инсон ҳақидаги тасаввури ниҳоятда чекланган. Умуман, адиблар болаларнинг онги, тушунчаси, тасаввур доираси, ёшини инобатга олишмайди. «Оддий ва тушунарли қилиб ёзишга асарнинг бадий даражасини тушириш йўли билан эмас, балки ҳақиқий маҳорат ишлатиш натижасидагина эришилади,— деган эди. М. Горький.— Болалар адабиётига қадам қўювчи ёзувчилар китобхон ёшининг турли хусусиятларини ҳисобга олиши керак. Акс ҳолда асар адрессиз, болага ҳам, каттага ҳам кераксиз бўлиб қолади»¹.

Педагогика, психология фанлари ҳам болаларнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олиш масаласини илгари суради. 30-йилларнинг бошларида Н. К. Крупская болалар адабиётининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида сўз юрита туриб, ёзувчиларни мактабгача бўлган 3—4 синфдаги кичкинтойлар, мактабгача бўлган 5—7 ёшда-

¹ М. Горький. «О детской литературе», М., «Детская литература», 1968 г., стр. 127.

ги болалар ва ўсмирлар учун ғоявий-бадий баркамол асарлар ёзишга чақирган эди. Умуман, педагогика, психология, адабиётшунослик фанлари бу соҳада болаларнинг ёш хусусиятларига кўра қуйидагича фарқлайди: Мактабгача (3 ёшдан 7 ёшгача), кичик мактаб ёши (7 ёшдан 10—11 ёшгача), катта мактаб ёши (13—16 ёшлар). Махсус болалар ёзувчиси сифатида танилган Шокир Сулаймон болалар учун адресли қилиб ёзиш масаласини қатъий туриб ҳимоя қилади. Унинг фикрича, «Турмушнинг айланасида тўхтовсиз ўсиб турадиган бола учун ўз ҳаётидан ва ўз аҳволи руҳиясига қаратиб ёзилган ширин-ширин рисола, кичик мақола ва ҳикоячалар болаларнинг ялқовлигини йўқотиб, ишчанлигини зўрайтадир ва ҳар бир ҳодиса теварагида моддиюларча (материя) ўйлаб ҳал қилишга ундайдир». У ўз мулоҳазаларини давом эттириб, қуйидаги фикрларни ўртага ташлайди:

«Болалар адабиёти нашр этилганда мана шу уч даврга бўлиш лозим:

1. 7 ёшгача бўлган болаларга махсус.

Бу ёшдаги болаларни руҳий ва илмий жиҳатдан юқорилатиш учун биринчи галда катта-катта ҳарфлар билан болаларнинг ижтимоий турмушига алоқали қилиб осон ва хил-хил расмлар туширилади.

2. 7 ёшдан юқори —13 ёшгача бўлган болаларга махсус.

Бунда ҳам болаларнинг аҳволи, руҳи, муҳити, кучига қараб материаллар олинади. Кўпроқ бунда жонсиз расмлар, ибратли суратлар, ижтимоий, инқилобий руҳда ёзилган қисқа ҳикоя, мақола, шеър парчалари ёзилур.

3. 13 ёшдан 16 ёшгача бўлган болаларга махсус адабиёт.

Буниси юқоридаги иккала адабиётдан ҳам устун туради. Бунда олинган мавзу ҳам моддалар олдиндаги иккала адабиётдан бутунлай бошқача бўлмаса ҳам, маз-

мун жиҳатидан бошқа тус олади. Бунда ёзилган ҳар бир нарсга кенг равишда баҳс этилади»¹.

1936 йилнинг январь ойида ВЛКСМ Марказий Комитети болалар адабиёти ҳақида махсус кенгаш чақирди. Кенгаш ишида таниқли ёзувчилар, педагоглар, давлат ва жамоат арбоблари актив иштирок қилдилар.

Кенгашда ВКП(б) Марказий Комитетининг секретари ўртоқ А. Андреев «Болалар адабиёти тўғрисида» катта нутқ сўзлади. У ўз сўзида ёзувчиларнинг эътиборини болалар учун нашр қилинаётган китобларнинг сифатини яхшилаш ва рус революцион-демократлари — Белинский Чернишевский, Добролюбовларнинг адабий меросини ўрганишга қаратди. Шу билан бир қаторда, болалар учун ёзилаётган асарларда йўл қўйилаётган камчиликлар хусусида ҳам батафсил тўхтаб ўтди:

«Биринчидан, мактабгача бўлган ёшдаги болалар учун нашр қилинаётган китоблар жуда ҳам оз. Иккинчидан, болалар адабиёти ҳали ҳаётнинг бир талай муҳим ва ҳозиржавоб масалаларини четлаб ўтмоқда. Учинчидан, нашр қилинаётган китобларнинг ифодаси, тили, услуби мавҳум ва ғализ»².

Сўзга чиққан бошқа нотиқлар болалар учун яратилаётган бадий асарларнинг сифати, адабий танқиднинг роли, ёзувчининг маҳорати хусусида фикр олишдилар.

Кенгаш муносабати билан Адҳам Раҳматнинг «Ёш авлод учун бадий жиҳатдан юксак асарлар яратайлик» номли мақоласи эълон қилинди. Унда болалар адабиётининг вазифалари ҳақида қуйидагича фикрлар ўртага ташланган эди. Чунончи, «1. Чиқариладиган китоблар-

¹ Қаранг: Қ. Орипов. «Ўзбек совет болалар адабиётининг вужудга келишида матбуотнинг роли (20-йиллар)». Халқлар дўстлиги — адабиётлар дўстлиги, илмий тўплам, 99-том, Тошкент — 1972, 126-бет.

² «Қизил Ўзбекистон», 1936 йил, 1 февраль, 25-сон.

ни бадий юксак, турли рангли бўёқлар билан болалар таъсига боп китоб қилиб чиқариш; 2. Қатта тажрибали ёзувчиларни болалар адабиётига тортиш; 3. Болалар типини ва тилини билатурган кучли расом ва таржимон ажратиш». «Ҳозир болалар учун ёзишга ўйлаб юрган темаларим бор,— деб ёзади Зафар Диёр. «Болалар адабиётига жиддий аҳамият» номли мақоласида. — Бу темаларни ёзишдан олдин ўзимнинг ҳам ўқиш ва ўрганишим керак».

Мамлакатимиз ва халқимиз ҳаётида юз бераётган ёвук ўзгаришлар ўзбек совет болалар адабиётининг аҳволига ҳам таъсир қилмасдан қолмади. Тематик бир хиллик тобора барҳам топа бошлайди, жанрлар ҳам бойиб борди. Ҳатто 1936 йили Одил Шаропов сценарийси асосида Йўлдош Аъзамовнинг болалар ҳаётидан ҳикоя қилувчи «Қилич» фильми майдонга келди.

ИЗДОШ ТЎЛҚИНЛАР

Бир хил тўлқин бошқа ўздан кичик тўлқинлар елкасига миниб, олисни кўзлайди. Лекин кўп ўтмай унинг мақсади саробга айланиб қолади. Негаки, ўз кучига нишонмай бошланган иш узоқ давом этмайди, яна шундай тўлқинлар ҳам бўладики, улар дарё ёки денгизнинг кучли ва табиий оқими таъсирида олисларни кўзлайди. Йигирманчи йиллар охири ва ўттизинчи йилларнинг бошларида махсус болалар ёзувчиси сифатида адабиётга кириб келган Шокир Сулаймон, Зафар Диёр сингари шоир ва адибларни ана шу издош тўлқинларга ўхшатгим келади. Шеърлари, ҳикоялари, дostonлари, қиссалари билан китобхонлар ҳурмат-эътиборини қозонган Шокир Сулаймон социалистик қурилишлар пафоси билан нафас олиб яшади. Унинг асарлари асосан кичик ва ўрта ёшдаги болалар учун мўлжаллаб ёзилган. Бир қисм ҳикоялари чет эл болалар ҳаёти ҳақида тасаввур беради. Агар 20- йиллар болалар адабиётида тематик торлик,

биқиқлик ошкора кўзга ташланган бўлса, ўттизинчи йилнинг бошларига келиб ана шу биқиқликка барҳам берилди. Адибнинг совет болаларининг қувноқ ва бахтиёрлик билан ўтаётган ўқиш ва дам олиш картиналарини равшан гавдалантирувчи «Слётда» ва «Бутун дунёга саёҳат» китоблари нашр этилади.

Эҳтимол, Шокир Сулаймоннинг прозаик сифатида тажрибасининг озлигидан бўлса керак, номлари тилга олинган асарлари сюжет ва композицияси жиҳатидан ҳам, баён қилиш услуби ва тили жиҳатидан ҳам анча примитив — содда. Шунга қарамай, «Бутун дунёга саёҳат» ҳикояси нисбатан муваффақиятли чиққан, деса бўлади¹.

«Бутун дунёга саёҳат» ҳикоясининг қаҳрамони Пўлат Осовиахим лотереясига ёзилиб, эллик тийинга битта билет олган. Шу билети билан самолётда бутун дунёни айланиб чиққан. Пўлат саёҳат давомида кўрган-кечирганларини синфдошларига ҳикоя қилиб беради. Бу ҳикоя баъзан болаларнинг тили билан айтилаётган ҳикояга ўхшамай қолади. Адибнинг ҳали тузукроқ идрок этиб олмаган ҳаёт материалга мурожаат қилгани билиниб турибди. Тўғри, ҳикоянинг бошланиши бирмунча дуруст. Пўлатнинг ҳикояси орқали Берлин кўчалари, Парижнинг миноралари, ресторанлари, доим туман билан қопланган Лондондаги ишчилар маҳалласи, Американинг Озодлик ҳайкали, осмонўпар иморатлари, тўхтовсиз машиналар юрадиган кўчалари, Мисрнинг баланд эҳромлари, Ҳиндистон филлари, Тошкентнинг ёғоч ва қамишдан қурилган омонат уйлари, икки филдиракли рикшалар ҳақида маълумот оламиз. Аммо Пўлатнинг чет эл одамлари хулқи, одати, яшаш тарзи хусусида билдирган айрим фикрлари китобхонларни

¹ М. Юнусов. «Шокир Сулаймон». Уч. (ҳикоялар). Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети «Еш гвардия» нашриёти, Тошкент, 1964, 7—8-бетлар.

ишонтирмайди. Пўлат ҳикоясининг бир жойида Париждаги танноз аёллар ва уларнинг бемаъни қилиқларини тилга олиб ўтади. Америка одамларини мана шундай таърифлайди: «Айёр, худди тулқига ўхшайди. Мен уларни жуда ҳам ёмон кўрдим». Бунга ўхшаш сунъий, лиқиллаб турган ибораларни яна ҳам келтиравериш мумкин.

Ш. Сулаймоннинг Франциядаги меҳнаткаш пролетар болалар турмушидан олиб ёзилган «Бизда ҳам уларда» қиссаси, «Болалар турмаси», «Альбом (Ғарбдаги болалар ҳаракатидан парчалар)», «Май кунларида» деб номланган бўлимлардан ташкил топган. Ҳикоя комсомолка Тамаранинг тилидан берилади. У пионерлар билан ишлашни жон-дилидан севади. Пионерлар ҳам уни ҳурмат қилишади. Тамара бўш пайтларида пионерларга Париждаги болалар турмасини гапириб беради. Турмада ётган болалардан бири — Роберт. У бир неча ойлар давомида ишсиз кўчама-кўча санқис юради. Ниҳоят, ойиси билан кир ювиб кун кўришмоқчи бўлади. Роберт ҳар кунни уйма-уй юриб кир кийимлар ахтаради. Унинг сўнги кирган ҳовлисида ювилиб осилган битта кўйлак шамолдан учиб ерга тушади. Роберт ерга тушган кўйлакни олиб илиб қўяман деганида, қўлга тушиб қолади ва уни ўғирликда айблаб, болалар турмасига қамаб қўйишади.

Шу тариқа адиб қиссанинг иккинчи бўлимига ўтади. Бу бўлим Роза альбомини таъриф-тавсиф қилувчи қўйидаги сўзлар билан бошланади: «Розанинг альбому Ғарбда, Шарқда инқилобий ҳаракат ва шу инқилобий ҳаракат билан бир туғма ўсаётган пионер болалар ҳаракатининг жонли тарихидан иборатдир. Бу альбом тўғрисида, альбомнинг баъзи бир расмларини кўргач, ўзингиз ҳам қизиқарсиз, кейин ўзингиз ҳам шундай бир альбом тузиб олишга шошилиб қоларсиз».

Сўнгра адиб китобхонга мурожаат қилади:

«Тўхтаг, Роза ким? Аввал марҳамат қилиб Роза билан танишиб олинг!» Шу тариқа Шокир Сулаймон

эринмасдан Роза ҳақида эшитганларини узундан-узоқ баён қилади. Роза ёшликда «пионерлар отрядлари ичида катта бўлган». У 1929 йили бўлиб ўтган пионерлар слётидан сўнг Самарқандга бутунлай келиб қолган. Розанинг «бир яхши одати бор. У ҳар доим расмлар альбоми тутадир. Альбомда албатта Ғарб, Шарқдаги болалар ҳаракати, пионерлар турмуши ўрин оладир. Бу альбомдаги ҳар бир расм тўғрисида Роза сизга бир ҳикоя сўзлаб бера оладир. Ҳар расмнинг қачон, қаерда ва қайси моментда олинганини тўхтовсиз сўзлаб ҳам берадир». Адиб учун Розанинг альбоми узоқ сафарга отланиш учун бир восита бўлади. Шу альбом воситаси орқали Англия, Америка, Африкада яшаётган чувринди болалар ҳаёти ҳикоя қилинади. Лекин уларнинг ўзларига хос руҳий-маънавий олами очилмайди. Қиссадаги айрим воқеалар «Дунёга саёҳат» ҳикоясидаги воқеаларни айнан такрорлайди.

Шокир Сулаймон чет эл болалар ҳаётидан «Оқ негр», «Хитой боласи Ин - Фон», Хитойдаги инқилобий болалар, комсомоллар турмушидан олинган «Ли Чу», «Джем ҳам Эллин», Париж болалари, Африка болалари ҳаётини акс эттирувчи «Яма ҳам Ҳама» сингари асарлар ҳам ёзди.

Адабиётшунос Ҳомил Ёқубов «Болалар адабиётининг сифатини кўтарайлик» номли мақоласида Шокир Сулаймоннинг ижоди хусусидаги кузатишларини жамлаб қуйидагиларни ёзади:

«Шокир Сулаймон Ғарб ва Шарқ ишчилари ва меҳнаткашлари, уларнинг болаларининг турмушлари билан таништиратурғон бир қанча асарлар ёзди... Афсуски, бу асарларда болалар адабиётининг хусусиятларини жуда кам кўрамиз. Шокир Сулаймон ўзи билмаган турмушни тасвир қилғонликдан уни болаларга боп қилиб, бадий идрок этолмайди»¹.

¹ Ҳ. Ёқубов. «Болалар адабиётининг сифатини кўтарайлик», «Совет адабиёти», 1936 йил, № 2, 61-бет.

Биз Ҳ. Ёқубовнинг фикрларига тўла қўшилганимиз ҳолда Ш. Сулаймоннинг чет эл болалари ҳаётини акс эттирувчи асарлари қатор жиддий нуқсонлари бўлишига қарамасдан ўзига хос маърифий нур ташиганини ҳам инкор қила олмаймиз.

Ш. Сулаймоннинг республика болалари ҳаётини акс эттирувчи ҳикоялари, дostonлари, қиссалари ўзига хос фазилатлари билан алоҳида ажралиб туради. Бу ҳодиса қаламга олинган ҳаётини материалнинг авторга таниш эканлигида сезилади. Шу сабабли қаҳрамонларнинг қилиқлари, муомалалари, хатти-ҳаракатлар чет эл болалари ҳаётига қараганда табиийлиги билан билиниб туради. Шу маънода адибнинг «Янги турмушда» қиссаси ибратли. Пўлат билан Боймат бошланғич синфни тугатгач, қишлоқ муаллими иккала ўртоқни шаҳарга ўқишга олиб келади. Улар педтехникумнинг тайёрлов бўлимига қабул қилинади. Умуман, иккала дўстнинг техникум билан янги дўстлар билан танишиш жараёни анча қизиқарли берилган. Аммо қиссанинг сўнгги саҳифаларида иккала дўст ҳар хил кераксиз воқеалар гирдобига кўмилиб қолади. «Вақтида ўқиш, вақтида овқат, вақтида ухлаш. Шунинг ичида турли маданий ўйинлар шуларни тамом ўз ичига олди. Ўқиган дарслари ҳим хийла унумли бўлиб, кундан-кун янги нарсалар била бошладилар. Қишлоқда ўқиган билимлари ҳозир кўзларига жуда паст бўлиб кўринди. Синфларнинг ўқув қуроли билан пухта қурулланганликлари, билимларнинг зўрайиб боруви, буларнинг кўнглида жуда катта умидлар туғдира бошлади. Бошда болалардан қолмасам ёрар эди, деб қўрқиброқ турсалар ҳам сўнггидан уларни қувиб ҳатто улардан ўзиб кета бошладилар».

Шу хилдаги узундан-узоқ тафсилотлар кўпайиб кетганлиги туфайли қаҳрамонларнинг ўзларига хос маънавий олами очилмай қолган. Бундай нуқсон адибнинг «Подачи» ҳикоясига ҳам хос. Бу ҳикояда ҳам асар ғоясини очишга хизмат қилмайдиган тафсилотлар кўпайиб

кетган. Ҳикоянинг илк саҳифалари Уртатепанинг ўзига хос гўзал табиатини шарҳлашга бағишланган. Сўнгра Сангин исмли подачининг ҳаёт йўли ва ниҳоят, ҳикоянинг бош қаҳрамони — ўн беш ёшли Маъмур ва унинг Бўри лақабли ити тилга олинади. Маъмур ёвуз бўри билан яккама-якка олишайтган Сангин акани ўлим чангалдан қутқариб қолади. Аммо бу ҳикояда ҳам қаҳрамон ҳақида маълумотлар бору, аммо қаҳрамоннинг ўзи йўқ.

Шокир Сулаймоннинг кичик ва ўрта ёшдаги болалар учун мўлжаллаб ёзилган «Ўтганларни эслаганда» достони ва «Ўлим босмачига» «Лагерда» ҳикояларида ўтмишнинг чиркин иллатлари танқид қилиниб, янги тузумнинг фазилатлари улуғланади. Лекин бу асарларни чинакам маънодаги болалар адабиёти олдига қўйиладиган талаблар билан баҳолайдиган бўлсак, қатор жиддий нуқсонлари кўзга чалиниб қолади.

«Ўтганларни эслаганда» поэмасида Ризвон холанинг оғир турмуши конкрет образларда берилмасдан, фақат гапирилиб берилади. Воқеаларда мотивировка бўш. Боғланиш иплари узук-юлуқ. Автор даставвал ўтмишнинг қонли воқеаларини ўзи сўзлаб беради. Кейин ҳозирги совет воқелигига ўтиб, тагин Ризвон буви тилидан ўтмиш фожиасини гапиради. Ҳатто воқеаларнинг тўмтоқлигини сезиб, автор ҳар бир сарлавҳа остида мазмунини проза билан сўзлаб беради. Поэмада конкретлик, жонлилик, қизиқтирувчилик йўқ. Бир-бирига ёпишмаган, боғланмаган вазиятлар кўп учрайди»¹.

«Ўлим босмачига», «Лагерда» ҳикояларида ҳам схематизм излари шундоқ яққол кўриниб туради, натуралистик баён устунлик қилади.

«Бу ҳикояни «Лагерда» ҳикоясини — П. Ш.), — деб ёзади Ш. Сулаймон, — ўт-олов юракли Ленин набирала-ри, келажакнинг умид юлдузлари, янги турмуш намоян-

¹ Ҳ. Еқубов, ўша мақола, 64-бет.

далари, учинчи бўғин, ўзбек пионерларига Сағишлайман».

Мана шу ҳикоядан парча:

— Қимлар декломация айтади, ёзилсинлар?!

— Мен.

— Нимани айтасан?

— «Ёш кашшоф».

— Қимнинг шеъри?

— Яшиннинг.

— Тағин ким?

— Мен.

— Сен нимани айтасан?

— «Биринчи майда», «Комсомол».

— Қимнинг шеъри?

— Ғайратийнинг шеъри.

Биз Шокир Сулаймоннинг асарларидаги нуқсонлар ҳақида кўпроқ гапириб юбордик. Лекин бу ҳодиса адиб ҳикоялари, дostonлари, қиссаларининг ўттизинчи йилларда ўйнаган ижобий ролини мутлақо инкор қилмайди. Адиб ўзбек совет болалар адабиётини ривожлантириш соҳасида жуда катта ташкилотчилик ишларини қилди. Ё. Наим, Н. Раҳим билан ҳамкорликда «Битсин саводсизлик», якка ўзи «Озод меҳнат» сингари ўқув қўлланмалари ва хрестоматиялар ҳам яратди.

Шокир Сулаймон ижодида юз берган нуқсонлар Субой Маҳмудов, Даржия Оппоқова, Мажид Файзийларнинг асарларида ҳам учрайди. Аммо Субой Маҳмудовнинг «Ақл мусобақаси», «Кичик уста катта иш устида», «Зийраклар бурчаги», «Ким зийрак» китобчалари болаларни табиат «сир»лари билан таништришда муҳим роль ўйнади. «Табиатнинг сирларини билган сари, — деб ёзди Субой Маҳмудов, — табиат илмларини эгаллаган сари одам турмуши энгиллашадир. Аммо бу силимлар шунча кенг ва турларга шунча бойдирким, улар айрим-айрим фанларга бўлиниб, махсус ихтисос талаб қиладилар. Кўплар ўзлари ҳам сезмасдан табиат сирлари ичи-

да юзиб юрадилар. Масалан, тухум хомми-пишганми, ой-қуёш куйишлари нимадан, совуқ стақанга бирдан иссиқ сув солганда нимага синиб кетадир, тўрт ғилдиракли араванинг нима учун олддаги ғилдираклари кичик қилиниб ясаладир, одам нима учун ухлайдир... Мана бунинг каби саволларнинг катта бир рўяхатини қилиш мумкин. Узлари жуда содда, ҳаммага «маълум»дек бўлиб кўринган шундай ҳодисаларнинг сирларини ҳар ким айтиб бера олмайди».

ҲИКОЯДАН ҚИССАГА

Ҳикоячиликда орттирилган ижодий тажриба эпик жанрлар томон қадам қўйишга имкон берди. Қолаверса, 30-йиллардаги шиндатли ҳаёт нафаси ҳикоя қобиғига сивавермас ҳам эди. Ҳаётда пайдо бўлган янгиликлар ва бу янгиликларнинг болалар онги, тушунчасига кўрсатган таъсири кенг миқёсларда ишланишни талаб қилиб қолди.

Даржня Оппоқованинг ўрта ёшдаги болалар учун мўлжалланган «Кичик Бону», Мажид Файзийнинг комсомоллар ҳаётидан ҳикоя қилувчи «Ҳушёр ёшлар» қиссалари ана шу ҳаётий эҳтиёж натижасида майдонга келди.

«Оппоқова болалар учун бир кўп нарсалар ёзди,— деб қайд қилади Ҳомил Еқубов.— Уларнинг ичида каттароғи «Кичик Бону» повестидир. Камбағал қизи-тўққиз яшар Бонунинг оғир турмушини, эски мактабни тасвир этган бу повесть анча енгил ва содда ёзилган. У биринчи мартаба ўтмишда ёш қизларнинг эзилганини кўрсатади. Бону типично орқали қисман бунда муваффақ бўлади. У баъзан бола характеридаги специфик нозикликларга ҳам яқинлашиб боради»¹.

¹ Ҳ. Еқубов. Уша мақола, 67-бет.

Қисса қаҳрамони Бонунинг болаларга хос қизиққонлиги, шўхлиги анча жонли берилган. Мана, Бону укаси Обид билан дадаси ушлаган балиқларни олиб келиш учун Эдил бўйига келишди. Майда балиқларни томоша қилар экан, Бону ўзига-ўзи савол беради: «Бу балиқлар бир-бирлари билан қандай дўстлар. Ҳолбуки, Бону билан Обид ўртасида жанжал чиқиб туради». Бонуни тева-рак-атрофини ўраб олган барча нарса қизиқтиради. У дунё мўъжизалари олдида ҳайратга тушади. Мана унинг ота-онасига бериб турадиган саволлари: «Тунда ялт-юлт қилиб шуъла сочадиган митти юлдузлар нега узилиб тушмайди? Момоқалдироқнинг онаси борми, агар у бор бўлса, нима билан шуғулланади?» Ва ҳоказо.

Афсуски, Бонунинг сўнгсиз саволларига аввал арра-каш, сўнгра подачи бўлиб ишлаётган отаси Ботир ака ҳам, саводсиз онаси ҳам жавоб бера олмайди. Қизидаги илмга бўлган ташналикни, меҳр-муҳаббатни туйишган ота-она Бонуни ўқитиш учун отин ойига олиб бориб беришади. Аммо отин ойининг мактаби Бонунинг ҳаёт ва одамлар ҳақидаги гўзал туйғуларини сўндириб ташлайди. Отин ойи бадавлат кишиларнинг қизлари олдида титраб-қақшаса, Бону сингари камбағал қизларни ҳар куни ҳақорат қилиш билан банд. Шу тариқа кичкина Бонунинг онги, тушунчасида адолатсиз эски тузумга нисбатан нафрат рўёбга чиқа бошлайди. Умуман, «Бонунинг онгида юз бераётган ўзгаришлар анча ишонарли кўрсатилган. Аммо шунга қарамай, қиссанинг жиддий нуқсонлари ҳам мавжуд. Баъзан қиссада юзакилик, очиқдан-очиқ тенденциозлик кўриниб туради.

Камбағал қизларнинг ҳаммаси чиройли, хушбичим, ювош, камгап, хушмуомалали, дарсини билатурғон бўлади ва отин ойдан кўп калтак ейди. Бой қизлари ҳамниша чўтир, хунук, маҳмадона, нозли, ғийбатчи, жуда ёвуз ва такаббур қилиниб тасвирланади. Улар дарсларини билмайдилар, ўқимайдилар, тиришмайди-

лар ва отин ойдан ҳеч калтак емайдилар, шўхликларини қўймайдилар»¹.

Даржия Ойпоқованинг «Душман» пьесаси замонавий мавзуда. Унинг асосида бир мактабнинг болалари ва ўқитувчиларининг ҳаёти ётади. Пьеса бош қаҳрамонни 7-синф ўқувчиси Сафар ўта бебош. У ўқишдан орқада қолиб юрса ҳам зийрак бола. Сафар билан дўстлари ва мактаб коллективи орасидаги муносабатлар анча ҳаётий тасвирланган. Аммо пьесанинг конфликтни юзаки, сунъий, кишини ишонтирмайди. Бу хусусиятни шу нарса билан изоҳлаш мумкинки, мактабнинг тил-адабиёт ўқитувчиси Домлазода Сафарни турли хил совгалар билан алдаб, ўзининг шпионлик мақсадларида фойдаланмоқчи бўлади. У уруш ҳақида роман ёзаётганини пеш қилиб, Сафардан ҳар хил суратлар олиб келишни илтимос қилади. Бола эмасми, Сафар Домлазоданинг ҳийла-найрангларига лаққа илина қолади. Ва ҳатто инженер акаси Рустамнинг аллақандай сирли лойҳаларини ҳам яширинча ўқитувчисига бериб қўйганини билмай қолади. Кўп ўтмай Домлазоданинг душманлик хатти-ҳаракатлари фош бўлиб қолади. Аввало, Домлазоданинг гитлерчилар Германияси шпиони эканлиги ўзи кулгили бир ҳодиса. Хўш, Домлазодани шпион бўлди, деб бир зум фараз қилайлик. Агар у чинакамига жосус бўлса, оддийгина бир мактабда нима қилиб юрибди. Бундан ташқари пьесада ҳеч қандай гоъвий-бадиний вазифа адо этмайдиган ўқувчилар, фаррошлар санаб ўтилади.

Мажид Файзийнинг комсомол ёшлар ҳаётидан ҳикоя қилувчи «Ҳушёр ёшлар» қиссаси ҳаётий материал жиҳатидан «Душман» пьесасининг мавзуи билан ҳам-оҳанг. Бу ҳамоҳанглик биринчи навбатда, авторларнинг материалга ёндошишида, мавзунинг талқинида яққол кўринади. Эргаш мактабда ўзи билан Суннат-

¹ Ҳ. Еқубов. Уша мақола. 67-бет.

нинг ёнма-ён ўтирганини тўсатдан билиб қолади. Ажабланмай бўладими, ахир! Бир пайтлар камбағал боласи Эргаш Суннатлар уйида хор-зор бўлиб ишлаган эди. Мана бугуниси келиб Суннат ўзини камбағал боласиман, деб ўтирибди. Эргаш бу ҳақдаги фикрлари, ўйлари, мулаҳазаларини ҳатто сирдош дўсти Жўрага ҳам айтишдан тортинади. Адиб унинг иккиланишлари, чуқур изтиробларини анча ишонарли чизади. Ҳатто бу белгилар Эргашнинг портретида ҳам бирмунча акс этган. У, «қотма, қорача, гавдаси ожиз, озода, оқ кўйлакли бир бола». Унинг кўзи «чуқур кўз» бўлиб бу кўзлар кўпни кўрган, кўп теран маънолар яширгандай бўлиб кишига термилади. Унинг ҳаракатлари ҳам кўз қарашлари каби оғир ва сипо эди».

Мактабга ҳар хил йўллар билан суқилиб кириб олган. Зуннун афанди, Шокир букир сингари синфий душманлар тоза кўнгил Эргаш ва унинг ўртоғи Жўрага кун бермайди. Ҳатто бир куни дарсда Зуннун афанди болаларга: «Ўзбек боласинга шапка ярашмас» деганида, Эргаш ҳушёрлик қилиб:

«Домла, сиз нотўғри айтдингиз. Ўзбекка шапка ярашмас дейиш янглиш. Сиёсий жиҳатдан янглиш», деб кескин жавоб беради. Эргашнинг бундай жавоби китобхонни ишонтириши қийин. Негаки, адиб ўз қаҳрамонини шу сўзларни айтиши лозим бўлган ҳолатга олиб келмаган. Ҳатто Суннатнинг Эргашни катта бир бойнинг ўғли деб тухмат қилиши, микроскопнинг ўғирланиши ва унинг тезда топиллиши ҳам унчалик ишонарли эмас. Суннатнинг сирлари, тухматлари ҳам жўнгина фош бўла қолади.

Қисса сўнггида адиб Эргаш билан Жўра ҳақида қуйидагиларни ёзади: «Ҳақиқатан ҳам кейинги кунларда ўқишлар қизиб кетди. Жўра билан Эргаш табиат ва кимё ўқитувчиларининг бир-иккита саволларига жавоб бера олмай қолганларида, болалар уларни жуда мазах қилдилар. Шундан сўнг Жўра билан Эргаш

ҳар қандай қийинчиликларни енгиб, дарс тайёрлашни кучайтирдилар. Улар болалар олдида иккинчи марта изза бўлишни ўзларига ор-номус билиб, кечқурунлари ҳеч тинмасдан дарс тайёрлай бердилар¹.

Мана, адабий суҳбатимиз ҳам вақтинча ниҳоясига етди. Ушбу суҳбатимизда Октябрь тонги билан майдонга келган янги типдаги ўзбек совет болалар адабиётининг пайдо бўлиши ва шаклланиш йўллари борасида айрим мулоҳазалар билан ўртоқлашдик, холос. Бу суҳбатимизнинг давоми Ғ. Фуломнинг машҳур «Шум бола»си, Ҳ. Олимжоннинг дилрабо эртаклари, З. Диёр, С. Жўра сингари забардаст болалар шоирларининг ижоди ҳақида боради.

¹ М. Ф а й з и й. «Хушёр ёшлар». Ўзбекистон ЛКСМ «Болалар ва ёшлар адабиёти нашриёти», Тошкент — 1939, 122—123-бетлар.

ИЗЛАНИШЛАР ВА САМАРАЛАР

Ўзбек совет болалар адабиёти Улуғ Октябрь социалистик инқилобидан кейинги ҳаётбахш муҳитда пайдо бўлди. Аммо унинг илдизлари халқ оғзаки ижодининг нодир намуналари ва классик адабиётнинг ахлоқий-дидактик асарлари билан чамбарчас боғланиб кетади. Агар инқилобдан аввал болалар китобхонлигининг таъсир доираси чекланган бўлса, Совет ҳокимияти йилларида болалар ва ўсмирлар учун махсус асарлар ёздиган адибларнинг бутун бир янги авлоди етишиб чиқди. Шу бугунги кунда уларнинг айрим асарлари рус, қардош ва чет эл халқларининг тилларига таржима қилинган.

КПСС Марказий Комитети ва СССР Министрлар Советининг «Совет болалар адабиётини янада ривожлантириш тадбирлари тўғрисида» қабул қилган қарорида ўсиб келаётган ёш авлодни коммунистик қурилиш роғларига садоқат руҳида тарбиялаётган кўпмиллатли совет болалар адабиёти вужудга келганлиги ва эътибор қозонганлиги махсус кўрсатиб ўтилди. Ана шу кўпмиллатли совет болалар адабиётининг ажралмас қисми ҳисобланган ўзбек совет болалар адабиётининг босиб ўтган ўзига хос йўли, тараққиёт жараёни, унинг рус совет ва қардош республикалар болалар адабиётлари билан алоқаси, ҳамкорлиги, коммунистик жамият ишига қў-

шаётган улкан ҳиссаси ва айниқса, унинг ўзига хос хусусиятларини аниқлаш жиддий илмий-тадқиқот ишлари олиб боришни тақозо қилади.

«Танқидчиликнинг бурчи,— деб таъкидланади КПСС Марказий Комитетининг «Адабий-бадий танқидчилик ҳақида» қабул қилган қарориди,— ҳозирги замон бадий жараёнидаги ҳодисаларни, тенденцияларни ва қонуниятларни чуқур таҳлил этиб беришдан, ленинча партиявийлик ва халқчиллик принципларининг мустаҳкамланишига ҳар тарафлама кўмаклашишдан, совет санъатининг юксак гоъвий-эстетик савияси учун курашишдан, буржуа мафкурасига қарши изчиллик билан кураш олиб боришдан иборатдир».

Зеро, биз бу ерда умуман адабий-бадий танқид ҳақида эмас, балки болалар адабиётшунослиги ва танқидчилигининг адабиётда ленинча партиявийлик ва халқчиллик принципларини янада мустаҳкамлаш ва совет санъатининг юксак гоъвий-эстетик савияси учун олиб бораётган ишлари ҳамда вазифалари хусусида сўз юритмоқчимиз. Аввало, болалар адабиётшунослиги ва танқидчилигининг ўзига хос бир қатор жиҳатлари бор. Бу ҳодиса болалар адабиётининг катталар адабиётидан фарқланиб турувчи томонлари билан боғлиқ. Шу сабабли кичкинтойлар адабиётининг табиати билан чуқур таниш бўлмаган мунаққид бу соҳада илмий тадқиқотлар олиб бориши қийин. Негаки, болалар адабиётининг ўзига хослиги болаларнинг руҳий олами, фикрлаш тарзи, дунёқарашини қай даражада мукамал акс эттириши билан узвий боғлиқ. Ўз-ўзидан маълумки, кичкинтойлар ҳаётини ҳаққоний акс эттиришни ният қилган адибнинг диққат марказида болаларни коммунистик қурилиш гоъяларига садоқат руҳида тарбиялаш масаласи туради. Бинобарин, болалар адабиётининг педагогика фани билан қиладиган ҳамкорлиги кўзга яққол чалиниб туради. Афсуски, ҳалига қадар айрим адабий-танқидий мақолаларда ушбу ижодий ҳамкорлик кўпин-

ча бир томонлама талқин қилинади. Гоҳи-гоҳида дидактикага бўлган муносабатда ҳам шу тарздаги менсимаслик аниқ билиниб қолади. Ҳеч кимга сир эмаски, образлар воситаси орқали ифодаланган дидактика — болалар адабиётининг жони, қони. Аммо нуқул қуруқ панд-насиҳатлар билан тўлиб-тошган китобларнинг тарбиявий таъсири заиф бўлиши ҳам аниқ. Дидактика болалар адабиётидаги яна бир муҳим муаммо — адресли қилиб ёзиш муаммоси билан қаттиқ боғланган. Муайян ёшдаги болаларга атаб ёзилса-ю, шунга қарамасдан турли хил ёшдаги болаларнинг онги, тушунчаси орасига қатъий чегара қўйиб қўйилса, бу ҳам ўша асарнинг бадиийлигига салбий таъсир кўрсатади. Бу фикрни социологлар, психологлар, педагоглар, нафосатшуносларнинг кузатувларига асосланиб айтаётирмиз. Негаки, фан ва техника инқилоби шиддат билан ривожланиб бораётган ҳозирги шароитда ахборотнинг мавқеи ҳаддан ташқари кучайиб кетди. Мактабгача тарбия ёшидаги бола ҳам, мактаб ўқувчиси ҳам радио тинглайди, ота-онаси билан баб-баравар телевизор томоша қилади. Шу сабабли ўз-ўзидан равшанки, бутун дунёда рўй бераётган турли воқеалар ва ҳодисалардан яхшигина хабардор. Барибир, шунга қарамасдан, ҳеч қачон турли савия ва турли ёшдаги кичик китобхонлар мавжудлигини диққат-эътибордан қочиришга ҳаққимиз йўқ. Шулар орасида, айниқса, мактабгача тарбия ёшидаги болалар учун ёзилган асарлар ўзига хослиги билан алоҳида ажралиб туради. Фикримизча, бу ёшдаги болаларни онги, тушунчаси, дунёқарошига кўра шартли равишда яна икки гуруҳга ажратиш керакка ўхшайди. Биринчи гуруҳга икки ёшдан тўрт ёшга қадар, иккинчи гуруҳга тўрт ёшдан етти ёшгача бўлган болаларнинг руҳий оламини ифода қилувчи асарларни киритиш мумкин. Ўрта ва катта ёшли болаларнинг ҳам онги, тушунчаларида кўпгина ўхшашликлар бўлишига қарамасдан, уларнинг фарқланиб турадиган бир қатор хос жиҳатлари бор. «Агар

болалар адабиётининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида гапирилса,— деб ёзади М. Коршунов,— у ҳолда сўз фақат кичкинтойлар учун ёзилган китоблар ҳақидагина боради. Гап ўрта ёки катта ёшдаги болалар учун ёзилган китоблар устида борганда эса, болалар китобининг ўзига хослиги мавжуд бўлмай қолади»¹.

Ўрта ва катта ёшли болалар учун махсус китоблар ёзилиши лозимлигидан кўз юмиш болалар адабиётининг ўзига хослигини инкор қилиш, болалар адабиёти билан катталар адабиётини айнан тенглаштириш — улар орасидаги фарқни кўра билмаслик оқибати. Аксинча, бошқа бир ҳолни ҳам унутиб бўлмайди. Ахир, ўсмирлар учун мўлжалланиб ёзилган айрим китобларни катталар ҳам қизиқиб ўқийдилар-ку! Бу ҳодисани қай тарзда изоҳлаш мумкин? Синчиклаб кузатилса, дунё болалар адабиётининг баркамол намуналарида болаларнинг руҳий олами билан катталарнинг руҳий олами бир-бирларига уйғун ҳолда, ўзига хос маҳорат билан акс эттирилганининг гувоҳи бўламиз. Марк Твен, Бичер Стоу, Самуил Маршак, Корней Чуковский, Аркадий Гайдар, Сергей Михалков, Агния Барто сингари санъаткорлар ана шундай андозадаги истеъдод ва қобилият эгаларидир.

Уларнинг асарлари болаларга воқеа ва ҳодисалар маъносини билиб олишига, катталарга ўзларининг савияси, фикрлаш тарзини бойитишга ёрдам беради. Жаҳон болалар адабиётининг тажрибаси шуни кўрсатадики, фақат болалар савиясига мослаб ёзилган асар, уларга жуда кам маънавий озиқ беради, дидини ўтмаслаштиради, интилиш ва қизиқишини сўндириб қўяди. Шунинг учун бўлса керак, Корней Чуковский «Икки ёшдан беш ёшга қадар» китобида: «Ҳар бир асар аввало бадиий баркамоллик касб этсин, сўнгра болалар

¹ «Школа мастерства», Гослитиздат УзССР, Ташкент, 1960 г. стр. 392.

адабиёти бўлсин, шу билан бирга, кичкинтой китобхоннинг савиясидан хиёл илгарилаб кетсин», — дейди.

Турли хил илмий-текшириш натижалари шу нарсани кўрсатадики, болалар табиатан ҳамма нарсага қизиқиб қарайдиган бўладилар. Улар кутилмаган воқеалар, фавқулодда ҳодисаларга ўч бўладилар, ҳамма нарсадан «сир» излайдилар, ажойиб-ғаройиб қаҳрамонликлар кўрсатишни орзу қиладилар. Худди мана шу боисдан ҳам болалар ҳаётдан асар ёзувчи адиб уларнинг табиатидаги фазилатлари ва қусурларини ҳисобга олиши, ўз қаҳрамонини бир оз кўтариброқ, зийракроқ, ботирроқ қилиб тасвирлаши лозим.

Хуллас, болалар адабиётининг гоё ва мавзу жиҳатидан ўзига хослигини таъкидлаган ҳолда катталар адабиёти билан ўхшаш томонлари, жумладан, бадий баркамоллик, юксак гоёвийлик, партиявийлик, ҳаётни ҳаққоний акс эттириш катталар адабиёти учун қанчалик муҳим аҳамиятга эга бўлса, болалар адабиёти учун ҳам шу даражада зарурлигини унутишимиз мумкин эмас. Аммо ҳаётнинг турли хил ранглари болалар адабиётида бир оз ўзгачароқ тарзда акс этади. Шубҳасиз, бу ерда кичкинтой китобхонларнинг онги, тушунчаси, дунёқараши ҳисобга олинади.

Шу сабабли ўзбек совет болалар адабиётининг ўзига хос хусусиятлари, унинг катталар адабиётидан ажралиб турувчи қирраларини умумсовет болалар адабиётининг тараққиёти билан боғлаб ўрганиш айни муддао. Бугунги кунда болалар адабиётининг муайян муаммоларини нафосатшунослик, педагогика, психология, социология фанларининг ҳамкорлиги ва тажрибаларига суянган ҳолдагина ҳал қилиш мумкин.

Агар умумсовет болалар адабиётшунослиги ва танқидчилиги тажрибалари хусусида сўз юритиладиган бўлса, бу соҳада кундалик матбуотда эълон қилиниб турган адабий-танқидий мақолалар, илмий очерклар, рисоалар, танқидий-биографик портретларни тилга

олиш лозим. Шу маънода И. Лупанованинг совет болалар адабиётининг ярим аср давомида босиб ўтган тарихий йўлини ёрйтишга бағишланган «Ярим аср» китоби ибратли. Бу китобда жуда кўп адабий фактларнинг маълум бир системага солиниб баён қилинишининг ўзи ижобий ҳодиса. Аммо марказий матбуотда билдирилган мулоҳазаларда ҳақли равишда таъкидлаб ўтилганидек, тилга олинган адабий фактлар таҳлили бир оз заиф, ҳар ҳолда И. Лупанованинг совет болалар адабиётининг тажрибаларини умумлаштиришга интилиши таҳсинга сазовор. Бу хилдаги фаол интилиш белгилари сўнгги йилларда қардош республикалар адабиётшунослиги ва танқидчилигида ҳам яққол сезилмоқда. К. Тангриқулневнинг «Туркман совет болалар адабиётининг шаклланиши ва тараққий қилиш йўллари», Ш. Аҳмедовнинг «Қозоқ совет болалар адабиётининг шаклланиши ва тараққий қилиш йўллари», Э. Гуревичнинг «Белорус болалар адабиёти», Д. Белецкийнинг «Украина совет болалар ва ўсмирлар адабиётининг тараққий қилиш йўллари» сингари докторлик диссертациялари шу жиҳатдан ибратли. Агар К. Тангриқулиев ва Ш. Аҳмедовнинг илмий ишларида болалар адабиётининг шаклланиши ва тараққий қилиш йўллари тарихий хронологик план асосида текширилса, Э. Гуревич билан Д. Белецкийларнинг диққат-эътибори болалар адабиётида маҳорат проблемасини таҳлил қилишга қаратилади. Турли хил савияда ёзилган бўлишига қарамай, тўртала ишда ҳам миллий адабиётларнинг умумсовет болалар адабиётига қўшган ҳиссаси, ўзига хос ютуқлари ва нуқсонларини таҳлил қилиш диққат марказида туради. Бундай фазилатлар гоҳи-гоҳида миллий республикаларда ёқланган ва ёқланаётган кўпгина кандидатлик диссертацияларида ҳам кўриниб қолади. Масалан, қозоқ олими Т. Сулаймоновнинг «Илмий-бадий фантастиканинг назарий масалалари» деб номланган диссертациясида ҳам ушбу илмий фазилат акс

этган. Афсуски, бу хилдаги ишлар ҳали бармоқ билан санарли даражада оз. Негаки, ҳали умумсовет болалар адабиётининг назарияси ва илмий тарихи яратилганича йўқ. Ҳали болалар адабиётида рўй бераётган кўпгина ижобий тенденциялар адабиётшунослар ва танқидчиларнинг диққат-эътиборидан четда қолиб кетмоқда. Айниқса эълон қилинаётган тақризларнинг илмий савияси ниҳоятда паст. Яна шуниси ҳам таажжубланарлики, болалар адабиётининг муҳим проблемаларига бағишланган бир қатор илмий ишларда танқидчиларнинг аниқ нуқтаи назарлари билинмайди.

Шу нарсани қатъий қилиб айтиш керакки, болалар адабиётшунослиги ва танқидчилигининг ривожланиш босқичларини чуқур ўрганмасдан туриб, болалар адабиётининг катталар адабиёти билан ўхшаш томонлари ва ўзига хос хусусиятларини илмий жиҳатдан ёритиб бўлмайди. Бунинг учун ўзбек совет болалар адабиётшунослиги, адабий танқидчилиги тарихини кўздан кечириб чиқиш лозим бўлади. Афсуски, ўзбек совет адабиёти тарихининг турли даврларини ёритувчи илмий ишларда болалар адабиётининг тараққиёт йўллари тилга ҳам олинмайди, аксар ҳолларда номигагина санаб ўтилади, холос. Масалан, «Ўзбек совет адабиёти» тарихининг биринчи жилдида қуйидаги фикрлар билан танишамиз: «Совет ҳокимияти йилларида туғилиб вояга етган ва кичкинтойларнинг катта адабиётига айланган болалар адабиёти ҳам деярли традицияси бўлмаган новатор адабиётдир.

Революциягача Ҳамзанинг болалар учун ёзган ва педагогик характерга эга бўлган бир қанча шеърлари ва Хислатнинг «Мушук билан сичқон» қиссасидан ташқари болаларга атаб, улар ҳаётидан олиб ёзилган асарлар йўқ эди. Совет ҳокимияти йилларида мустақил болалар адабиёти шакллана бошлади. Унинг ривожланишида дастлаб Ш. Сулаймон, М. Файзий, Жигой муайян ижобий роль ўйнаган бўлсалар, кейинроқ болалар адабиё-

тининг талантли шоирн З. Диёр ижоди, шунингдек, Султон Жўра, Гафур Гулом, Қ. Муҳаммадий, Ҳаким Назир, Адҳам Раҳмат, Шукур Саъдулла асарлари тим-солида бу соҳа ўзининг юқори нуқтасига кўтарилди».

Кенг адабий жамоатчилик учун мўлжаллаб чиқарилган бу китобда адабиётшунослик ва адабий танқидчи-чиликнинг йўналиши ҳақида маълумот бериш у ёқда турсин, ҳатто болалар адабиётининг тараққиёти ва шаклланиш йўллари жуда ҳам юзаки баён қилинади. Ваҳоланки, ўзбек совет болалар адабиётининг илк намуналари пайдо бўлиши билан заиф ва ҳаттоки жўн бўлса ҳам адабий-танқидий қарашлар ҳам туғила бошлайди.

«Жуда қисқа бир муддат ичида, — деб ёзади Иззат Султон «Қелажакни кўзлаб» мақоласида, — миллий республикаларда илмий мактаблар шаклланди. Адабиётшунослик ва адабий танқидчиликнинг мустақил фан сифатида Европа ва Россияда шаклланиши ҳақидаги фикрни Ўзбекистон шаронтига мутлақо татиқ қилиб бўлмайди. Тўғри, кўпгина шоирлар ва файласуфларнинг адабиётшуносликка оид фикрлари ва мулоҳазалари турли хил жанрларда ёзилган асарларида мавжуд, лекин улар адабий жараёни бир бутунисича — қонуниятлари билан олиб, таҳлил қилиш имкониятини бермайди. Ўзбекистонда марксча-ленинча таълимот билан қуролланган адабиётшунослик ва танқидчилик СССР ёзувчиларининг биринчи съезди арафасида шаклланди. Дастлабки йилларда адабиётшунослар ва танқидчилар сифатида адибларнинг ўзлари фаоллик кўрсатдилар. Аммо ўша йиллари эълон қилинган адабий-танқидий мақолаларда икки хил нуқсон яққол кўзга ташланиб турар эди. Биринчиси, адабий асарларга баҳо беришда нигилистик қарашларнинг мавжудлиги, иккинчиси, вульгар социологизм белгилари, эстетизм ва формализм кўринишлари».

Иззат Султоннинг ушбу фикрлари болалар адаби-

ётшунослиги ва танқидчилиги шаклланиш даврини тушунишда ҳам муҳим аҳамиятга эга. Улуғ Октябрь социалистик инқилобининг дастлабки йилларида эълон қилинган кўпгина мақолаларда асосан болалар адабиётининг вазифаларини тайинлашга ва айрим асарларнинг мазмунини шарҳлашга ҳаракат қилинади. Масалан, Сирожийнинг ақидасича, болаларнинг «ҳар нарсага тўғри ва мустақил қарай олатурғон фикр ва онга эга бўлиши фақат адабиёт туфайли» майдонга келади. Шокир Сулаймон эса, адресли қилиб ёзиш масаласини ўртага ташлайди. «Олим» имзоси билан қалам сурган адабиётшуноснинг фикрича: «...болаларга асар ёзувчилар аввало ҳақиқий болалик даврини ўтказиб, у даврдан қолган жонли сезгиларни тингламоққа мажбурдир. Иккинчидан, болалар руҳиёти билан яқиндан таниш бўлиш, яъни тарбиячи бўлиш шартдир».

Умуман олганда, йигирманчи йиллар болалар адабиётшунослиги ва адабий танқидчилиги учун ўқиш ва ўрганиш йиллари бўлди, деб айтавериш мумкин. Шу сабабли йигирманчи йилларнинг охири ва ўттизинчи йилларнинг бошларида эълон қилинган бир қатор мақолалар ва тақризларда муайян асарни таҳлил қилишдан кўра, бевосита асарга алоқаси кам бўлган умумий талабларни илгари суриш ҳолларини сезиш қийин эмас. Шунинг учун бўлса керакки, танқидчилик болалар адабиётининг тараққиётига сезиларли даражада таъсир кўрсата олмади. Бу ҳодисанинг асосий сабабини умуман болалар адабиётининг «нафасни ростлаб олиш» жараёни билан изоҳлаш мумкин. Ҳали чинакам маънодаги болалар адабиётининг реалистик намуналари йўқ эди. Айрим илмий манбаларда ўттизинчи йилларнинг бошларини болалар адабиётининг рўйирост оёққа туриш даври, деб изоҳлаш ҳолларини учратамиз. Бу фикр шу маънода тўғрики, ўттизинчи йилларнинг бошларида болалар учун махсус асарлар ёзадиган адиблар пайдо бўлди. Ушбу ҳодиса адабиётшунослик ва тан-

қидчилик ривожига ҳам сезиларли имкон берди. Шундай қилиб, айрим мақолалар ва ҳатто тақризларда ҳам болалар адабиётининг ўзига хос хусусиятлари ва белгиларини аниқлашга интилиш ҳоллари сезилди. Ана шу тарздаги жиддий интилишлардан бири Юнус Латифнинг «Болалар адабиёти ҳақида» мақоласининг эълон қилиниши бўлди. Мунаққид ўз мақоласининг мавзуларини қуйидагича тайинлайди: «Болалар адабиётига умумий қараш. Болалар адабиётини нима деб тушуниш лозим. Болалар адабиётида мундарижа шакли. Болалар адабиётининг ўсиш йўли». Мавзуларнинг шу хилда кенг ва ҳар томонлама қўйилиши ҳам муаллифнинг мақсади йирик эканлигидан далолат беради. «Болалар адабиёти ҳақида сўзлаш, — деб ёзади Юнус Латиф, — сўнгги кунлардагина эшитила бошланди. Яъни инқилобдан сўнггина ўзбек матбуотида болалар адабиёти тўғрисида олачалпоқ, янглишмасак, ёзилди дейишга арзимайдиган кичик мақолалар, адабий асарлар майдонда ўзларини кўрсатадилар».

Мақолада болалар учун ёзилаётган асарларнинг тили, «тарбия борасида жуда кўп нуқсонларга йўл қўйилиб келинаётганлиги» ва ҳатто айрим ҳолларда «нуқул олди-қочди чўпчаклар» босилаётганлиги кескин танқид қилинади. Юнус Латифнинг фикрича, ҳаёт ҳақида «енгил-елпи маълумот берувчи чўпчакларнинг ўрнини социал турмуш қурилишларидан олинган асарлар билан тўлдириш, болага ижодий кўмак бериш лозим».

Юнус Латиф болалар адабиётида шакл масаласи хусусида ҳам кенг тўхталиб ўтади. У, «шаклнинг бадий адабиётнинг кучли жиҳати», деб фикр юритувчиларни кескин танқид қилади. Мазмун билан шаклнинг диалектик бирлигини қаттиқ туриб ҳимоя қилади: «Болаларга атаб бадий шеърӣ асарлар яратиш учун зақаз бериш» масаласини илгари суради. Мақоласининг маҳсус бир қисмини болалар ижоди намуналари таҳлиliga

багишлайди. Мунаққид пировардида: «Хўп, энди болалар адабиётини нима деб тушунишга тўғри келади?»— дея ўзига ўзи савол беради ва бу саволига қуйидагича жавоб қайтаради: «Мана бизнинг энг сўнгги сўзимиз ҳам шунинг устида бўлади. Юқоридаги сўзлардан болалар адабиётининг характеристикаси кўриниб туради. Шунга кўра, болалар адабиёти ўзига айрим олам ташкил қилмай, пролетариат адабиётининг бир бўлагидир ҳам турмушнинг синфий асосда болалар тили билан, болаларга тушунувчилик яратилган, уларни кураш, яратиш атрофида уюштиратурғон адабиётлар дея эдик».

Юнус Латифнинг болалар адабиёти хусусида билдирган айрим мулоҳазалари бугунги кунда ҳам ўзининг ибратли томонларини йўқотганича йўқ. Умуман, «Болалар адабиёти ҳақида» мақоласини ижобий баҳолаганимиз ҳолда, унинг айрим мунозаралари ўринларини ҳам айтиб ўтмоқчимиз. Мунаққид болалар адабиётининг ўзига хос хусусиятларини тўғри тушунган ҳолда негадир мақоласининг бир жойида: «Болалар адабиёти айрим дунё дейиладирган фикрларга қарши ўт очиш керак. Чунки ҳеч қандай алоҳида махсус болалар адабиёти бўлмаган ва бўлмайди», деган фикрни ўртага ташлаб қолади. Аммо Юнус Латиф ўз фикрига зид ҳолда болаларнинг руҳий оламини акс эттирувчи шеърлардан мисоллар келтиради. Ва «...биз айрим болалар шеърятига эга эмасмиз», деган даъвои илгари суради.

Ўттинчи йиллар болалар адабиётининг ривожланишида партиянинг адабиёт ва санъат ҳақида қабул қилган махсус қарорлари муҳим роль ўйнайди. Айниқса ВКП(б) МҚнинг «Адабий-бадий ташкилотларни қайта қуриш ҳақида» 1932 йил 23 апрелда қабул қилган тарихий қарори катта аҳамиятга эга бўлди. М. Горкийнинг мақолалари, СССР Ёзувчилар Союзининг биринчи съездида С. Маршакнинг чиқиши, К. Чуковский

ва А. Гайдарнинг болалар адабиётининг вазифалари хусусида фикр юритувчи мақолалари адабиётшунослик ва адабий танқидчиликнинг тараққиётига сезиларли даражада таъсир кўрсатди. 1936 йил 12 январда Бутуниттифоқ комсомол Марказий Комитети қошида болалар адабиёти юзасидан махсус кенгаш чақирилди. Кенгашда ВКП(б) Марказий Комитетининг секретари А. Андреев болалар адабиёти тўғрисида катта нутқ сўзлади. У ўз нутқининг бир қисмини болалар адабиёти танқидчилиги олдида турган муҳим вазифаларга қаратди. «Кўпинча адабий танқидчилигимиз, — деган эди ўртоқ А. Андреев, — бирон адабий асарнинг қадр қимматини ва нуқсонларини диққат ва сезгирлик билан баҳолаш ўрнига, масалани ё суриштирмасдан мақтаб ёки суриштирмасдан ёмонлашдан иборат қилиб қўядилар. Бизга бундай танқиднинг кераги йўқ. Бизга сезгир ва принципиал танқид керак. Бизга керакли танқид шундай бўлсинки, у ёзувчига ўргатсин ва уни ўсишга қизиқтирсин, унинг илгари ҳаракатини рағбатлантирсин, шу билан бирга, адабий асарнинг ҳақиқий камчиликларини очиб берсин ва адабиётни ҳар қандай чирик ҳамма ёт ва бузуқ нарсалардан тозаласин».

Ўттизинчи йиллар адабиётшунослиги ва адабий танқидчилиги савияси хусусида сўз юритилар экан, адабиётшунос олим Ҳомил Ёқубовнинг «Болалар адабиётининг сифатини кўтарайлик», адабиётшунос Ғулом Қаримов ва шоир Шокир Сулаймонларнинг «Болалар адабиёти тўғрисида» мақолаларини тилга олиб ўтиш лозим. Биринчи мақола болалар адабиётининг ўзига хос хусусиятлари ва айрим ёзувчилар ижодида рўй бераётган нуқсонлар хусусида сўз юритилса, иккинчи мақола обзор характериға эға ва кўпроқ болалар адабиётининг шаклланиши ва тараққиёт йўллари ҳақида ахборот беради.

Ҳ. Ёқубовнинг мақоласида ўттизинчи йиллар «ўзбек болалар бадий адабиётининг сифати паст босқичда»

туриши муайян асарлар таҳлили орқали асосланади. Мунаққиднинг фикрича, «натуралистик тасвирлар ёки ўйлаб чиқарилган одатдан ташқари воқеалар, руҳсиз тайёр схемалар болани қониқтирмайди». «Бола тетик реализмни кучли романтика билан қўшатурғон китобни, ҳар қандай фактларни, қаттиқ синфий курашларни тасвирлашдан кўрқмайдиган, лекин уларни оптимистик баландликка кўтара биладиган китобни хоҳлайди». Мунаққид ушбу мезон асосида Шокир Сулаймоннинг «Париж болалари», М. Файзийнинг «Бригада», З. Исроилованинг «Темирой» ҳикояларини, Д. Оппоқованинг «Қичик Бону» қиссасини, Илёс Муслимнинг «Миқти келади», А. Шокирийнинг «Ойбалдоқ» поэмаларини анча батафсил таҳлил қилади. Масалан, танқидчининг мулоҳазаларига кўра, Ш. Сулаймоннинг «Париж болалари» ҳикоясида «фикр бадий образларда берилмайди, унда очикдан-очик баён қилиш, тенденциозлик кучли. Ҳолбуки, болалар адабиётида тенденциозлик катталарни кига қараганда ҳам билинмайдиган даражада бўлиши керак. Майда ҳикояларда бўлса, «қаҳрамонларнинг индивидуал хусусиятлари кам ойдинлантирилганлиги ҳоллари тез-тез содир бўлиб туради. Шу сабабли натуралистик тасвирлар кўпайиб кетиб, кураш бир хил андозалар асосида кўрсатилади. Ҳатто адабий жамоатчилик томонидан илиқ кутиб олинган Д. Оппоқованинг «Қичик Бону» қиссаси «тетик реализмнинг» талабларига тўла жавоб беради, деб айтиш қийин»¹. Негаки, қиссада «...юзакилик, очик тенденциячилик кўриниб туради. Қамбағал қизларнинг ҳаммаси чиройли, хушбичим, ёвош, камтар, хушмуомала, дарсини биладиган бўлади ва отин ойдан кўп калтак ейди». «Бой қизлари ҳамиша чўтир, хунук, маҳмадана, нозли, гийбатчи, жуда ёвуз ва такаббур қилиб» кўрсатилади.

¹ Ҳ. Еқубов. «Болалар адабиётининг сифатини кўтарайлик», «Совет адабиёти» журнали, 1936 йил, № 6, 67-бет.

Ҳ. Ёқубовнинг болалар ҳаётидан олиб ёзилган асарларининг тили хусусидаги кузатишлари ҳам таҳсинга сазовор. Маълумки, ўттизинчи йилларда болалар учун «содда тил билан ёзиш» шиори жуда кенг тарқалган бўлиб, бу шиор остида жонли тасвирлар, образли иборалардан холи бўлган, рангсиз, қашшоқ, жўн қилиб ёзиш ҳоллари авж олган эди. «Бола тили жуда юқори бадийлашган содда тилдир, — деб ёзади Ҳомил Ёқубов. — У бадий соддаликни ифода қила билатурғон энгил, тушунарли тилдир. Лекин ҳар бир боланинг тушуниши мумкин бўлган тил бола тили бўла бермайди. Агарда у гоёвий бойлик ва мураккабликни, аниқ ва тугал фабулани, ритмлик ҳаракатни содда ифода қила билса, майин юморни ишлата билса, шундагина бола тили бўлади».

Агар Ҳ. Ёқубовнинг мақоласида ўттизинчи йилларда эълон қилинган айрим асарлар таҳлили орқали болалар адабиётининг ўзига хос хусусиятлари хусусида бир қатор мулоҳазалар ўртага ташланса, Фулом Каримов ва Шокир Сулаймонларнинг «Болалар адабиёти тўғрисида» номли ишида ўзбек болалар адабиётининг ўн беш йил ичида босиб ўтган йўли, шаклланиш жараёни, тематикаси, жанрлари ҳақида умумий мулоҳазалар баён қилинади. Бу мақола кескин танқидий руҳ билан суғрилган. Мунаққидларнинг фикрларига кўра, ўзбек совет болалар адабиётининг шаклланиш жараёни асосан 1925—1926 йилларда бошланган. Махсус болалар ёзувчиларининг илк асарлари ҳам ана шу йиллари чоп қилина бошлаган. Ваҳоланки, ўша йиллари кўпгина мураббийлар ва адабиётшунослар ўзбек совет болалар адабиётининг шаклланиш даври хусусида турли хил фикрлар ва мулоҳазалар билдирган эдилар. «Ўзбек болалар адабиётини тузишга, — деб ёзган эди Э. Кочеткова «Вожатий ҳам болалар адабиёти» мақоласида, — фақат 1930 йилнинг охиридан бошлаб кириша бошладилар». Афсуски, мунаққид ўз фикрини аниқ мисол-

лар асосида далиллай олмаганлиги туфайли унинг мулоҳазаларига ишониш қийин. Фикримизча, бу масалада Ғулом Каримов билан Шокир Сулаймонларнинг келтирган далиллари ишонарли. Шу билан бирга, бу икки мунаққид болалар адабиётининг қатор жиддий нуқсонлари борлигини ҳам қайд қилишиб, қуйидаги мулоҳазаларни билдирадилар: «Болалар адабиётининг катта қадамлар билан юқори босқичга чиқмаслигида адабий танқиднинг йўқлиги, ўтакетган бўшанглиги кўриниб туради. Критикасиз болалар адабиётининг ўсиши, такомил топиши мумкин эмасдир. Афсуски, бизда ҳали чин маъноси билан танқидчилар, узоқни кўрар кўзлар йўқдир». Уша вақтда «Чин маъноси билан танқидчилар, узоқни кўрар кўзлар»нинг камлиги ҳақидаги фикр тўғридир. Аммо болалар адабиётининг айрим муҳим масалалари юзасидан қилинаётган адабий-танқидий чиқишлар мавжудлигини инкор қилиш ҳам нотўғри бўлар эди. Қолаверса, ўттизинчи йилларда бир қатор болалар адиблари ва шоирларининг ҳам матбуотда қилган чиқишларини ҳисобга оладиган бўлсак, ҳар қалай адабий-бадий тафаккурнинг аста-секинлик билан ўсаётганлигини сезиш керак бўлади. Лаоқал шу ўринда Зафар Диёрнинг «Шерзод ва Гулшод» Адҳам Раҳматнинг «Ёш авлод учун бадий жиҳатдан юксак асарлар яратайлик» мақолаларини тилга олиб ўтиш мумкин.

Очигини айтганда, фақат ўттизинчи йиллар давомида эмас, балки қирқинчи йиллар ва ҳатто эллигинчи йилларнинг бошларида ҳам проблематик ва монографик характердаги илмий-тадқиқот ишлари яратилмади. Матбуот саҳифаларида тўхтовсиз эълон қилиниб турган тақризларнинг илмий савияси паст эди. Айрим ҳолларда болалар адабиёти намуналарига менсимай қараш кайфиятлари ҳукм сурди.

Совет ёзувчиларининг иккинчи съездида Б. Полевой «Болалар ва ёшлар учун совет адабиёти» мавзuida

қилган докладида турли жанрларда ёзилган асарларни таҳлил қила туриб, болалар адабиётшунослиги ва танқидчилигининг аҳволи ҳақида ҳам тўхталиб ўтди. У. Н. Грибачевнинг «Болалар шеърляти», В. Катаевнинг «Болалар учун драматургия», С. Маршакнинг «Кичкинтойлар учун катта адабиёт», Д. Нагишқиннинг «Эртак ҳақида» сингари адабий жамоатчилик томонидан илиқ кутиб олинган мақолаларининг ижобий фазилатларини қайд қилгани ҳолда айрим илмий асарларда йўл қўйилаётган нуқсонларни ҳам кенг ва атрофлича таҳлил қилди. Б. Полевойнинг фикрича, умуман, болалар адабиётшунослиги ва танқидчилиги замон талабларидан орқада қолиб келмоқда. Айрим танқидчилар конфликтсизлик назариясининг таъсирига тушиб қолдилар. Улар орасида «Темур ва унинг командаси» эскириб кетди, деювчилар ҳам, идеал қаҳрамонларни тирилтириш тарафдорлари ҳам топилиб қолди. Тўғрироғи, рецепт бериш ҳоллари кучайиб кетди. Иш шу даражага бориб етдики, ҳатто айрим танқидчилар, Борис Полевойнинг ибораси билан айтганда, «...классикамизда бўлган ҳамма нарсаларга қарама-қарши ўлароқ совет ўсмирлари учун ёшликдаги муҳаббат ёт нарса ва ҳаттс бундай муҳаббат бўлиши мумкин эмас, деб исботлай бошладилар. Шундай қилиб, танқидчилар ёзувчиларни шу даражада қўрқитиб қўйдиларки, ҳатто Л. Кассиль ўзининг сўнгги асарларидаги қаҳрамонларини рўмолча орқали ўпишишга мажбур қилади». Булардан ташқари ўша йиллари обзор ва проблематик типдаги мақолалар пайдо бўлмади. Эълон қилинган тақрирларнинг савияси ниҳоятда паст эди. Энг муҳими, болалар адабиётининг ўзига хос хусусиятлари назарписанд қилинмади. Болалар адабиётининг аҳволи ва уни ривожлантириш вазифалари ҳақида СССР Ёзувчилари союзи правлениеси XIII пленумининг қарорида адабиётшунослик ва танқидчиликнинг вазифалари ҳақида қўйдагича фикрлар бор эди: «Адабий танқид болалар

адабиётини ривожлантиришга ўз вақтида ёрдам бермади. Сўнги йилларда совет болалар адабиётини ривожлантириш тажрибасини умумлаштирадиган битта ҳам мақола ёзилмади, социалистик реализм масалаларини болалар адабиёти нуқтаи назаридан ишлаб чиқиш йўлга қўйилмади. «Танқидчининг вазифаси, — деб ёзган эди В. Зоҳидов «Ёш танқидчилар ҳақида» мақоласида, — таҳлил қилинаётган асарнинг мазмунини айтиб беришдан иборат, деб ўйловчи ёш танқидчилар ҳам бор. Улар адабий асарни оладилар-да, ундаги яхши фикрларни, бу фикрлар ифодаланган ерларни танлайдилар, кейин шуни ўз сўзлари билан қайта баён этадилар, мисол ва цитата келтирадилар. Бундай мақолаларда қайси масала қандай қўйилганлиги, ёзувчи қайси масалани эсидан чиқарганлиги ва асарда кўтарилган масаланинг моҳияти, унинг қандай акс эттирилганлиги диққатдан четда қолиб кетади».

Бу фикрлар ва мулоҳазалар болалар адабиётшунослиги ва танқидчилигига ҳам бевосита дахлдор. Ушбу нуқсонларга қарамасдан, эллагинчи йилларнинг бошларида Уйғуннинг «Ўзбек совет болалар адабиётининг ҳозирги аҳволи ҳақида баъзи бир мулоҳазалар», Эркин Дўсматовнинг «Китоб тарбия воситасидир» сингари мақолалари ҳам эълон қилиндики, уларда болалар учун ёзилаётган айрим асарларда йўл қўйилаётган жиддий нуқсонлар ҳаққоний кўрсатиб берилди. Масалан, Эркин Дўсматов ўз мақоласида болалар учун ёзилаётган асарларнинг тили масаласи хусусида кенг тўхтади. Унинг фикрича, Адҳам Раҳмат баъзи шеърларида кўпгина ноаниқликларга йўл қўяди, масалан, унинг кичкинтой қаҳрамони:

Сирдарёнинг
Чиқаздик биз
Тилкасин...—

деб гапиради. Ҳолбуки, совет кишилари Сирдарёнинг тилкасини чиқариб барбод қилганлари йўқ, балки ка-

наллар қазиб, дарёни янги йўлларга солиб, халқ хизматига бўйсундирдилар. Яна бир жойида эса, автор:

Муштдек бўлар
Пахтамининг шонаси, —

дейди. Маълумки, шона эмас, кўсак ҳам муштдек бўлмайди. Бундай «муболага ёш китобхонга на тасаввур, на завқ беради».

Болалар адабиётшунослиги ва адабий танқидчилигининг фан сифатида шаклланишида айрим таниқли ёзувчиларимиз ижодини ёритувчи танқидий-биографик очерклар ҳам ўзига хос роль ўйнади. Албатта, бу ҳодисанинг сабабларини изоҳлашда рус совет болалар адабиётшунослигининг ижобий таъсирини унутиб бўлмайди. Шу ўринда Б. Петровскийнинг Корней Чуковский, Б. С. Сарновнинг Самуил Маршак, Б. Галановнинг Сергей Михалков, В. Вороновнинг Анатолий Алексин, В. Разумневичнинг Агния Кузнецова, В. Николаевнинг Алексей Мусатовларнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида ҳикоя қилувчи китобларини тилга олиб ўтиш мумкин. Бу китобларнинг ўзига хос фазилати шундаки, уларда таҳлил объекти қилиб олинган ёзувчиларнинг ижоди адабий жараёндан узиб олинмайди. Аксинча, бу адиблар ижодидаги ўсиш қийинчиликлари, улар ижодининг ўзига хос хусусиятлари кенг таҳлил қилинади.

Эллигинчи йилларнинг бошларида Н. Владимированинг Зафар Диёр ҳаёти ва ижодини ёритувчи танқидий-биографик очерки пайдо бўлди. Бу китоб шу жанрда илк уринишнинг меваси сифатида айрим ибратли томонлари билан ажралиб туради. Унда болаларнинг севимли шоири Зафар Диёрнинг ҳаёти ва ижодига доир маълумотлар жамланган, айрим шеърлари, дostonлари анча батафсил таҳлил қилинган. Аммо шунга қарамасдан, кўп ҳолларда шоир асарларининг мазмуни қуруққина баён қилинади ёки санаб ўтилади. Шу са-

бабли мунаққиднинг баъзи мақтовларига ҳам, танқидий фикрларига ҳам тўла қўшилиш қийин. Адабий таҳлилнинг заифлиги туфайли шоирнинг болалар адабиётига қўшган ҳиссаси нималардан иборат эканлиги очилмай қолган. Сўнгра, китобнинг ҳар бир саҳифасида «Зафар Диёр нуқул ижодий муваффақиятлар қозонаверган» деган фикр илгари сурилади.

Мана, Зафар Диёрнинг мактаб ёшидаги болалар учун ёзган шеърларининг таҳлили: «Бу шеърларда шоир мардлик, меҳнатсеварлик, интизомли бўлиш совет кишисининг юксак фазилатларидан эканини куйлайди. Зафар Диёр ижобий қаҳрамоннинг ёрқин образини яратади, ижобий қаҳрамонларнинг меҳнатини улуғлайди. Шоир яратган лирик қаҳрамон — бола образида ўсиб келаётган ёш авлодга хос бўлган барча янги хусусиятларни умумлаштиради ва таъкидлайди».

Мана, мактабгача тарбия ёшидаги болалар учун ёзилган шеърлар ва қўшиқларнинг таҳлили:

«Зафар Диёрнинг бундай шеърларида лирик қаҳрамон бахтиёр, қувноқ совет гўдақларининг ҳаёти, ўйинкулгиси реалистик бўёқларда чизиб берилади».

Лирик қаҳрамон ҳақида берилган шу таҳлитдаги таърифу тавсифлар ниҳоятда умумий. Бундай баҳоларни бошқа шоирларнинг шеърлари ҳақида ҳам бемаълал айтавериш мумкин.

Нашр қилинган танқидий-биографик очеркларнинг илмий савияси юксак бўлмаса ҳам, аммо шу типда чоп қилинган китобларнинг фазилатлари ва нуқсонларини таҳлил қилишимиз керак. Бу келгусида қиладиган ишларимиз учун фойдали бўлади. Шу жиҳатдан М. Шариповнинг Шукур Саъдулла ҳаёти ва ижоди ҳақида ҳикоя қилувчи танқидий-биографик очерки ибратли.

Шукур Саъдулла узоқ йиллар давомида болалар адабиёти соҳасида қалам тебратиб келди. Унинг асарлари адабий жамоатчилик орасида турли фикрлар ва

мунозараларга сабаб бўлди. Табиийки, бу адибнинг адабий фаолияти — илмий-тадқиқот ишининг объекти бўлса арзийди. Лекин М. Шариповнинг китоби Ш. Саъдулла шаънига тўқилган мадҳиябозлик билан тўлиб-тошган. Шоирнинг асарлари деярли таҳлил қилинмайди. Турли хил жанрларда ёзилган асарларга бир хил мезон билан ёндашилади. Фикримиз асослироқ бўлиши учун мунаққиднинг таҳлил қилиш намуналари билан яқиндан танишиб кўрайлик:

«Шеърда («Меҳмон» шеъри) уруш туфайли Украинадан Ўзбекистонга келтирилган етим меҳмон қизнинг бошидан кечирганлари ва унга нисбатан ўзбек халқи кўрсатган меҳр-муҳаббат болаларга хос услуб, тил билан жуда оддий ва равон қилиб ифодалаб берилади: «Шоирнинг «Қиз» деб ном қўйилган муқаддимаси шундай бошланади:

Украинадан Тошкентга
Келди меҳмон қиз,
На ота бор, на она —
Якка-ю ёлғиз.
На китоби, на уйи,
На мактаби бор.
Аммо қизчани якка
Қўймас болалар.

Қаранг, қай даражада мазмундор, лекин шунга қарамай содда ва равон сатрлар».

М. Шарипов Шукур Саъдулланинг қайси бир шеъри ёки достони хусусида сўз юритмасин, унинг ижобий фазилатини «тилининг болалар боп содда ва равон эканлиги» билан изоҳлайди. Ҳатто «Бизнинг қаҳрамон» шеъридаги «Сафдошлари паҳлавон, ҳар бири бир алпсимон», «Бола ва тўрғай» шеъридаги «Келганида ҳар баҳор, сени кутаман наҳор» сатрларини ҳам «содда ва равонлиги» туфайли мақтайди. «Ёз» шеърининг таҳлили

яна ҳам ғалати: «Шоир ёз фаслини ҳам моҳирлик билан таърифлайди. Бунда ҳам у болаларнинг тил хусусиятига алоҳида эътибор беради.

— Полз тўла бодринг,
Боғбон, тез узиб беринг!
— Сабр қилинг сиз андак,
Сўйиб берай хандалак.

Мактаб ёшигача бўлган боланинг: «Боғбон, тез узиб беринг!» деган сўзлари ҳам унинг ўзига хос хусусиятларидан биридир». Уттиз-қирқларни уриб қўйган кишилар ёки айрим тантиқ табиатли ўсмирлар «боғбон, тез узиб беринг» деб бемалол айтиши мумкин, аммо мактаб ёшигача бўлган боланинг ўз ёшига номуносиб тарзда бу хилда қўпол қилиб гапиришига жуда-жуда ишониб қийин.

М. Шариповнинг Шукур Саъдулланинг ҳаёти ва ижодини акс эттирувчи адабий портрети таҳлилнинг жўнлиги, саноқнинг кўпайиб кетганлиги, болалар адабиётининг ўзига хос хусусиятларига риоя қилинмаганлиги жиҳатидан ҳам «ибратли»дир.

Шу хилдаги нуқсонлар Наби Қобиловнинг «Кичкинтойларнинг катта шоири» рисоласига ҳам хос. Тўғри, мунаққид Султон Жўранинг «Ўзбек болалар адабиётида ўзига хос традицияни бошлаб берувчи» ёзувчи сифатидаги фазилатлари ҳақида анча-мунча тўғри маълумотлар бера билган. Шунга қарамасдан, барибир китобнинг бир қатор жиддий нуқсонлари бор. Нима учундир Наби Қобилов шоирнинг шеърлари таҳлилида ғалати бир усулни қўллайди. Бу усулга кўра шеърлар аввал ғоявий жиҳатдан, сўнгра бадий жиҳатдан таҳлил қилинади. Жуда ҳам ғалати усул. Масалан, «Денгиз тагида» шеърининг ғоявий фазилатлари ҳақида сўз юритилиб, унда «имперналистик уруш сиёсати, уруш оловини ёқувчиларнинг ёвуз қилмишлари денгиз ости ҳайвонларининг тинч-тотув ҳаётини бузиш факти орқали

фош қилинади», дейилади-да, сал нарироқ борилиб, «шеърнинг бадий савияси ҳам диққатга сазовордир», деган хулоса чиқарилади. Шоирнинг «Ёлгончи» достони таҳлилида ҳам ўша қусурни учратамиз. Бу ерда ҳам достоннинг ғоявий йўналиши баён қилинганидан кейин яна ўша «асарнинг бадий қиммати тўғрисида талантли шоирнинг кўрсатган маҳоратини ҳисобга олмай бўлмайди» сингари сўзларга дуч келамиз.

Мели Норматовнинг Ҳаким Назир ҳақидаги танқидий-биографик очеркида ёзувчининг ижоди умумий адабий жараёндан ажратиб олинмайди Аксинча, адибнинг «ижодий хусусиятлари, талантининг қимматли фазилатлари», образ яратиш маҳорати тилга олинади. Ҳаким Назир асарларининг фазилатлари, шунингдек, жиддий нуқсонларини ҳам рўйирост кўрсатиб беришга ҳаракат қилинади.

Комил Яшин «Кичкинтойлар адабиёти» мақоласида сўнгги йиллар болалар адабиёти мавзу доирасининг кенгайганлиги, шу кунги ҳаёт манзараларини ифода этувчи, хорижий мамлакатлар ҳаёти ҳақида ҳикоя қилувчи асарларнинг кўпайганлигини қайд этиб, бу адабиёт проблематик адабиётга, кенг оламни, катталар дунёсини кўрсатувчи адабиётга айланиб бораётганлигининг ижобий ҳодиса сифатида кўрсатиб ўтади. «Бу адабиётнинг тараққиёт йўли,—деб ёзади сўзини давом эттириб Комил Яшин,—ҳалигача чуқур ўрганилган эмас. «Зафар Диёр ижоди», «Кичкинтойлар адабиёти» китобларини ҳисобга олмаганда, бу соҳада бирорта йирикроқ иш қилинган эмас. «Ўзбек совет адабиёти тарихи» очеркида болалар адабиёти тараққиётига доир образлар киритиб, жуда яхши иш қилинди. Аммо бу ҳам изчил эмас. 20-йиллар адабиётига оид бобда болалар адабиёти ҳақида ҳеч нарса дейилмайди, қолган боблардаги фикрлар анча саёз.

Болалар адабиётининг шу кунги аҳволи, унинг проблемалари ҳақида ёзилган назарий мақолаларни деярли

учратмаймиз, аввал айтилганидек, сўнги йилларда юзлаб китоблар чиқди, аммо уларнинг жуда оз қисмигина матбуотда тақриз қилинди». Бу аҳвол эндиликда бир оз ўзгарди. Эллигинчи йилларнинг охирлари ва олтмишинчи йилларнинг бошларида обзор типигаги адабий-танқидий мақолалар ҳам пайдо бўла бошлади. Уткир Рашиднинг кичкинтойлар поэзияси, прозаси, драматургиясига бағишланган кузатишлари адабиёт-шунослар ва танқидчиларнинг диққат-эътиборидан четда қолиб келаётган мактабгача ва мактаб ёшидаги болалар учун ёзилган асарлар таҳлиliga бағишланди. Уларда боғча ҳаёти, байрамлар, маросимлар, табиат ҳодисалари, ҳайвонлар, паррандалар ҳаётидан ҳикоя қилувчи шеърлар, илмий-фантастик, саёҳат, саргузашт ҳамда замонавий эртақлар хусусида сўз юритилди. Авторнинг фикрича, айрим шоирлар болалар тушунчасини камситадилар, уларни ҳеч нарса билмайдиган гўдак фараз қилиб, «оддий нарсаларни ҳам ҳижжалаб тушунтиришга» интиладилар. «Поэзиямизда,— деб ёзади Уткир Рашид,— мактабгача ва мактаб ёшидаги кичик болаларга ёзилган қатор поэтик асарларда кўпгина жиддий камчиликлар кўзга ташланади. Бу ёшдаги болаларга ёзилган кўпчилик асарлардаги муштарак камчилик шуки, авторлар «содда ёзиш керак» деган тушунча билан баъзан бадий соддаликни оддий қуруқ соддалик билан алмаштириб, бадий асар талабларини унутиб қўядилар. Натижада ундай асарлар шеърятдан, бадий завқ уйғотиш кучидан маҳрум, оддий гаплар тизмасидан иборат бўлиб қолади».

Маҳкамой Олимованинг «Илк уринишлари ва дастлабки самаралар» мақоласида болалар драматургиясининг шаклланиш жараёни ва тараққий қилиш йўллари хусусида сўз боради. Шу маънода мунаққиднинг Ғулум Зафарий ва Даржия Оппоқоваларнинг асарлари юзасидан билдирган мулоҳазалари анча ишонарли. Лекин ушбу мақолада «Ёрилтош» пьесасининг таҳлили анча

заиф. Мунаққид бу пьеса ҳақида матбуотда билдирган кескин фикрларга муносабат билдирмайди.

Абдулла Суюмовнинг «Кичкинтойлар адабиёти» илмий рисоласи, педагогика ва мактабгача тарбия билим юртлари ҳамда маданий маърифат техникумлари учун қўлланма сифатида чоп қилинган «Болалар адабиёти» дарслигининг чоп қилиниши адабиётшуносликда ижобий ҳодиса бўлди. «Кичкинтойлар адабиёти» рисоласида ўттизинчи йилларда эълон қилинган кўпгина асарлар тематик жиҳатдан таҳлил қилинади. Булардан ташқари, китобда ижобий қаҳрамон, дидактика, аллегория, сатира ва юмор сингари адабиётшуносликда энг кам ишланган бир қатор проблемалар ҳам тилга олинади.

Буларнинг ҳаммаси яхши, булар ўзи ижобий ҳодиса. Аммо бу ишда мунозарали ўринлар ҳам йўқ эмас. Чунончи, автор ижобий қаҳрамон образини бир томонлама талқин қилади. Абдулла Суюмовнинг фикрича, ҳақиқий маънодаги ижобий қаҳрамон бўлиши учун унинг ижобий фазилатлари бўлиши шарт. Бу фикр ўз-ўзича тўғри. Лекин ўқувчиларни ўз кетидан эргаштириб юрадиган, уларга яшаш ва курашни ўргатадиган қаҳрамон бўлиш учун фақат айрим ижобий фазилатларга эга бўлишнинг ўзигина етмайди. Ижобий қаҳрамон энг аввало даврнинг талаблари асосида ўз идеаллари учун тинимсиз кураш олиб борадиган, ақлли, зийрак одамлардир. «Кичкинтойлар адабиёти» китобининг яна бир нуқсони шундан иборатки, унда айрим баркамол асарлар жуда бўш, юзаки таҳлил қилинади: Султон Жўра «Маматнинг кечмиши» шеърида ялқовликни ташлаб, аъло ўқишга маҳкам бел боғлаган Мамат орқали ижобий образ масаласини ҳал қилса, «Аъло ва яхшининг мақтови» шеърида воқеага ўзи ҳам бевосита қатнашиб, ижобий образ чизади. Бу шеърда у аъло ва яхши ўқиган болаларни мақтаб, бу баҳога фақат астойдил меҳнат қилган кишиларгина эриша олишини

таъкидлайди, аълочиларни завқ билан олқишлайди».

Абдулла Суюмовнинг «Болалар адабиёти» қўлланма-дарслигида Улуғ Октябрь социалистик революциясига қадар ўзбек болалар китобхонлиги ва ўзбек совет болалар адабиётининг илк намуналари, шаклланиш жараёни, тараққиёт йўллари ҳамда айрим болалар ёзувчиларининг ижоди тилга олинади. Умуман, бу китобда ўзбек совет болалар адабиёти ҳақидаги фикрларнинг маълум бир системага солиниб баён қилинишининг ўзи ижобий ҳодиса. Аммо китобда айрим баҳсталаб ўринлар ҳам борки, бу ҳақда ҳам ўз фикрларимиз билан ўртоқлашмоқчимиз. Шу хилдаги мунозарали фикрлардан бири — болалар адабиёти тушунчаси билан болалар китобхонлиги тушунчаларининг бири-бирига қориштириб юборилганлигидир. Масалан, китобнинг «X—XVI асрларда ўзбек болалар китобхонлиги» қисмида қуйидаги фикрларни ўқиймиз: «Ўрта Осиё кишилиқ маданияти тарихининг энг қадимги бешиklarидан биридир. Бу ўлкада болалар учун илк бор яратилган асарлар бизгача етиб келмаган бўлса ҳам, махсус асарлар майдонга чиққанлиги аниқ». Сўнгра, қўлланма-дарсликда даврлаштириш принциплари қайси илмий асосда тузилганлиги аниқ эмас. Бундан ташқари, мунаққид турли хил ёшдаги болалар адабиёти борлигини кескин қилиб қўяди. Масалани мана шу тахлитда кескин қилиб қўйишли, умуман, тўғри. Аммо фан ва техника инқилоби кенг авж олган ҳозирги даврда болаларнинг ёши, тушунчалари орасига қатъий чегара қўйиш масалаласини ўйлаб кўриш керакка ўхшайди.

Олтмишинчи йилларнинг охирлари ва етмишинчи йилларнинг бошларида адабиётшунослик ва танқидчиликда анча жонланиш пайдо бўлди. 1972 йили ЎзССР фанлар академияси ҳузуридаги А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтида болалар адабиёти секторининг ташкил қилиниши маданий ҳаётимизда

муҳим воқеа бўлди. СССР Ёзувчилар союзи болалар адабиёти секциясининг кўчма мажлиси, «Шарқ юлдузи» журнали томонидан уюштирилган «Болалар адабиётининг бугуни ва эртаси» деб номланган баҳс, Л. Қаюмовнинг Ҳ. Олимжоннинг «Детгиз»да чоп қилинган «Семурғ» достонига, Ғ. Ғуломнинг «Шум бола» саргузашт қиссасига ёзган сўз бошилари, ва ниҳоят, Л. Бать ва С. Баруздинларнинг айрим болалар ёзувчиларининг ижодига бағишланган мақолалари ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Сўнгги йиллар болалар адабиётшунослиги ва танқидчилигида болалар ва катталар адабиётининг ўзаро алоқалари, ўзбек совет болалар адабиёти билан қардош болалар адабиётининг ўзаро таъсири масалалари тобора кенгроқ кўламда тадқиқ қилинмоқда. Шу маънода Б. Имомовнинг «Ўзбек совет болалар адабиёти юксалиш йўлида», Ш. Юсуповнинг «Ниҳоллар таъзими» сингари китобчалари, П. Равшановнинг «Ўзбек совет болалар қиссаларининг шаклланиши ва тараққий қилиши», Н. Қўшақовнинг «Эллигинчи йиллар болалар адабиётида маҳорат масалалари», У. Охунбобоевнинг «Олтмишинчи йиллар ўзбек совет болалар эртакларининг ғоявий-бадий хусусиятлари», А. Абдурахмоновнинг «Ҳозирги ўзбек болалар прозасида ижобий қаҳрамон образи», Х. Эгамовнинг «Поэмаларда тил ва услуб проблемаси», И. Ирисхўжаеванинг «Ўзбек болалар поэзиясининг ўзига хос хусусиятлари» номли диссертацион ишлари ибратлидир.

Улар орасида М. Қодировнинг «Халқ қўғирчоқ театри», Ғ. Жаҳонгировнинг «Ўзбек болалар фольклори» илмий тадқиқотлари алоҳида ажралиб туради. Биринчи ишда қўғирчоқ театрининг пайдо бўлиш заминлари, тараққий қилиш йўллари, турли мамлакатларда ва турли даврларда пайдо бўлган қўғирчоқ театрлари ва улар орасидаги муштарак томонлар ва фарқлар ишонarli равишда таҳлил қилинади. Сўнгра, яна қўғирчоқ томоша-

сининг илк бор Осие́нинг қадимий классик мамлакатларида пайдо бўлиши ва кейинчалик Италия ҳамда Эрон орқали Европага ёйилганлиги хусусида сўз юритилади.

Ўз-ўзидан равшанки, қўғирчоқ театри санъатнинг энг қадимги турларидан бири сифатида болаларнинг тарбиясига ҳам таъсир кўрсатиб келмоқда. Бу фикрнинг ёрқин далили сифатида «Полвон Качал саргузаштлари», «Саркардалар», «Офтобхон ва Моҳтобхон», сингари халқ орасида қадимдан бери сақланиб келаётган комедиялар берилган. Бу адабий фактлар анъанавий қўғирчоқ театрининг болалар тарбиясига кўрсатган ижобий таъсири яна чуқурроқ ўрганилиши кераклигини тақозо қилади.

«Ўзбек болалар фольклори» рисоласи бой фактик материаллар асосида ёзилган. Рисоланинг фазилати шундаки, унда мунаққид биринчилардан бўлиб, халқ орасида тарқалган ва турли хил манбаларда сақланиб келаётган бешик қўшиқлари, болалар эртаклари, тез айтишлар ва топишмоқлар, болалар қўшиқларини, ўйин фольклорига онд материалларни авайлаб тўплаган. Фақат тўплабгина қолмасдан, балки ўзбек халқининг бой оғзаки бадий ижоди материалларини назарий ва методологик жиҳатдан СССР халқлари фольклоршунослиги ва энг илғор рус фольклоршунослиги ютуқлари асосида таҳлил ҳам қилган.

«Адабий-бадий танқидчилик,— дейилади КПСС Марказий Комитетининг «Адабий-бадий танқид ҳақида» қабул қилган қарорида,— санъаткорнинг ғоявий фикр доирасини кенгайтиришга ва унинг маҳоратини такомиллаштиришга кўмаклашуви керак. Совет адабий-бадий танқидчилиги марксча-ленинча эстетика анъаналарини ривожлантириш билан бирга, ғоявий жиҳатдан бериладиган баҳоларнинг аниқ бўлишини, эстетик талабчанликни чуқур ижтимоий таҳлил билан, истеъдодга нисбатан, унинг самарали ижодий изланишларига нис-

батан эҳтиёткорона муносабатда бўлиш билан қўшиб олиб бориши керак».

Бу фикрлар ўзбек совет болалар адабиётшунослиги ва танқидчилигига ҳам бевосита тааллуқли. Негаки, бизда болалар адабиётининг шаклланиш жараёни ва тараққиёти йўлларини илмий асосда мукамал таҳлил қилиб берувчи йирик ишлар ҳали яратилганича йўқ. Бундан ташқари, болалар адабиёти тарихини даврлаштириш, ёзма адабиёт билан фольклорнинг алоқасини ўрганиш, жанрларнинг табиати ва адабий жараённинг қонуниятларини тадқиқ қилиш, айрим болалар ёзувчиларининг ижодини монографик пламда ўрганиш ҳам болалар адабиётининг илмий тарихи ва назариясининг яратилишига ёрдам берган бўлур эди. Негадир сўнгги йилларда газета ва журналларда болалар адабиётининг ўзига хос хусусиятларига бағишланган мунозаралар мўтлақо кўринмай қолди. Ваҳолонки, марказий матбуотда бу ҳақда тез-таз илмий баҳслар ўтказилиб турибди. Сўнгра, нима учундир, болалар ёзувчиларининг ўзлари адабий-танқидий жараёнга жуда кам аралашадиган бўлиб қолдилар...

«ЭНГ ҚИММАТБАҶО НАРСА...»

(Илмий-фантастик асарлар ҳақида ўйлар)

Айтишларича, кунларнинг бирида Альберт Эйнштейннинг ашаддий мухлислари ундан нисбийлик назариясининг кашф қилиниш «сир»ини айтиб беришни қатъий талаб қилишибди. Улар олим барчани ҳайратга соладиган аллақандай «сир»ни ошкор қилади-ю, гўё ҳамма мишмишларга чек қўйилади, деб кутишган. Эйнштейн мухлисларининг бу хилдаги тинимсиз саволларига қисқа қилиб, мана бундай жавоб қилибди: «Болаликка хос фантазия қила билиш, болаликнинг учқур хаёллари, тутқич бермас ўйлари доимо менинг ҳамроҳим бўлди».

Эйнштейн сингари жаҳон аҳлининг ҳурмат-эътиборини қозонган буюк олимнинг бу тарздаги ғалати жавоби мухлисларини ҳайратда қолдирган. «Вожаб, болаликка хос фантазия қила билиш нисбийлик назариясининг кашф этилишига сабаб бўлса! Йўғ-э, бундай бўлиши мумкин эмас. Эйнштейн атайлаб бизни лақиллатаётир, алданиб бўпмиз». Бу ва шунга ўхшаш сўзларни эшитган олим мийғида кулиб қўя қолибди, холос. Қўйингки, нисбийлик назариясининг кашф қилиниш тарихи баёнида тўқилган ривоятлар, латифалар ва мишмишларни яна ҳам истаганча келтиравериш мумкин. Албатта, Эйнштейннинг бутун дунёни ҳайратга солган нисбийлик назариясининг очилишида олимнинг табиат ато қилган истеъдоди, тинимсиз ўқиб-ўрганиши, ижодий изланиш-

лари катта ёрдам берган. Аммо ҳар бир соғлом болада учраб турадиган хаёл қилиш ва ҳатто инсон қадами тегмаган жойларни тасаввур қилиш қобилияти олимнинг илмий кузатишларини реаллаштирган бўлиши шубҳасиз.

Умуман, орзу қилиш ва ўз орзуларини амалга ошириш йўлида кучли бир интилиш билан яшаш инсониятга хос фазилат.

«Бу хислат бебаҳодир,— деб ёзган эди В. И. Ленин.— У (фантазия — П. Ш.) фақат шоиргагина зарур дейиш беҳуда, ўтакетган бемаъ依лик. Ҳатто математик учун ҳам зарур, дифференциал ва интеграл ҳисобларни фантазиясиз топиш мумкин бўлмас эди. Фантазия энг қимматбаҳо хислат»¹.

Энг қимматбаҳо хислат... Ҳа, бу хислат инсоният тарихининг турли босқичларида турли кўринишларда ўзини намоён қилиб келган. Грек мифологияси-ю, Шарқ адабиётининг дурдона намуналари, ажойиб меъморчилик санъати-ю, сеҳрли дostonлар ва эртақлар бунга боп мисол бўла олади. Умуман, орзу қилиш, хаёлларни—реал ҳақиқатга айлантириш ғояси хамиша одамзоднинг ҳузур-ҳаловатини «ўғирлаб» келган. Шарқнинг буюк мутафаккири Фирдавскийнинг «Шоҳнома»сида македониялик Искандар баъзан номаълум юришларга бориб қолиб, аллақандай қўрқинчли ғорларда табиатнинг инъом-эҳсони билан кун кўраётган одамларни учратиб қолиши қизиқарли тасвирланади. Навоийнинг «Садди Искандарий» достонида ҳам Искандар қизгин ҳарбий юришлардан қўли бўшаган пайтлари илм билан шуғулланади, антиқа кемалар қуради, ойна қутилар ёрдами билан сув тагига тушади ва у ерда ажойиб воқеаларни бошидан кечиради. Асрлар бўйи меҳнаткаш халқ хаёли билан учар гиламлар, қулоғини бураши билан, мағрибдан машриққа олиб бориб қўядиган тулпорлар, фиротлар яратилган. Халқнинг истеъдодли ўғлонлари

¹ В. И. Ленин. Собр. соч. 4-е изд., т. 33, М., 1950, стр. 281.

Ўз элининг орзу-истакларини реаллаштириш мақсадида турли хил илмий-хаёлий режаларни баён қилиб чиққанлар. Масалан, таниқли рус адиби А. Одоевский «4328 йилда» деб номланган асарида келажакда инсоният эҳтиёжига ярайдиган электр дирижабллар бўлишини башорат қилган бўлса, бошқа бир америка адиби Эдгар По ҳаво шари орқали ойга учини хаёл қилади. Буларнинг ҳаммаси илмий-фантастиканинг ривожини тезлаштирган.

ЦИОЛКОВСКИЙ ЭЪТИРОФ ҚИЛАДИ

Илмий-фантастика жанрининг мислсиз тараққиётига Жюль Верн сингари кучли таъсир кўрсатган адиб топилмаса керак. Унинг инсон ва табиат хусусида сўз юритувчи, таранг сюжети билан ажралиб турувчи, фантастик бўёқларга ниҳоятда бой, дадил фикрлари билан ўз давридан ўзиб кетган асарлари инсониятнинг бебаҳо маънавий бойлиги бўлиб қолди ва инсоният тараққиётига самарали таъсир кўрсатди. К. Э. Циолковскийнинг эътироф қилишича, Жюль Верннинг илмий-фантастик асарларида тасвирланган учар «азронефлар» унинг сайёралар аро қатнайидиган кемалар ҳақидаги назариясининг яратилишига таъсир кўрсатган. Буюк олимнинг ушбу сўзлари айтилган пайтдан бери ижтимоий ҳаётда ва фан соҳасида мислсиз ўзгаришлар юз берди. Эндиликда фан-техника революциясининг кучли таъсири барча соҳада ҳам ўз таъсирини намоён қилмоқда. Шундай экан, илм-фанда қилинаётган буюк кашфиётлар ҳар қандай илмий-фантастик асарда илгари сурилган илмий фаразларни ортда қолдириб кетмаяптими? Ахир, бир пайтлар илмий-фантастик асарларнинг «қони», «жони» ҳисобланган видеотелефонлар, учқур ракеталар реактив самолётлар бугунги кунда ҳеч кимни ҳайратга солмайди. Жюль Верн орзу қилган ва ўз аса-

рида меҳр-муҳаббат билан тасвирлаган «Наутилус» каби сув ости кемалари бемалол денгиз ва океанларда сузиб юрибди Инсон қадами ойга ҳам бориб етди. Асрлар давомида ой ҳақида тўқилган ҳар хил фаразлар ва афсоналарнинг маъноси ўзгарди. Шундай экан, илм-фанда қилинаётган буюк кашфиётлар илмий фантастиканинг обрў-этиборини пасайтириб қўймасмикан?! Бу фикрни бир зумгина тўғри деб топганимизда ҳам, илмнинг ўз олдига қўяётган талаблари, қилаётган тажрибалари, хулосалари, фаразлари барча муаммоларни ҳал қилишга қодир эмас. Айрим олимлар ва адиблар айтганидек, фаннинг ривожини билан илмий фантастиканинг қадри тушиб бораётгани йўқ, аксинча, унинг инсоният тараққиёти йўлида қилаётган хизмати борган сари самаралироқ бўлиб бормоқда. Машҳур совет фантасти И. Ефремов Александр Казанцевнинг «Енувчи орол» романига ёзган сўз бошида илмдаги кашфиётлар билан илмий-фантастиканинг алоқаси борасида бўлаётган мунозараларга муносабат билдириб, қуйидагиларни ёзган эди: «Агар кўп замонлар илгари туғилган фантазия эскириб қолган бўлса, агар хаёлпараст ўз орзулари ва хаёлларининг рўёбга чиқиши муддатда янглишган бўлса, унда «ҳеч вақт», «умуман» деб ёзмасдан, «ушбу», «муайян ҳолларда» деб ёзиш жоиздир. Инсон ақлу заковати ҳамини фаровон ҳаёт, дунёни билиш, уни яна ҳам гўзаллаштириш иштиёқида ёнар экан, мавжуд муҳит ҳеч қачон ва ҳатто коммунизм даврида ҳам хаёлпараст оламини қувиб ўта олмайди. Мен шунга аминманки, хаёлпарастлар кўпайган сари фантазия ҳам дадиллашиб, равнақ топиб бораверади ва шунга мувофиқ ҳолда фан ва санъат ҳам мислсиз равишда тараққиёт қилиб бораверади». Бизнинг кунларимизда ҳам илмий фантастиканинг фан ва техника соҳасида очилаётган кашфиётларга таъсири кучли эканлигини тан олиш лозим. Академик Л. Арцимовичнинг ҳикоя қилишига кўра, Нобель мукофоти лауреатлари Н. Басов ва М. Про-

хоровларнинг лазер нурлари соҳасидаги илмий тадқиқотларнинг майдонга келишида «Инжер Гариннинг гиперболоиди» асарининг таъсири кучли бўлган. Бу хилдаги ибратли мисолларни жаҳон фани тарихидан яна истаганча келтиравериш мумкин. Демак, даврлар ўтиши билан илмий-фантастиканинг қадри ошиб бораверади. Бу фикримизни тасдиқлайдиган яна бир ҳодиса—бу фanning ўзига хос кўпгина муаммоларнинг ечилмагани. Айттайлик, шу кунга қадар термоядро электростанциялари қурилмаган, кибернетик механизмлар орқали бошқариладиган электромобиллар амалга ошмаган, пассажирларни олиб учадиган ракеталар ясалмаган, денгизлар ва океанлар қаърида жойлашган олимлар шаҳарчаси мавжуд эмас. Олимларимиз томонидан олиб борилаётган тадқиқотлар бундай муаммоларнинг яқин кунларда ҳал қилинишидан дарак бериб турибди. Аммо олдимизда ҳали бундан ҳам муҳимроқ проблемалар турибди. Ўзбек олими Ортиқ Мўминов «2000 йилга саёҳат» номли рисоласида инсоният тараққиётини тезлаштириш учун қилиниши лозим бўлган кўпгина реаллашиб қолган илмий фаразларни илгари суради. Чунончи, ушбу рисолада инсон ва табиат мавзусига доир кўпгина ҳаётий муаммолар ўртага ташланади. «Сайёрамиз табиатининг айрим жойлари,— деб ёзади мунаққид,— инсон эҳтиёжларига мос келмай қолди. Инсон эндиликда қитъалар, денгизлар, кўллар, дарёлар ва денгиз оқимларининг табиатини ўз мақсадига мувофиқ равишда ўзгартира бошлади. Олимларнинг дадил фикрлари замонамиздан анча илгарилаб, Ер курраси табиатини ўзгартиришга қаратилган ажойиб лойиҳаларни вужудга келтирди. Масалан, қақраган ва бепоён Саҳрои Кабирнинг ўртасида катта чучук сувли денгиз ҳосил қилиб, «Янги Нил» дарёсини вужудга келтириш, Сибирдаги азм дарёларни Ўрта Осиё чўлларига буриш каби лойиҳалар бор». Булар ҳозир амалга ошмоқда.

Ҳал қилинмаган илмий проблемалар оз эмас. Бундан бир неча йиллар аввал журналистлар таниқли америкалик олимлардан бир нечтасига мурожаат қилишиб, «олдимизда турган эллик йил ичида қандай йirik илмий кашфиётлар очилиши» мумкинлигини сўрашганларида қуйидагича жавоб олишган: «Инсон организмдаги ирсий дефектларни (нуқсонларни) даволаш 2000 йили, химиявий дорилар воситаси билан инсон ақлини бошқариш ҳодисаси 2020 йиллари ижобий ҳал бўлиши мумкин».

Бундай фикр ва мулоҳазалар шу нарсани аниқ кўрсатадики, фан қўлга киритган ютуқлар илмий-фантастиканинг ролини, аҳамиятини инкор қилмайди, аксинча, унга суянади.

ИЛМИЙ ФАРАЗГИНА ЭМАС, САЊЪАТ АСАРИ ҲАМ...

Бирон ошнангиз сеҳргарлар, жинлар, шайтонлар, парилар ҳақида сўз очиб қолса, жимгина тинглайсиз, кулиб ҳам қўясиз, уларнинг барчаси тўқилган сафсаталар, ёлғонни дўндириб айтилган эртақлар деб қўя қоласиз. Аммо биронта сеҳргар ёки париларни асар саҳифаларида учратиб қолгудек бўлиб қолсангиз, дарров қизиқиб ўқийсиз, уларнинг қилиқлари, хатти-ҳаракатлари сизни мафтун қилади, ўйлашга чорлайди. Ўзбек халқ дostonлари ва эртақларида учраб турадиган сеҳргарлар, А. Пушкин, А. Мицкевич дostonларини, балладаларини безаб турган сув парилари, лоақал Гамлет отасининг сояси тасвирисиз маънавий жиҳатдан қашшоқлашиб қолган бўлур эдик. Демокчимизки, фантазия аралашмаган, унинг таъсири ўтмаган ҳодисаларни тасаввур қилиш қийин. «Айрим нарсага («инсон») ақлининг ёндашиши,— деб ёзади В. И. Ленин,— ундан нусха («тушунча») олиши оддий, бевосита, ойнадек — ўлик акт — иш-ҳаракат эмас, балки фантазиянинг ҳаётдан

четга чиқиб кетиш имкониятини; бугина эмас; абстракт тушунчанинг, идеянинг фантазиясига (худоба) айланиш ва (бунинг устига, секингина, киши билмас тарзда айланиш) имкониятини ўз ичига олган мураккаб, иккига бўлинган, эгри-бугри актдир. Чунки, энг содда умумлаштиришда, ғоят оддий умумий идеяда, («умуман, стол» тушунчасида ҳам фантазиянинг маълум бир бўлаги бор... Энг жиддий фанда ҳам фантазиянинг ролини инкор қилиш бемаъниликдир»)¹.

Ўз-ўзидан равшанки, илмий-фантастиканинг ўзига хос хусусиятларини тайинлайдиган қонданинг топилиши амримаҳол. Аммо шунга қарамай, Жюль Верн давридан бошлаб, балки ундан илгарироқ ва бизнинг давримизда илмий-фантастиканинг табиати, унинг турлари, айрим қирралари хусусида мунозаралар бўлиб келган. Ушбу мунозараларда фан ютуқларини оммалаштирувчи фантастика, таранг сюжетлар асосига қурилган саргузашт фантастикаси, сатирик фантастика, кишилар руҳиятини тадқиқ қилувчи фалсафий фантастика турлари хусусида сўз юритилган. Фантастиканинг ушбу турларига хос белгилар; фантастик образлар сюжетидаги таранглик, сирлилик, фавқулоддалик илмий-фантастик асарларга ҳам ёт, бегона эмас. Хулласи, илмий фантастиканинг «табиат»ини аниқроқ, ёрқинроқ қилиб кўрсатадиган нимадир етишмаяпти? «Инсоннинг қўлга киритган илмий муваффақиятларини,— деб ёзади? И. Ефремов,— табиатни, жамиятни ва инсоннинг ўзини ўзгартиришга йўналтирмақ орзуси ҳақиқий илмий-фантастиканинг моҳиятини ташкил этади». Зеро, илмий-фантастик асарларда илмий фараз, гипотеза қилиш кучли. Кучлигина эмас, балки унинг юраги, қон томирини ҳам ташкил қилади. Аммо илмий фаразларни, гипотезаларни илгари сурувчи, табиатни, жамиятни ўзгартириш ғояси билан яшовчи одамлар борлиги ва

¹ В. И. Ленин. Асарлар, 38-том, 399-бет.

уларсиз илмий-фантастик асарлар ўз аҳамиятини йўқотиб қўйиши мумкинлигини унутиш ярамайди. Фантастика фақат илмий рисолагагина эмас, балки санъат асари ҳам. У санъат асари сифатида ҳар бир жамиятнинг кучли ижтимоий қуроли. Жаҳоннинг барча ёзувчилари яратаётган илмий-фантастик асарлар умуминсоний идеалларни қаттиқ туриб ҳимоя қилади. Илмий фантастика ҳар қандай илмий фаразни ташвиқ қилишга қаратилган бўлмасин, ўша ажойиб-ғаройиб илмий фаразларни олға сурувчи инсон образи билан тирик.

БИР ҚАДАМ ОЛҒА, ИККИ ҚАДАМ ОРҚАГА

Ўзбек совет адабиётининг турли босқичларида илмий фантастика жанрининг айрим намуналари эълон қилинган бўлса ҳам, асосан унинг илк жиддий қадамлари 60-йилларнинг бошларига тўғри келади. Газета ва журналлар саҳифаларида илмий фантастиканинг намуналари мунтазам равишда бериб борила бошланди. «Ўзбекистон маданияти» газетаси «Уچار гилам» рубрикасини йўлга қўйди. Ҳожиакбар Шайхов, Тоҳир Ҳобилов, Маҳкам Маҳмудов, Мурод Хидиров, Абдор Қосимов сингари истеъдодли ёшларнинг асарлари кўпчиликка таниш. Уларнинг ютуқлари ва нуқсонларини таҳлил қилувчи Н. Худойбергановнинг «Шаклан янги, мазмунан-чи?», Р. Иброҳимованинг «Фантастика оламида» сингари адабий-танқидий мақолалари эълон қилинди.

«Ўзбек совет адабиётида,— деб ёзади адабиётшунос Р. Иброҳимова,— А. Беляев, А. Толстой каби профессионал фантаст ёзувчилар бўлмаса-да, муҳими, бу борда биринчи қадам ташланганлигидир. Айниқса бу жанрда ёшлар ижод этаётгани қувонарли ҳолдир. Ҳ. Шайхов ва Т. Ҳобиловнинг «7-СЭР», Ҳ. Шайховнинг

«Рене жумбоғи», Т. Ҳобиловнинг «Ойга сафар» каби асарлари фикримизнинг далилидир»¹.

Одатда яхши ният билан ташланган илк қадамни қувватлаш керак. Қувватлаш керагу, аммо унинг нуқсонларини ҳам рўйирост айтавериш лозим. Негаки, илмий фантастиканинг асосчилари Жюль Верн, Герберт Уэллс асарларида қайси бир мавзу хусусида сўз юритилмасин, унинг туб маъзида инсон характери, руҳий оламига хос ижтимоий маъно жойлашган. Бу ойга қараб учаётган ракеталар, ойлаб сув остида кезиб юрувчи «Наутилус» кемалари, электр дирижабллар тасвири бўладими, барибир ўша хусусият сақланиб қолиши лозим. Ҳар қандай илмий фараз, ихтиро, кашфиёт инсон ҳаётида из қолдирувчи муҳим воқеа. Ахир, табиатни, жамиятни ўзгартиришга интилган одамнинг ўзига яраша беҳаловат ўйлари, ташвишлари, изтироблари, орзулари ҳам бўлишини унутиш мумкинми?

Илмий фантастика жанрида фаоллик кўрсатаётган ёш адиблардан бири — Ҳожиакбар Шайхов. Унинг айрим ҳикоялари ва «Рене жумбоғи» номли қиссаси китобхоналар орасида турли хил баҳслар ва мунозаларга сабаб бўлди. Ҳар қалай ҳеч кимни лоқайд қолдирмади. Бу қувонарли ҳодиса. Аммо Ҳожиакбар Шайхов асарлари нимаси биландир кишини қаноатлантирмайди, кишининг тасаввур уфқини бойитмайди. Мана, унинг «7-СЭР» деб номланган ҳикояси. Ҳикоянинг иккита қаҳрамони бор. Бири — доно ва ақлли, «7-СЭР» деб номланган робот. Иккинчиси — шу робот ижодкорининг ўғли Фарҳод. Роботнинг таъриф-тавсифи ҳикоянинг асосини, «жони»ни, маъзини ташкил қилиб қолган, унга берилган таърифлар, шаънига айтилган мақтовларнинг чеки йўқ. Сиртқи кўринишидан қоматдор ўн олти яшар болани эслатувчи бу роботнинг «зеҳни шундай ўткир

¹ Р. Иброҳимова. «Фантастика оламида», «Ўзбекистон маданияти» газетаси, 1973 йил, 11 декабрь.

эдики, юзлаб, ҳатто минглаб рақамларни эслаб қолиши учун унга бу рақамларни бир секундча кўрсатиб туришнинг ўзи кифоя қиларди. Мураккаб физикавий-математикавий масалаларни қийналмасдан бир зумдаёқ ечиб ташлар, чигал проблемаларни ҳал қилиш ҳам чўт эмас эди унга». Еттинчи силжувчи электрон роботнинг «оёқлари Буратиноники сингари ихчам ва чайир эди. Гавдаси катта яшиқдан иборат бўлиб, ичи радиолампалар, яримўтказгич ва турли диэлектрик асбобларга тўлиб кетганди. Роботнинг боши вазифасини ҳам бир жуфт тешиқчалари бор кичик ва ихчамгина яшиқ бажарар, бу тешиқчаларда жойлашган катта-катта кўзлари эса, гавҳардан эди. Машина ишлаётган пайтда бу кўзлар ғоятда гўзал ҳаво ранг-бинафша нурлар таратиб, порлаб турарди».

Робот одамлар билан баҳс қилишни ёқтирарди, иложи бўлса бутун вақтини мунозаралар билан ўтказишга тайёр. Лекин унинг билан Ислом аканинг жажжи ўғли Фарҳоддан бўлак самимий муомала қиладиган одам йўқ. Аммо улар орасида бўлиб турадиган савол-жавоблар пайтида асосан робот гапириб, Фарҳод жимгина унга қулоқ солиб туради. Бир вақтлар машҳур бўлган Геннадий Горннинг «Қайсар суҳбатдош» романи робот билан инсоннинг савол-жавоби асосига қурилган эди. Агар бу икки асар таққосланса, Ҳ. Шайхоннинг ҳикояси асар дейишга арзимай қолади. «7-СЭР» ҳикоясида тасвирланишича, нима ҳам бўлади-ю, бир куни Фарҳод кўчадан водород ҳақида гап топиб келади. Робот водороднинг нималигини тажрибада тушунтириб қўймоқчи бўлади. Фарҳод оҳиста водород тўлдирилган баллон кранини очади-ю, уни ёндириб юборади. Водород бир оз вишиллаб, тутаб, кутилмаганда лоп эгиб, ўт олиб кетди. Робот жон-жаҳди билан баллон мурватига ёпишди. Фарҳоднинг эҳтиётсизлиги натижасида даҳшатли воқеа юз бериши, водород портлаб, ярим соат ичида шаҳарнинг олтидан бирини кулга айлантириши мумкин эди.

СЭР фалокатнинг олдини олиш учун ўзини қурбон қилишдан ҳам қайтмайди. Бор-йўқ гап мана шу. Бу ерда илмий проблема борми? Бир зумгина, бор, деб фараз қилайлик. Ахир роботнинг одамзод учун ўзини қурбон қилиши бутун бир асарнинг мукамал сюжетини ташкил қила олади-ку! Афсуски, адиб бу имкониятдан фойдаланиш ўрнига роботнинг тузилиши, ўзига хос ишлаш усули, Фарҳоднинг ҳайратланиши ҳақида умумий маълумотлар бериш билан чекланиб қолган. Албатта ёш ёзувчи Герберт Уэллс ва бошқа таниқли фантастлар асарлари билан яқиндан таниш. Масалан, Жюль Верн, Герберт Уэллс асарларида ҳам кўринмас одам ва сув остида сузиб юрвчи «Наутилус» кемалари ҳақида батафсил тасвирларни учратамиз. Аммо бу адиблар ана шу тасвирлар орқали ўзлари яшаб турган жамиятнинг ўткир проблемаларини кўтариб чиққан. Таажжуб. Вақтлар ўтиши билан айрим фантастлар тақлид қилиш йўлига ўтиб олдилар. Кўпинча улар қаҳрамонини ракетага ўтказиб, Марсга йўллайди. Уша қаҳрамон Марсда турли хил саргузаштларни бошидан кечиради. Баъзан бунинг тескарисини бўлади. Номаълум сайёранинг ғалати одамлари тасодифан ерга келиб қолишади. Аммо вақти, макони маълум эмас.

Ҳожиакбар Шайхоннинг илмий-фантастик ҳикояларида ҳам номаълум сайёраларда истиқомат қилаётган одамлар, уларнинг яшаш тарзи, ўзларига хос ажабтовур қилиқлари, иқлими тилга олинади. Масалан, «Келгиндилар» ҳикоясининг қаҳрамони ўзига ўзи шундай савол беради: «Бепоён осмони фалакдаги сайёраларда ҳам худди Ердаги сингари ёки унга яқин формада ҳаёт бўлиши мумкин, деган тахминларга ишонасизларми? Ахир Жордано Бруно Римнинг Гуллар майдонида бежиз ўтда куйдирилмаган-ку?! Баъзи олимларнинг фарзларига кўра, бутун Галактикадаги бир миллионга яқин сайёрада ана шундай ҳаёт мавжуд бўлиши мумкин экан.

Лекин фараз — барибир фараз-да. Ҳаёт бор ёки йўқ эканлигини ўз кўзинг билан кўриб, ҳис қилиб билмаганингдан кейин бир нима дейиш қийин, албатта.

Кечаги ғаройиб ҳодиса юз бермагунига қадар мен бу ҳақда ана шундай фикрда эдим. Бироқ ўзга сайёрадан келган ўша ғалати кеманинг капитани билан гаплашдим, кутилмаганда бутун фикрларим айқаш-уйқаш бўлиб кетди».

Яна ўша номаълум сайёралар, яна ўша келгинди одамлар. Аммо адиб ҳикояни китобхон диққатини жалб қиладиган даражада қизиқарли қилиб бошлайди. Ахир, у ерликлар орасида биринчи бўлиб ноъмалум сайёрадан келган одамларни кўриш шарафига муяссар бўлади. Қатта Галактиканинг Оқ Айиқ сайёрасидан келган меҳмонлар ерга қўнаётганида бахтсизликка учрайди, ракетанинг реактори бузилиб қолади. Далада пахта териб юрган Асад номаълум кимсаларнинг телепатик йўл билан унга мурожаат қилишидан ажабланади. Капитан Эттонинг айтишича, бузилган реакторни тупроқда истиқомат қилувчи «Митти» ишчиларгина тузата олиши мумкин. Улар илтифоти, берган беғараз ёрдами туфайли Асадни селизатор билан тақдирлайди. Селизатор — бу шундай аппаратки, у дастлаб инсон миясининг биотокларини ўзига қабул қилиб олади, маълум фурсатдан кейин эса, ана шу биотокларни ўзини ўраб турган муҳитга чиқариб беради. Бу фазилати билан селизатор инсониятнинг олдида турган кўпгина чигал масалаларнинг ечилишига ёрдам қилиши мумкин. Аммо у мураккаб қурилмали конструкцияларни эплэй олмайди. Аслида, селизатор ёрдами билан минглаб, миллионлаб микроблардан фойдаланиш мумкин. Бу илмий фаразми? Ҳа, илмий фараз. Узоқ йиллардан буён фанда ҳам микроблар ҳақида бир-бирини инкор қилувчи тортишувлар давом этиб келмоқда. Бу тортишувга Ҳожиакбар Шайхов ҳам ўзининг муносабатини билдирган.

Ҳикояда ерликлар вакили Асад билан номаълум сайёрадан учиб келган капитан Эттонинг хулқи, одоби, хатти-ҳаракатлари бирмунча қизиқарли тасвирланган. Аммо адибнинг асосий диққат-эътибори селизатор фазилатларини батафсил таърифлашдан иборат бўлиб қолган. Бундай фан ва техника ютуқларини оммалаштириш хусусияти адибнинг «Тошдаги излар», «Марс, Фобос, Деймос ва инсон», «Майдон паноҳида» сингари ҳикояларига ҳам хос. Ҳа, Ҳожиакбар Шайхов асарларининг маърифий томонлари кўп. Аммо булар ҳали илмий-фантастик асарлар яратиш йўлидаги илк қадамлар. Шу сабабли унинг бу машқларини илмий-оммабоп ҳикоялар деб аташ маъқулроқ бўларди.

АНЪАНАЛАР ИЗИДАН ҚУВИБ...

Машҳур совет фантасти И. Ефремовнинг «Андромеда туманлиги» романи эълон қилиниши билан кескин танқидга учради: яна ўша номаълум сайёралар ҳаёти... Яна ўша учишлар ва қўнишлар тасвири... Ҳадеб бир пайтлар қўлланилган тавсир усулини такрорлайверишнинг ҳожати борми? Билмадим, бундай эътирозларни шу даражада кескин қилиб айтиш лозиммикан?! Ефремовнинг анъанага, классик анъанага риоя қилгани аниқ. Бир пайтлар Т. Морнинг «Утопия», Т. Кампанелланинг «Қуёш мамлакати» асарлари сюжети ҳам ўзга сайёраларга саёҳат асосига қурилган эди. И. Ефремов классик адабиёт анъаналаридан ижодий фойдаланган. Роман китобхонларни минг йилдан сўнг рўй берадиган воқеалар гирдобига олиб киради. Бир тасаввур қилиб кўринг. Дунёдаги барча халқлар якка-ю ягона бир тилда сўзлайдилар. Мамлакатлар чегараси бутунлай йўқ бўлиб кетган. Ҳеч ким касалликка чалинмайди. Болалар бир ёшдан бошлаб турли мамлакатларга жой-

лашган интернатларга берилади. Улар жасорат кўрсатиб, тилга тушган тақдирдагина етуклик аттестати олиш ҳуқуқига эга бўладилар. Адабиёт ва санъатни писанд қилмаган, тушунмаган консерваторлар махсус оролга жўнатилади. Шу тариқа инсониятнинг ўз орзу-умидларини амалга ошириш йўлида олиб борган кураши қизиқарли тасвирланади.

Анъана — бу фақат бегона сайёраларга қўниш тавсиридангина иборат эмас, балки шу тавсир усули орқали бугуннинг масаласини ҳам қаламга олиш, кўтариб чиқиш демакдир. Сафар пайтида кемаларнинг бузилиб қолиши, тасодифий қўшинлар, турли хил мавжудотлар билан тўқнашув картиналари инсон ақли, кучи, унинг маънавий оламини кўрсатишга хизмат қилсин. Шу пайтдагина анъана ижодий равишда давом эттирилган бўлади.

Ҳожиакбар Шайховнинг «Тасодифий қўниш» ҳикояси ва «Рене жумбоги» қиссаси ҳам анъанавий руҳда ёзилган. Мана, юлдузкезар «Лочин кемаси». У ёнилгиси тугаб қолаётгани туфайли Проксима сайёрасига мажбуран қўнмоқда. Аммо электрон роботнинг маълумотларига қараганда, мазкур сайёраларда уран рудаси бор. Проксима — мутлақо ноъмалум сайёра. Унинг иқлими ҳаддан ташқари қуруқ, бундай шароитда бирор тирик жоннинг ҳаёт кечириши гумон. Айни пайтда, унда жонли мавжудот учраши ва шу шароитга мослашган бўлиши ҳам мумкин...

Кема капитани Сарваровнинг буйруғи билан учта фазогир ёнилғи излаб, сайёранинг ичкарисига йўлга чиқади. Уларни лазер-тўппончалар билан қуролланган электрон робот бошлаб боради. Тасодифий қарангки, ҳар бир илмий-фантастик асарда учраб тургани каби бу ҳикояда ҳам фазогирлар олдидан тўрт оёқли баҳайбат махлуқ чиқиб қолади. Ажабо, ҳар қандай нарсани, ҳар қандай мавжудотни бир зумда куйдириб кулга айлантирувчи даҳшатли нур оқими ҳам баҳайбат ҳайвонга

зарар етказа олмайди. Нима қилиш керак? Қалтис вазиятда фазогирлардан бири — «узун бўйли, хушбичим йигит» — Ойбек дўстларидан айрилиб, усталик билан баҳайбат махлуқни отиб ташлайди. Аммо Шерзод исмли фазогир Ойбекни қутқараман, деб ўзини ўлимга тутиб беради. Баҳайбат махлуқ билан тенгсиз олишувда у ҳалок бўлади. Ҳикоя тугайди-ю, лекин сизни нимадир қаноатлантирмайди. Аввало, асарда илгари сурилган илмий фаразнинг ўзини янги деб бўлмайди. Юлдузкезар кема учун урандан фойдаланиш гоёси аллақачонлар илм-фан томонидан исбот қилинган. Китобхонлар учун ўрнак олиш даражасига кўтарилган тўлақонли қаҳрамонлар образи яратилган ҳам дея олмаймиз. Ҳ. Шайхов классик фантаст ёзувчилар Жюль Верн, Герберт Уэллс, А. Беляев, И. Ефремовлар қўлланган усуллар ва тасвир воситаларидан ижодий равишда фойдаланишга интилаётир, аммо у ҳали чуқур ижтимоий маъно ташувчи асарлар ёза олмаётир. Хулласи, илмий-фантастик асар билан илмий-оммабоп асарнинг бир-биридан ажралиб турадиган фарқи, ўзига хос хусусиятларига эътибор бершимиз лозим.

Ҳожиакбар Шайховнинг ижоди диққат билан кузатилса, унинг асардан асарга томон ўсиб бораётганини сезиб олиш қийин эмас. Шу жиҳатдан «Рене жумбоғи» қиссаси ибратли. Тўғри, бу қиссада ҳам фазо, фазогирлар, юлдузкезар кемани таъриф қилувчи изоҳлар кўп. Аммо асарда кишилар тақдирига қўл уриш ҳам бор. Бир пайтлар буюк Британиянинг машҳур астронавти Билл Рене бошлиқ экипаж дом-дараксиз йўқолиб кетган сайёрани тадқиқ этиш лозим. Олимларнинг кузатишларича, бу сайёранинг иқлими шу кунгача ўзлаштириб келинган биронта сайёранинг иқлимига ўхшамайди. Совет фазогир, Совет Иттифоқи Қаҳрамони Азизов бошлиқ «Олмос» юлдузкезар кема экипажи ана шу «сирли» сайёрани ўрганиши лозим. «Хотиржам қиёфали, жағ суяклари туртиб чиққан, юз тузилиши тўрт

Ўрчакни эслатувчи қирқ беш-эллик ёшлар атрофида»ги бу дароз кишининг бутун умри фазода ўтган. У ўз кemasида Церерадаги атом электростанция қурилиши учун ҳали Миррихдан турли электр агрегатлари келтирар, ҳали Урандан турбина реактор қисмларини ташир, хуллас, одам қадами етган ҳамма сайёраларга станция эҳтиёжини қондириш мақсадида бориб-келиб турарди. Азизовнинг ғалати бир одати бор эди. У рафиқасига хат ёзишни ўлгудек ёмон кўрарди. Оҳ-воҳ қилиб ёзиладиган мактублар кишини ортиқча кўнгилчан қилиб қўяди, иродасини сусайтиради, деб ҳисобларди. Шунинг учун Азизов хотинидан келган хатларни йигиб қўйиб, имкони бўлганида ўқимасданоқ ёқиб юборарди. Орадан тўрт йил ўтади. Азизов бу тўрт йилнинг деярли уч йилини фазода, космик тезликда учиб ўтказди. Табиийки, бу тўрт йил унинг экипажи учунгина... Аслида эса, Церерада тўққиз йилдан ортиқ вақт ўтган эди. Ахир ёруғлик тезлигига яқин тезликда учган фазогирлар учун вақт, ўз орбитасида оҳиста айланиб учиб юрган сайёра Ердагига нисбатан бир неча баробар секин оқади. Буни қарангки, Ерда бу давр ичида ўн олти йил ўтиб кетган бўлади. Азизов буни кутилмаганда Ердан ўз номига келган телеграммадан пайқаб қолади. Шу тариқа у севимли рафиқасидан айрилади. Ўз касбининг ниҳоятда оғир ва ташвишли бўлишига қарамай, Азизов яна ҳам хатарли сафарга отланмоқда. Дастлаб унга Совет фазо ишлари билан шуғулланувчи бошқарма раҳбарлари рухсат беришмади. «Сайёра мутлақо ўрганилмаган», дейишди. Бундан ташқари, аллақандай сирли, номаълум хусусиятлари борлигини айтишди. Азизов, албатта, эътироз билдирди. Хўш, ўрганилмаган бўлса нима қилибди. Бевосита ўша ерга бориб ўрганиш зарурияти бўлмаган тақдирда ҳам, Рене жумбоғини ҳал қилмасдан шундай қолдириб бўлмайди-ку! Рене ва унинг шериклари таҳсинга сазовор ишлар қилган ўз даврининг буюк кишилари-ку! Ахир, Зуҳрони ўзлаштиришда Со-

вет фазогирлари билан биргаликда мислсиз жасоратлар кўрсатган одам, мана шу — Рене. Фазода адашган эллик кишидан иборат япон муқобил кемасини қутқарган ҳам шу — Рене. Модомики шундоқ экан, бизнинг асримизда шундай улуг одамларнинг бедарак йўқолишига йўл қўйиш, эскичасига айтганда гуноҳ эмасми? Бу нарса жаҳон миқёсида космосни ўзлаштириш ишига ҳам сезиларли даражада путур етказиши аниқ.

Фазо ишлари билан шуғулланувчи бошқарма раҳбарлари мана шунга ўхшаш гаплардан кейин анча юмшашди. Рухсат беришга рози бўлишди. Зотан Азизовнинг фазогирлар орасида тутган мавқеи, мартабаси, бой тажрибаси ҳам шунини тақозо қилади. Азизов командирлик қиладиган экипаж аъзолари ёш бўлсалар ҳам, лекин кўпни кўрган довюррак йигитлар. Улардан бири Шавкат Алиев — астроном, йигирма олти ёшда, Тошкентда туғилган, комсомол аъзоси, Марс ва Юпитерни ўзлаштиришда иштирок этган. Ҳар қандай шароитда ўзини тута биладиган жасур ва оғир табиатли фазогир. Иккинчи — Укен Аvezов, геохимик, Олмаотада туғилган, партия аъзоси, товушдан тез учар самолётлар эскадрильясида уч йил хизмат қилган. Юпитер, Сатурн ва Марсни ўзлаштиришда қатнашган. Ошпазликдан ҳам хабари бор. Ҳамма вақт қувноқ, ҳамма вақт хотиржам, айни пайтда, ғоят довюррак. Ва ниҳоят, экипажнинг энг сўнгги аъзоси — «баланд бўйли, сочи чиройли қилиб турмакланган, чеҳраси сутга чайилгандай оппоқ» Анна исмли қиз. Экипаж аъзолари Вега орбитасидаги сунъий йўлдошда тўхтаб, мазкур сайёрадаги ажойиб ёнилғи манбаи — уран рудасидан ғамлаб олиш пайтида ҳам, «олмос» магнит бўронига дуч келганида ҳам ва ниҳоят Шавкат билан Укен техниканинг энг сўнгги ютуқлари асосида ишланган «Бургут» машинасига миниб, вазнсизлик ҳолатига тушганида ҳам ўзларини тетик тутишади. Адибнинг «Рене жумбоғи» юлдузкезар кемалар, нотаниш сайёралар, гермошлем-

лар, скафандрлар, тренажер, кеманинг тузилиши, лазер тўппончалар тасвири орқали инсонлар маънавий оламини кўрсатмоқчи бўлади. Шу жиҳатдан «Рене жумбоғи»да фақат кема капитани Азизовнинг образи анча жонли чизилган. Экипажнинг бошқа аъзолари — Шавкат, Укен, Анна Шварцлар ҳақида узундан-узоқ таъриф-тавсифлар бору, аммо уларнинг жонли қиёфаси, орзу-умидлари, ўйлари, изтироблари мукамал берилмаган.

БОШ МАВЗУ — ИНСОН...

Таниқли совет фантаст ёзувчиси А. Беляев ўз мақолаларидан бирида нашр қилинаётган илмий-фантастик асарлари нуқул нотаниш сайёралар, космик ракеталар, фазогирлар, баҳайбат махлуқлар тасвири билан тўлиб-тошиб кетганини танқид қилиб, «бош мавзу — инсон, шу бугунги ҳаёт», деб ёзган эди. Бир қарашда масаланинг шу тахлитда қўйилиши кишини ажаблантириши мумкин.

Бош мавзу — инсон бўлиши керак, деган фикрга қўшилмасдан иложимиз йўқ. Аммо илмий-фантастик асарларда шу бугуннинг проблемалари акс этиши лозим деган фикрни жиддийроқ ўйлаб, мулоҳаза қилиб кўриш керак. Хаёлан Жюль Верн, Герберт Уэллс, Алексей Толстой, А. Беляев асарларини кўз ўнгимиздан ўтказиб кўрайлик. Уларнинг қаҳрамонлари ойга учадилар, ер остида сузадилар, нотаниш махлуқлар билан юзмаюз келадилар, аммо эзгуликни қарор топтириш йўлидан воз кечмайдилар. Бу хусусият илмий фантастика жанри қўлга киритган энг катта ютуқлардан бири. Шу ҳақда таниқли америкалик фантаст Р. Бредбери қўйидагиларни ёзади: «Мен ҳамиша илмий фантастиканинг асосий вазифаси ўтмишда йўл қўйилган ва кела-

жакда йўл қўйилиши мумкин бўлган нуқсонларимизни кўрсатиб беришдан иборат, деб ўйлаб юрар эдим. Ҳали ҳам одамлар бир-бирларини самимий тушунмайдилар. Агар одамлар бир-бирлари билан яқиндан танишсалар, туйғуларини ҳурмат қилсалар, эъозласалар, ғоят маъқул иш бўлур эди. Келгусида рўй бериши мумкин бўлган ҳар қандай ваҳшийлик инсоний муносабатни хоҳламаган кишилар томонидан қилинади».

Зеро йигирманчи аср — фан ва техника тараққиёти асри. Унинг ўзига хос шу қадар кўп муаммолари борки, улар ҳақида адибларимиз жиддий ўйлаб кўриши керак бўлади. Шу жиҳатдан Тоҳир Малик, Маҳкам Маҳмудов ва Мурод Хидировларнинг болалар ва ўсмирларбоп ҳикоялари қизиқарли чиқмоқда. Тоҳир Малик «Қора ғаришта» ҳикояси учун «Гулистон» журнали мукофотини олди. Ҳикояда Бельден исмли истеъдодли йирик олим ўзининг буюк илмий кашфиёти учун ёш болаларни ўлдириб, инсонларни таҳқирловчи яширин жиноят билан шуғулланади. Асарнинг ижобий қаҳрамони Сильмен ўз ҳаётини хавф остида қолдириб бўлса ҳам қораниятли жиноятчига қарши курашади.

Инсонларни таҳқирловчи яширин жиноят мавзуи Тоҳир Маликнинг «Ҳикмат афандининг ўлими» қиссида яна кенгроқ талқин қилинган. Қисса қаҳрамони Ҳикмат афанди истеъдодли олим. Аср бошидаги инқилоб пайтида буваси оиласи билан Тошкентдан Бухорога, у ерда ҳам ови юрмагач, Афғонистон орқали Эронга қочиб ўтган. Бу ерларда ўзи билан бирга олиб ўтган тиллалари, зебу зийнатлари, қолаверса, савдо-сотикда орттирган эронлик дўстлари унга мадад беради. Буваси ўлгач, бутун мол-мулк отаси қўлига ўтиб қолади. Отаси аввал уни Фарбий Германияда ўқитади, сўнгра Калифорния дорилфунунига жойлаштириб қўяди. Ўқиш даврида физикани, айниқса унинг нур синиш қонунини, қуёш нурларини чуқурроқ ўргана бошлайди. Кўринмайдиган бўлиб олиб, Уэллснинг Гриффини қила олмаган

ишларни дўндириб қўйишни орзу қилади. Ҳикмат афанди илм-фаннинг тараққиётига таяна туриб, кийимга шимдирилса одам кўринмайдиган бўлиб қоладиган «кўр-малин»ни ихтиро қилади. Аммо ихтиросининг мудҳиш жиноятлар учун хизмат қилаётганини тўсатдан билиб қолади-да, уни мўмай пул билан боқиб турган хўжайинларига қарши исён кўтаради. Аммо китобхон Ҳикмат афандининг бирдан ўзгариб қолишига ишонгиси келмайди. Ахир, у бадавлат отаси синганидан сўнг устози Стенлининг маслаҳати билан она-юрти Ўзбекистонга кетмоқчи бўлади. «Мен кўп ўйладим,— дейди у ўзига ўзи.— У ерда халқ инқилоб қилиб бойларни ҳайдаган экан. Мен ҳам катта бир бойнинг авлодиман. Мени юртларига қўйишармиди? Ҳақиқатан ҳам у ерда очарчилик бўлса-чи? Бельден пул ваъда қияпти-ку! Унда кетишимдан нима фойда? Шу ерда ишласам ҳам бўлаверадими, деган фикрга келиб розилик бердим. Бельден ваъдасида турди. Лекин мен бир нарсадан хафаман: улар мен орзу қилган нури чўққи йўлига пул тузоғини қўйишибди. Мен ҳам нодон қуш сингари ўзимни шу тузоққа урибман».

Бир пайтлар била туриб пул учун «нодон қуш» сингари ўзини тузоққа отган Ҳикмат афандининг хўжайинидан ҳазар қилиши ва ҳатто унга қарши кураш бошлаши кишини ишонтирмайди. Унинг Тошкентда бўлиб ўтган жаҳондаги физик олимлар анжуманига бориб, «кўрмалин» хусусида доклад қилиши ҳам, хўжайини Бельден билан даҳанаки жанг қилиши ҳам, Абовянни қутқариш учун қилган хатти-ҳаракатлари ҳам табиий эмасга ўхшаб туюлади.

Корней Чуковский «Таржима санъати» рисоласида инглизларга русча мақол ва маталларни айнан руслар қўллаганидек, мажбуран талаффуз қилдириш аянчли ҳолдир, деб ёзган эди. Бу фикрни келтираётганимиз бежиз эмас. Қизиқарли ва мураккаб илмий фантастика жанрида ишлаётган ёш адибларимизнинг асарларида

инглизлар ва америкаликлар образлари гохи-гоҳида учраб қолади. Аммо уларнинг қайси миллатга мансублигини исми ва фамилияси орқали англамасак, сўзлари, муомалаларидан асло билиб бўлмайди. Масалан, Ҳожиакбар Шайхоннинг «Рене жумбоғи» қиссасида Буюк Британиянинг атоқли астронавти Билл Рене образи тилга олинади. Аслида Рене — французча фамилия. Рене кемаси ҳалокатга учрар экан, ерликларга мурожаат қилиб шундай дейди:

«Олмос, шошилинг, шошилинг! Сиздан «Фотон» кемасининг капитани профессор Рене ёрдам сўраяпти. Биз... тўхтаган!..— Шу пайт алланарса юз берди шекилли, профессорнинг даҳшат ичида бақиргани, кейин ғоятда тушкун оҳангда негадир товуши хириллаб:— Бўлди, энди ёрдамингизга... ҳожат қолмади... Кечикдингиз... Биз адойи тамом бўлдик! Алвидо, дўстлар!— дегани, бир неча фурсатдан сўнг эса алланиманинг тарақлаб кетгани эшитилди».

Тоҳир Маликнинг «Ҳикмат афандининг ўлими» қиссасида разведка бошқармасининг бошлиғи билан унинг ўринбосари Бельден орасида қуйидагича савол-жавоб бўлиб ўтади:

«Шеф: Қўйнингизга кириб олган илсн дарров чақмайди. Вақт пойлайди Тўқ мушук ҳам сичқонни дарров юта қолмайди. Сизга маслаҳат: уни тезда йўқотинг. Акс ҳолда иш яна расво бўлади. Одамларингизни йўлдан ураётган ҳам шу бўлиши керак.

Бельден индамади. Хотини келтирган қаҳвадан қуйиб шефга узатди. Шеф ундан бир ҳўплаб, гапида давом этди:— Бельден, кейинги пайтда ёмон ишляяпсиз. Одамларингиз сотқинлик йўлига кирган, сиз бўлсангиз хотиржам юрибсиз... Тезда орқага қайтинг. Шу бугуноқ. Уйлаб иш юритинг. Аввал анавини, қолганлари ҳам йўлдан чиққудай бўлса, уларни ҳам аяманг, иш охирига етай деганда яна шарманда бўлиб қолмайлик».

Бу мисолларни келтиришимнинг боиси ёш адибла-

римиз бошқа миллат вакиллари образларини яратар экан, уларнинг руҳиятини ёрқин кўрсатадиган тили, сўзлаш манерасига ҳам алоҳида аҳамият беришсин демоқчиман, холос. Яна бир мулоҳаза бор. Айрим илмий-фантастик ҳикояларда ўринли-ўринсиз равишда китобхон англаши қийин бўлган «кибер, глайдер, бластер, суб-световик, квант нури, нуль-транспортровка» сингари сўзлар ишлатилиб қолади. Эҳтимол, шу хилдаги неологизмлар хусусида ҳам ўйлаб кўриш фойдадан холи бўлмас.

Тоҳир Маликка яна бир тилагимиз бор: унинг ҳикоячилик услубида ҳали миллий бўёқлар кам. Миллий характерлар оз учрайди. Унинг кўпчилик ҳикоялари сюжетининг таранглиги, воқеалар ривожигаги фавқулодда бурилишлар ундан етук асарлар кутишга асос беради.

БАДИИЙ БАРҚАМОЛ ВА РАНГ-БАРАНГ БУЛСА...

Уқувчилар «Фантомас» фильмини унутмаган бўлсалар керак. «Советский экран» журналининг ёзишича, бир ой давомида бу фильмга тушиш учун билет топиш муаммога айланиб қолган. Афсуски, бу фильм ёшлар ва ўсмирлар онгига салбий таъсир қилган. Бу ибратли ҳодиса. Унинг сабабини махсус ўрганиш керакка ўхшайди. Лекин бир нарса аниқ. Ҳар бир адиб ўз асарининг ғоявий йўналиши ва бадий баркамоллиги устида қайғуриши, жанр имкониятларидан фойдаланиши керак. Ахир, фантастиканинг ижтимоий, фалсафий, саргузашт-фантастика, юмор ва сатира билан суғорилган фантастика, эртақ-фантастика сингари турлари ҳам борки, уларни ҳам унутиш мумкин эмас. Адиб фантастиканинг қайси бир турида ижод қилмасин, майда мавзу атрофида ўралиб юришга ҳаққи йўқ. Станислав Лем «Знания та праця» номли украин журналига берган ин-

тервьюсида бундай деган эди: «Илмий фантастика жанри адабиётнинг бошқа жанрлари сингари майда мавзуларни четлаб ўтиб, умуминсоний, долзарб мавзуларни кўтариб чиқиши лозим! Ана шу ҳолдагина ўқишли асарлар пайдо бўлиб, китобхонларни ўз орқасидан эргаштиради».

Илмий-фантастик асарлар ўқишли бўлсин... Ҳаммани ўйлантириб юрган шу куннинг проблемаларини кўтариб чиқсин. Жуда ҳам ҳаққоний талаб. Бу талабни ҳар ким ўзича тушунади, ўзича талқин қилади. Мен шу ўринда таниқли Америка фантаст ёзувчиси Р. Леффертининг «Ҳафтанинг етти қора куни» («Семь дней ужаса») ҳикоясини тилга олиб ўтмоқчиман.

Ҳикоя қаҳрамони — тўққиз яшар Кларенс исмли бола барча нарсани бир зумда йўқ қилиб ташлайдиган ажойиб ўйинчоқ ўйлаб топади. Уни яшаш учун консерва банкасининг тагини қирқиш, ичига юмалоқ қизил картон қоғозини ташлашнинг ўзи кифоя. Бирор нарсани йўқ қилиш учун консерва банкасининг тешикчасидан сал-пал қараб қўйилса бас, шу заҳоти тарелками, мушукми йўқолади-қолади. Кларенс шўх бола эмасми, ўт ўчириш командасининг гидрант деган энг керакли асбобини йўқ қилиб юборади. Уни на шаҳар бошқармаси ва на полиция топа олади. Ҳамманинг боши гаранг. Шу пайт Кларенснинг опаси Кларисса шаҳар мэрига, агар унга тилла соат, теша топиб берилса, гидрантнинг йўқолиш сирини айтмоқчи бўлади. Шаҳар мэри қизчадан: булар сенга нима учун зарур, деб сўраганида, у: драматик эффект учун, дея жавоб қайтаради. Афсуски, Клариссанинг бу жавоби китобхонни қаноатлантирмайди. Бу ҳикоя ўқишли ёзилган. Аммо унда шу куннинг долзарб проблемаси йўқ. Ўқишлилиги ва ўткир масалалар қўйилиши жиҳатидан истеъдодли ёзувчи М. Маҳмудовнинг «Мен — мен эмасман», «Райҳондаги зарпечак» номли ҳикоялари ибратли. Биринчи ҳикояда айрим одамларнинг ўз маънавий қиёфасини йўқотаётганлиги

қизиқарли тасвирланган. Ҳикоя қаҳрамони — истеъдодли рассом йигит маънавий камбағал ҳамкасбларининг таъсирига тушиб, ўз қиёфаси, яхлитлигини йўқотиб, икки хил ҳаёт кечиради. Эзгулик учун курашда ҳаёт машаққатлари олдидаги саботсизлик ҳар бир одамнинг ўз қиёфасини йўқотишнинг манбаларидан биридир. «Мен — мен эмасман»нинг қаҳрамони ҳам саботсизлиги туфайли севгилисидан жудо бўлади. Юксак санъатга бўлган сезгилари ўтмаслашади. Инсон ҳар қандай ҳолатда ўз маънавий қиёфаси, яхлитлигини йўқотмаслиги керак. Мана, ҳикоядан келиб чиқадиган асосий ғоя. Еш адиб Маҳкам Маҳмудов ҳали йирикроқ асарлари билан шу йўналишни чуқурлаштиради, деб умид қиламиз.

Сўзимизнинг бошида кишилардаги энг қимматбаҳс хислат — хаёл қила билиш хислатини тилга олиб ўтган эдик. Бу хислат айниқса илмий-фантастика жанрида ижод қилувчи адиблар учун сув билан ҳаво сингари зарур. Аммо китобхон ҳурматини қозониш учун хаёл қилишнинг ўзигина етмайди. Бунинг учун ҳаммани ўйлантирадиган, уларни яшашга ва курашга ўргатадиган баркамол асарлар битиш керак.

СЕҲРИ УНИНГ ЖОЗИБАСИДА...

(Саргузашт асарлар ҳақида ўйлар)

Болалигимда бўлиб ўтган ғалати бир воқеани ҳали-ҳамон унута олмайман. Янглишмаган бўлсам, эллингичи йилларнинг ўрталари эди. Дала-даштни мезоннинг ҳарир пардалари қоплаган, айни тўкис пишиқчилик пайти. Нима ҳам бўлиб бобом район маркази — Манғитга отланмоқчи бўлиб қолди. Бувим билан ўзаро шивир-шивир қилиб, мени ҳам ўзи билан боришга кўндирди. Район марказида аммамлар туришарди. Мен у ерга ҳар борганимда бувимнинг яшириб берган пулларига китоб олиб келардим. Бу сафар ҳам шундай қилмоқчи бўлдим. Уйдаги гап кўчага тўғри келмас экан. Аммамлар қўшнисининг мен тенги боласи Карим мақтаниб қолди: «Қуни кеча ажойиб бир китоб сотиб олдим. Бунақанги китобни ҳеч умримда ўқимаган эдим. Эҳ-ҳе, нимасини айтасан. Айниқса шум боланинг саргузаштлари бири биридан қизиқки... Карим менга нотаниш бўлган аллақандай китоб ҳақида берилиб гапиради. Мен ундан ўша «сеҳр»ли китобни кўрсатишни илтимос қилдим. Карим аввалига кўнмай туриб олди. Аммо анча-мунча ёлворишлардан сўнг юмшади, шекилли, уйига кириб кетди. Бир оздан кейин қайтиб чиқди-ю, яна «савдо» қила бошлади:— Битта шартим бор. Ифлос қилмайсан,ғижимламайсан, тезда қайтиб берасан.— Китобни кўриш иштиёқида ёниб турганим учун дарров

Каримнинг шартларига кўна қолдим. Китобнинг муқо-
васига кўз ташладим. Ғафур Ғуломнинг «Шум бола»
повести экан. Ҳеч қаёққа жилмасдан ўқий бошладим.
Шум боланинг бир-биридан қизиқ саргузаштлари шу
даражада сеҳрлаб қўйдик, ҳатто бобомнинг излаб
келганини ҳам сезмай қолибман. «Шум бола» китоби
учун бобомдан эртага довр қолишни ўтинсам-да, у ўз
сўзида туриб олди. Ҳеч бир сўзим кор қилмагач, Ка-
римдан «Шум бола»ни сотишни ялиниб сўрадим.

Карим ўжарми, меҳри қаттиқми, билмайман «ки-
тобни аранг сотиб олганини» пеш қилиб тураверди.
«Шум болани» икки-уч баравар баҳосига беришини
ўтиндим. Менинг фикримни бобом ҳам қўллади, бўл-
мади. Бобомдан аммамникида бир-икки кун қолдириб
кетишини айтсам ҳам кўнмади. Аввало Каримнинг,
қолаверса бобомнинг хатти-ҳаракати менга алам қилди.
Шундай бир ажойиб китобни ўқимасдан ташлаб кетиш-
ни ҳеч тасаввур қила олмадим. Қишлоққа келишим
ҳамон адабиёт муаллимимиздан «Шум бола»ни топиб
беришни, агар иложи бўлмаса унинг мазмунини айтиб
беришни сўрадим. Аммо муаллимнинг жавоби мени
ҳайратда қолдирди: «Шум бола» дедингми? Бу ким-
нинг асари ўзи? Ғафур Ғуломники дейсанми, ўйлаб га-
пир. Ғафур Ғулом шеър ёзади. Бу ҳаммага маълум.
Аммо унинг «Шум бола» деган асари борлигидан хаба-
рим йўқ.

Шу воқеа сабаб бўлиб, адабиёт муаллимидан кўн-
лим қолди. Мен эса «Шум бола»ни излашда давом қил-
дим. Қанча уринсам ҳам бу китобни топа олмаганимдан
кейин келиб-келиб дардимни бобомга айтдим. Роппа-
роса орадан бир ой ўтгач, Бобом Каримни ва унинг
дадасини кўндириб, бир ҳафта муддат билан «Шум
бола»ни уйимизга олиб келди. Асар шу даражада омма-
лашиб, шуҳрат топиб кетдики, уни аввал оилада, синф-
да ва сўнгра мактабда қўлма-қўл ўқишди. «Шум бола»
қиссаси ўспирилар орасидагина эмас, балки, кичик мак-

таб ёшидаги болаларнинг ҳам сеvimли асари бўлиб қолди. Асарнинг турли хил ёшдаги болалар орасида бунчалик шуҳрат қозонишининг сирини ўша пайтда дуруст англамаган эдим. Орадан йиллар ўтди. Биз ажойиб-ғаройиб саргузаштлар билан тўлиб-тошган Жонатан Свифтнинг «Гулливернинг саёҳатлари», Сервантеснинг «Дон Кихот», Даниел Дефонинг «Робинзон Крузо», Редьярд Киплингнинг «Маугли», Бюргер ва Распенинг «Барон Мюнхаузен саргузаштлари», Бичер Стоунинг «Том тоғанинг кулбаси» сингари жаҳон адабиётининг ажойиб дурдоналари билан танишдик. Ва билдикки, бу асарларнинг умрини боқий қилиб турган фазилатлар халқ ҳаётининг ҳаққоний тасвири, қаҳрамонлар характерининг мукамаллиги, реалистик оҳанги, тиниқ ва мусаффо тили «Шум бола» қиссасига ҳам хос экан. Хулласи, Фафур Гуломнинг «Шум бола» повести ўзбек совет адабиётидаги саргузашт жанрининг энг юксак намунаси сифатида шуҳрат топди.

Сагузашт асарларининг жанр сифатида тутган ўрни, ўзига хос томонлари, тили хусусида узоқ йиллардан бери турли хил бахслар, мунозаралар давом этиб келяпти. Бир хил олимлар ҳанузга қадар саргузашт жанрида ёзилган асарлари мукамал санъат асари сифатида қабул қилмасалар, бошқа бирлари саргузашт асарларини детектив жанри билан қориштириб юборадилар. Биринчи фикрни ҳимоя қилувчилар назарида саргузашт асари дейиладими бас, унинг асосида аллақандай сирни очиш, қизиқарли кураш муаммоси туриши керак. Бу ва шунга ўхшаш фикрлар таъсирими, билмайман, урушдан сўнгги йиллар маҳбуслар, разведкачилар, жосуслар ҳақида ёзилган, аммо эгизаклар сингари бир-бирига қуйиб қўйгандай ўхшайдиган олди-қочди саргузашт асарлари кўпайиб кетди.

1902 йил. Бир куни Жюль Верн ҳузурига «Безакли Вена» газетасининг муҳбири ташриф буюради. Афтидан у жуда яхши пайтда келган экан: кекса адиб одатдаги-

дан кўра дилкашроқ ва сидқидилдан суҳбатлашган. У ўзининг биринчи романи, энг сўнгги, ҳали нашр этилмаган асари ва ёзажак нарсалари ҳақида батафсил гапириб берган.

«Беш ҳафта ҳаво шарида» романимдаги воқеалар бўлиб ўтадиган жой учун Африкани танлаб олишимнинг сабаби шуки, у пайтларда ҳали дунёнинг бу қисми бошқаларига қараганида хийла кам ўрганилган эди,— деган Жюль Варн.— Миямга, бу бепоён материкни текширишнинг энг қизиқарли йўли ҳаво шари орқалигина бўлиши мумкин деган фикр келиб қолди. Кўплар биринчи романимнинг муваффақият қозонганини илмий маълумотларни ҳамма тушунадиган услубда ёзганимдан деб билишади. Ҳар қалай, доимо, ҳатто энг фантастик романларимни ҳам иложи борича ишонарли ва табиат нуқтаи назаридан ҳаққоний акс эттиришга тиришганман.

Воқеалар, ҳодисалар ва одамларни ҳаққоний кўрсатиш хусусияти Жюль Верннинг «ғаройиб саргузаштлар» туркумига кирган романларига ҳам хос. Унинг қаҳрамонлари ҳали инсон қадами тегмаган қуюқ ўрмонларни, ёввойи чангалзорлару нотаниш ўлкаларни оралайди, денгизлар ва океанларда сузади, афсонавий чўққиларга чиқишади, космик ракетаalarda номаълум сайёралар томон учишади. Жюль Верн қаҳрамони капитан Гаттерас айтганидек: «Енгилмас тўсиқлар бўлмайди, фақат серғайрат ёхуд камғайрат иродагина бўлади. Инсон қудрати олдида ҳар қандай ғовлар йиқилади.»

«Ғайрат-шижоатли олимлар, гениал ихтирочилар, тиним билмас илм заҳматкашлари — ҳаммалари саёҳат қилиш, ҳамма нарсани кўриш ва билиш, кашф этиш, кураш, ҳамма нарсани янгичасига ҳал этиш иштиёқи билан ёнадилар. Уларга тажриба ўтказиш учун сўтун дунё устахона бўлиб хизмат қилади. Океан тубидами, кимсасиз оролдами, Шимолий қутбдами, сайёралар оралиғидаги бўшлиқлардами — қаерда бўлма-

синлар, уларнинг уйлари ҳам, лабораториялари ҳам ўша ерда, улар ўша ерда ишлашади, ҳаракат қилишади, баҳслашади, ўзларининг жасур орзуларини ҳақиқатга айлантиришади.

Янги қаҳрамонларнинг образлари унинг илмий ғоялари билан бирга «ғаройиб саргузаштлар» саҳифаларига ҳаётдан кўчиб ўтган. Улуғ сайёҳларнинг, олим ва кашфиётчиларнинг таржимаи ҳоллари ажойиб ахлоқий поклик, руҳий сабот, илмий ғоялар ижод этишга садоқат намуналарига тўлиб-тошган.

Жюль Верннинг ижобий қаҳрамонлари кўпинча бир вақтда ҳам илм оламида новатор, ҳам озодлик курашчиси бўлади»¹.

Саргузашт асарларининг ажойиб анъанаси — таранг сюжетлар танлаш, фавқулодда воқеалар кетидан қувиш, қаҳрамонлар бошидан ўтган бири-биридан қизиқ воқеалар тасвири билангина чекланмайди. Балки ўша тасвирлар замирида жамиятнинг ўзига хос муаммолари, жиддий проблемаларини акс эттиради. Ҳали биз саргузашт асарлар анъанаси сифатида таранг сюжетлар танлаш проблемасини тилга олдик. Асли ўзи бу хусусият детектив асарларнинг ҳам «қони», «жони». Кўп ҳолларда саргузашт асарлари билан детектив асарлар орасига «хитой девори» қўйиб қўйилади. Гўё иккаласи икки хил олам. Бир-бирига мутлақо ўхшамайди. Ҳатто айрим адиблар ва олимлар саргузашт ва детектив жанрига кирувчи асарлар ҳақиқий адабиёт бўла олмайди, деб фикр юритадилар. «Детектив асосида ўғрилар, жосуслар тақдири ётар эмиш. Бўлмаган гап. Бадиий баркамол саргузашт ва детектив асарлар муҳим ижтимоий масалаларни кўтариб чиқади.

Маълумки, Артур Конан Дойлнинг қаҳрамони Шер-

¹ Е. Брандис. «Жюль Верн ва унинг романлари», «Антифер тоғанинг ажойиб ва ғаройиб саргузаштлари» романига ёзилган сўнги сўз. Тошкент, 1969, 399-бет.

лок Холмсни турли ёшдаги китобхонлар жон-дилдан севадилар. Унинг синчковлиги, фавқулодда топқирлиги, ақли мантиқан фикрлай олиш истеъдоди, ўта нозик диди ва ниҳоят мустаҳкам эътиқоди кичкинтойларнинг ҳам ҳурмат-эътиборини қозонган. Шерлок Холмс ҳар қандай оғир вазиятларда ўзини йўқотиб қўймайди. У доимо анқовлар, ландовурлар, жиноятчилар устидан кулади; адолат тантанаси учун курашади. Шерлок Холмс пича шоир ҳам. У баъзан табиат гўзаллиги олдида лол қолади, музикани берилиб тинглайди, илҳоми жўшган дамлар Гораций, Петрарка, Ҳофиз, Флобер асарларидан ўзига ёқиб қолган сатрларни овоз чиқариб ўқийди.

Жорж Сименоннинг Мегрэси ҳам айрим жиҳатлари билан Шерлок Холмсга ўхшаб кетади. У ҳам изқувар. У ҳам Шерлок Холмс сингари ёвуз ниятли кишилар пайини қирқиш, эзгуликни қарор топтириш йўлида тиним билмайди. Шерлок Холмс ҳам, Мегрэ ҳам ҳар қадамда кутилмаган фавқулодда воқеаларга рўпара келиб қоладилар. Жиноят изи топилай-топилай деб турганида сароб сингари дарров йўқолиб қолади. Мана Жорж Сименоннинг «Мегрэ ва кекса аёл» романи. Валентина Бессон ўзига тўқ, бадавлат аёл. Нима ҳам бўлади-ю, тўсатдан унинг оқсочи кекса аёл Роза ўлиб қолади. Унинг жонига ким қасд қилди экан? Ўзини ўзи қийнаб ўлдирган бўлиши сира мумкин эмас. Хулласи, комиссар Мегрэ жиноятни фош қилиш учун турли хил режалар тузади, ўйларга боради. Комиссарнинг хатти-ҳаракатлари, режалари, мулоҳазалари, муомаласи ибратли.

Шерлок Холмс ва комиссар Мегрэнинг саргузаштлари орқали улар яшаётган жамият иллатлари фош қилинади.

Саргузашт ва детектив асарлар бири бирини тўлдиради, улар орасига «хитой девори» қўйиб қўйиш мумкин эмас. Ахир жаҳон адабиётининг дурдона намунала-

ри Ф. Достоевскийнинг «Жиноят ва жазо», Р. Стивенсоннинг «Хазиналар ороли», А. Дюма ва Ф. Купернинг романлари ва ҳатто Ғафур Ғулумнинг «Шум бола» қиссасида ҳам мароқли саргузаштлар билан бирга ажойиб характерлар, теран фикрлар, ҳаётбахш ғоялар бизни мафтун этади.

Ғафур Ғулум танланган асарларининг бешинчи жилдида иловалар берилган. Шу иловаларнинг бирида «Шум бола» қиссасига оид саҳифалар ҳам ёритилган.

«Бу китобда,— деб ёзади Ғафур Ғулум,— осмонда қушдай учган, дарёда балиқдай сузган, ерда чумолидай ўрмалаган, тоғда кийикдай тоғдан тоққа сакраган, турмуш оғир-енгиллигини кўрган, аччиқ-чучугини тотган, гўлоҳ бўлиб ҳаммомга ўт қалаган, ғассол бўлиб ўликка кафан бичган, қассоб бўлиб эшак сўйган, бир парча нон учун тиниб-тинчимаган, ўзини ўтга-чўққа урган.

ШУМ БОЛАНИНГ ҲИКОЯСИ

Равон ўзбек тилида ҳар ким ўқий оладиган қулайлик билан ёзилгандир. Уқувчиларнинг зерикмаслигига китобни ёзган киши кафилдир.

Тошкент, Ўздавнашр, 1937.

Бу сўзларнинг битилганига мана чорак асрдан ошиб кетди. Мана шу давр ичида «Шум бола» рус, қардош халқлари ва кўпгина чет эл тилларига ўгирилди. Турли ёшдаги китобхонлар орасида шуҳрат қозонди. Хўш, бу ҳодисанинг сири нимада?

Қиссанинг илк саҳифаларида Шум бола ўсган муҳитнинг ёрқин манзаралари чизилади. Оддий фуқаро кира олмайдиган, чойхўр бойваччалар билан доимо лиқ тўлиб турувчи чойхоналар, бири-биридан қолишмайдиган ғалати расталар, бозор, маҳалла кўча кўйни босиб

кетган жиннилар... Жинниларнинг ўзларига хос ажаб-товур қилиқлари. Эртадан-кечгача кўча чангитиб, ҳамма-нинг жонига тегиб, кампирлардан қарғиш эшитиб, сандирақлаб юрадиган увин-тўда болаларнинг ҳар хил ошиқ ўйини, ёнғоқ ўйини, тўп ўйини, зумчиллак ўйини, ёв-ёв, ўқ-камалак отиш, яланғоч пойга, от ўғриси сингари ўйинлари... Ҳаётнинг ранг-баранг ва қуюқ бўёқлари. Унинг ранглари эски замоннинг кир-чир томонларини ўта ёрқин акс эттиради. Ана шу чиркин ҳаёт ичида нафас олиб яшаётган Шум боланинг ўзига хос ҳаёти шу даражада меҳр-муҳаббат билан бериладики, унинг қувлиги, хаёлпарастлиги, ўйинқароқлиги дарров китобхонга юқиб қолади. Шум боланинг айрим хатти-ҳаракатлари, қилиқлари Насриддин афандининг қилиқларини эса туширади. «Насриддин афанди латифаларида,— деб ёзган эди Фафур Гулом «Фольклордан ўрганайлик» номли мақоласида,— донишманд халқ покиза ахлоқ, ҳалоллик, ростгўйлик учун курашувчи сифатида майдонга чиқади. Латифаларда турмушимизнинг ҳамма чиркин, бадбўй жойлари ачитиб сўкилади. Булар эса ҳозирги замонда ҳам халқимизнинг тушунчасидан капиталистик тузум қолдиқларини тозалаш учун қатъий кураш олиб бориб турган чоғимизда ўзининг аҳамиятини янада кўтаради. Афанди ўзининг тентагона сўзлари билан, сомеъларини қаттиқ кулдириб туриб, ўзидаги инсон номига ярашмайдиган қилиқ ва одатлари ҳақида ўйлашга мажбур қилади. Такрор айтаманки, бу коммунистик жамият учун кураш олиб бориб турган чоғимизда, ҳалол, ростгўй, довурак, меҳнатсевар кишилар тайёрлашда Насриддин афанди латифаларининг роли анча бўлади»¹.

Фафур Гулом халқ оғзаки ижодининг чуқур билим-

¹ Ф. Гулом. «Фольклордан ўрганайлик», «Адабий-танқидий мақолалар», Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти. Тошкент, 1971, 170-бет.

дони, унинг анъаналаридан моҳирлик билан фойдаланувчи адиб. Бу хусусият шоирнинг йигирманчи йиллар охири ва ўттизинчи йиллар бошларида ёзилган шеърлари, дostonлари, ҳикоялари ва публицистик мақолаларига ҳам хос. Халқ оғзаки ижодининг анъаналари «Шум бола» қиссасида ҳам ўзининг ёрқин аксини топган.

Адабиётшунос Салоҳиддин Мамажонов ўзининг «Ғафур Ғулом прозаси» рисоласида шоирнинг «Шум бола» повестини яратишда халқ оғзаки ижодидан фойдаланиши хусусида фикр юрита туриб, айрим кузатишлари билан ўртоқлашади. Мунаққид ёзади:

«Маълумки, «Шум бола»да воқеа, бошқача айтганда Шум боланинг саргузашти, унинг ўз дўстлари билан халфана қилмоқчи бўлганидан бошланади. Шум бола ёғ олиб чиқиши керак эди. У яширинча ёғ, тухум олиб чиқиб кетаётганида онаси чақириб, ўчоққа ўт қалашни буюради. Тухумни қалпоғига солиб кийиб олади, ёғни липпасига қистиради. Утнинг тафтига липпасидаги ёғ эриб, оқа бошлайди. Уни сийиб ўтирибди, деб ўйлаган онаси ўқлови билан бошига туширади, ўқлов зарбидан телпак остидаги тухум ёрилиб оқа бошлайди, онаси «Бола бечоранинг бошини ёриб, қатигини чиқариб юбордимми» деб қўрқади. Шум бола уйдан қочиб аммасиникига кетади. Шу билан Шум бола саргузашти бошланади. «Тум сағирлиғим» эртагида эса сағир бола момосининг бир бузоғини бўрига едиргач, бир кампирнинг эчкисини боқиб юради. Бир куни кампирнинг ўзи эчкини далага олиб кетганда бола шундай иш қилади: Бир куни кампирди йўғида битта патир қилиб бетига мой қуйиб ейман деб турувдим, кампир эчкини ҳайдаб келиб қолди. Патирминан мойди қўйгали жой товолмай, телпагди ичига солиб бошимга кийдим. Улоқлар эмиб қўйди. Кампир бошимга бир муштлади. Мой телпагди тагидан тирқираб чиқиб кетди. Вой, миям чиқиб кетди деб калламни маҳкам ушлаб ётдим. Кампир ҳам эчкини боқа-

ди, улоғдиям боғлайди, сувдиям ўзи олиб келади. Мен ҳеч бир иш қилмай ётаман...»

Кўриниб турибдики, бу ситуация билан «Шум бола» даги ситуация бир-бирига ўхшаш. Аммо Ғ. Ғулом эртакдаги бу эпизодни тубдан қайта ишлайди, янгича йўналиш беради¹.

Ғафур Ғулом «Шум бола» повестидаги яна кўпгина эпизодларда «Олтмиш оғиз ёлғон», «Уч ёлғонда қирқ ёлғон»ли халқ эртаклари, «Минг бир кеча» даги «Савдогар Айюб билан унинг ўғли Ғаним ибн Айюб», «Хўкиз, эшак ва бой деҳқон» сингари ҳикояларидан ҳам ижодий равишда фойдаланади. Бу ҳодиса Шум боланинг хатти-ҳаракати, қилиғи, хулқ-одати, муомиласи тасвирида ҳам авторнинг чўпчакнамо, аммо ўткир ҳажв билан суғорилган ҳикояларида ёрқин акс этган.

С. Мамажоновнинг «Ғафур Ғулом прозаси», А. Акбаровнинг ажойиб кишилар ҳаёти сериясида нашр қилинган «Ғафур Ғулом» китобларида «Шум бола»нинг автобиографик характерга эга эканлиги тилга олинган.

М. Горькийнинг «Болалик», «Кишилар орасида», «Менинг университетларим», С. Айнийнинг «Эсдаликлар», С. Муқоновнинг «Менинг мактабим», Қ. Паустовскийнинг «Ҳаётим ҳақида», Ойбекнинг «Болалик» қиссалари ҳам автобиографик фактлар асосига қурилган. Аммо «Шум бола»да автобиографик далиллардан кўра, ёзувчининг тўқиган ҳикоялари, ўйлари, фантазияси устунлик қилади. Шу жиҳатлари билан бу асар В. Ивановнинг «Йўқсилнинг саргузаштлари» га бир оз ўхшаб кетади. «Менинг асарим,— деб ёзган эди В. Иванов, номигагина автобиографик асар, аслида бу менинг ҳаёт ва одамлар ҳақида тўқиб чиқарган ҳаққоний ўйларимдир».

«Шум бола» ҳам,— деб ёзди С. Мамажонов,— кон-

¹ С. Мамажонов. «Ғафур Ғулом прозаси», Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, Тошкент, 1966, 219-бет.

крет, реал тарихий шахс ва воқеалар асосига қурилган. Ундаги қаҳрамонлар ҳам (Йўлдош, Омон ва бошқалар) ўз номларида берилган. Ғ. Ғулом: «Шум бола»даги асосий қаҳрамонлар ҳаётда бор одамлар. Уларнинг кўпчилиги ҳозир тирик. Масалан, Омон 8-трамвай охирида туради. Уйи юқори вольтли электр ўтган жойда. Йўлдошнинг қаерда туришини билмайман, аммо ўзи шаҳар трамвай паркида аравакаш бўлиб ишлайди, ўгли инженер. Аммо асарда бадий тўқима, фантазиядан кенг фойдаланганман», дейди¹.

Асарнинг бошларида ўйинқароқ шум боланинг қилиқлари берилади. «Айниқса ойдин оқшомлар мазза қилиб ўйнаймиз, — дейди ўзига ўзи. Ёз, куз, баҳор вақтларида-ку кўчаларимиз тупроқ бўлганлиги учун юмшоққина, маза бўлар эди, аммо қиш кунлари белгача лой, ботқоқ бўлганидан ўйинларни катта майдонларга ёки бостирма йўлчаларга кўчирамиз». Уйин ичида юрган бу бола баъзан ота-оналари, қўни-қўшниларини тилга олади ва уларга ўзининг муносабатини билдиради. Хулласи, уқувли, зийрак ва беғубор Шум бола, ҳеч қачон бир жойда тек тура олмайди. Ҳар қадамда турмушнинг чигал муаммолари билан тўқнаш келади. Шўхлиги сабаб бўлиб, уйини ташлаб чиққандан сўнг ўзига-ўзи шундай дейди:

«Ўйлаб-ўйлаб топдим. Саъбонда битта аммам бор. Шуникига бораман. Ўзи бефарзанд. Ўзи ҳам, эри ҳам мени жуда яхши кўришади. Аммамнинг эри мўйнадўз — косиб. Бола-чақалари бўлмаганидан, уйлари бизникига ўхшаш тўс-тўполон эмас — йиғинчоқли, иннайкейин буларнинг уйи салкам ажойибхона. Унда дунёдаги ҳамма нарса бор: Шум боланинг ушбу сўзларини эшитган китобхоннинг ажабланиб қолиши турган гап: «Бу қанақаси бўлди, ахир бу бола доимо ўзини ўйлайдиган, ўз манфаатидан бошқа манфаат билмайдиган,

¹ С. Мамажонов, ўша асар, 132-бет.

қув зумраша-ку!» Ҳа, дарвоқе Шум бола поччасининг уйига боради, унинг эркалатишларидан талтайиб кетади, қушларини ўлдириб, бир жуфт қумрисини олиб қолади. Сиз Шум боланинг қувлигини тасдиқлаб турганингизда, нима ҳам бўлди-ю, дарров фикрингиздан қайтиб қоласиз. Негаки, унинг «бир талай манзил-мароҳил йўл босиб, кўп юриб, кўп юрса ҳам мўл юриб, Ачаобод деган «шаҳри азим»га боргани», сўнгра Кўктерак бозори ва у ерда хилма-хил расталар олдида лол қолгани китобхонга энди бошқача таъсир қилади. Айниқса, «Бит бозор»нинг таъриф-тавсифи шу қадар усталик билан ҳикоя қилинадики, Шум боланинг зийраклигига ҳам тан бермай иложингиз йўқ.

«Бу бозорлар ичра,— дея ҳикоя қилади у,— менимча таъриф-тавсифи етти иқлимга кетгани «Бит бозор» деб номланган раста бўлса керак. Бу ерда жонингизга ором Серадиган ҳамма нарса топилади: салоти шим дейсизми, пойма-пой сағри кавуш, дейсизми, бирор етти йилгина кийилган, асли матои нима эканлиги маълум бўлмаган гуппи дейсизми, Маллахон замонидан қолган мурсак дейсизми, чевар қизлар учун ранго-ранг қуроқлар дейсизми, от бўктаргиси, ёлпуш, гулчин билан тагчарм қўйилса ҳали кийса бўладиган нимдошгина сахтиён махси дейсизми, пайтавабоп молларнинг ва лунгибоп матоларнинг сон-саногини йўқ.

Бу молларни ёйиб ўтирган чайқовчиларнинг афтибашарасини айтмайсизми! Бетларига бу ҳафта ичи сув тегмаган, соқоллари устарадан озод, башараларидан «нур» ёғилиб туради. Бирор молни сўраб қолсангиз, энг аввал худди аммасининг ўғли тирилиб келгандек, албатта, қўл олиб сўрашади, кейин нарх айтади».

Шум бола қушдай учмоқчи, ҳаёт дарёсида балиқдай сузмоқчи бўлса ҳам ириб-чириб ётган аччиқ турмуш зилзиласи унинг беғубор туйғуларига соя солади, одамлар ҳақида жиддий ўйлашга мажбур қилади. Қўғурмоч маҳаллалик Султон ўғрининг «ўғирлаган пулимни ҳалол

қилиб, эгасини рози қилиб оламан» деб, пул ўғирлатган жабрдийда бечора сифатида косибсимон ювошгина бир йигитнинг топган-тутганини шилиб олиши, ўлик ювиш пайтида бир пайтлар «унча-мунча кисавурлик қилиб кўрган» домланинг пул илинжида қилиб кўрган ҳаракатлари, ўйнашларнинг ғалати қилиқлари, қаландарлар ҳаёти ва ниҳоят эшоннинг хизматида бўлиш Шум боланинг онги, тушунчасига таъсир қилади. У баъзан ўзига-ўзи «хунук нарсаларга истамасам қарамайман» деб қўяди. Аммо ҳар қадамда турмушда рўй бериб турган хунук нарсаларга синчиклаб қарашга мажбур бўлади. Шунинг учун ҳам Шум бола «бўзчининг моки-сидек эшоннинг ичкари-ташқариси ўртасида бепул оёқдан ҳориб, қатнаб юришдан кўра, ҳавойигина бозорда ашула айтиб, ўйнаб юриб пул топиш»ни афзал кўради. Лекин ростини айтганда енгилгина пул топиш ҳам осон эмас. Енгил пул топиш учун эшоннинг ибораси билан айтганда «бошқачароқ йўл билан бўлса ҳам тирикчилик пайдидан» бўлиш керак. Шу хилдаги тирикчилик пайдидан бўлиш ҳам унинг «кўзи очилиши»га, тева-рак-атрофини яна ҳам тузукроқ сиби олишга имкон беради. У эшоннинг уйдан «оқ қилиниб» жўнаб кетар экан, ўзига-ўзи шундай дейди: «Аттанг-аттанг, қўлга кирай деб қолган нақдина жаннатдан ажралдим. Шу ондаёқ хайр-хўшни насия қилиб, биёбонга йўл солдим. Осмон узоқ, ер қаттиқ эди. Қаерга кетиб бораётганимни ўзим билмас эдим. Олдинда бирор мўлжаллаган ниятим ҳам йўқ эди. Дарбадарликдан, ўзимнинг симобдай беқарор саёқлигимдан жуда ўкинар эдим, салгина босиқ, салгина ўйинқароқ бўлмасам, ҳамманинг ҳам нонини туя қилиб бера олар эдим. Уст-бошим бут, қорним тўқ, қайғум йўқ бўлар эди. Хайр, майли энди, афсуснинг фойдаси йўқ».

Бир эътибор беринг! Шум бола эшон уйдан қувилганига афсус қилаётгандай бўлиб, «нақдина жаннатдан ажралдим» дейди. Сал нарироқ бориб, дарбадарлиги,

«симобдай беқарорлиги»ни важ қилиб, агар шу нуқсонлар бўлмаса «хамманинг ҳам нонини туя қилиб бера олар эдим» дейди. Ҳа, диққат қилиб тингласангиз гоҳо шум боланинг қаерда рост, қаерда ёлғонни боплаб дўндираётганини англаш қийин. Аслида у қандай қилса «уст-боши бут, қорни тўқ, қайғуси йўқ» бўлишини яхши билади. Турмуш ниҳоятда оғир. Шум бола ҳаётнинг пасти-баландини яхши билади. У ҳар қандай нотенглик, адолатсизлик, бемаъни урфу одат ва муомалани ўзининг шўхлиги, ўйинқароқлиги ва шумлиги билан енгиб юради. Ана шу жиҳатлари билан у яна Насриддин Афандини эслатади. Шум бола ҳам Насриддин сингари ўз меҳнати билан кун кўрувчиларга ёрдам қўлини чўзади, бойлар, сўфилар, эшонларнинг боплаб адабини беради. Шу жиҳатдан повестдаги Шум боланинг «Сарибой бўлис билан учрашуви моҳирона тасвирланган. Бу учрашув картинасини асарнинг энг гўзал, энг жозибали, энг ҳаққоний саҳифаларидан бири дейиш мумкин.

Худди халқ оғзаки асарларида тез-тез учраб тургани сингари шум бола ҳам Сарибой олдида ўзини ўтакетган беозор, гўл қилиб кўрсатади. Аммо бой бадбахт, зикна одам. Унинг олдига бир иш билан борсангиз бўлар-бўлмас ерда «Иннайкейин?», деб сўрайдиган одати бор. Ана шу «иннайкейин»ига жавоб топиб бера олмасангиз онангизни учқўрғондан кўрасиз. Қамчи билан елкага тушириб қолғувчи эди.

Бўлиснинг боғида олмалар пишиб, тўкилиб кетаётибди, аммо ундан рухсатсиз теришга ҳеч ким ботина олмайди. Отларга ем-хашак йўқ. Хизматкорлар оч, лекин бойнинг олдига боришга ҳеч кимнинг юраги дов бермайди. Бир кун кечқурун хизматкорлар шу ҳақда фикрлашиб, Сарибой бўлиснинг олдига Шум болани юборишга қарор қилишади. У бўлиснинг олдига келади-да, гапни дабдурустдан дандон сопли пичоқдан бошлайди. Китобхонлар дандон сопли пичоқнинг не боисдан тилга олина-

ёгганини билиб туришадн. Бой Шум боланинг ниятини илгаш у ёқда турсин, ҳатто хаёлига ҳам келтира олмайди.

— Анови, ҳалиги, дандон сопли пичоғингиз синиб қолиб эди, шунинг хабарини бергани келдим.

Ана шу сўздан кейин, менга «Иннайкейн?» саволи ёғила бошлади.

— Хўш, иннайкейн, қандай қилиб синди? Рўзғорда менинг пичоғимдан бошқа пичоқ қуриб кетган эканми?

— Този итингизнинг терисини шилаётган эдик, суякка тегиб синиб қолди.

— Ийя?! — деди бой. — Тозининг терисини менинг дандон сопли пичоғимда шиласанларми, ўзинг айт-чи, нимага шилдиларинг?

— Шошиб қолдик-да, ўлиб қолгандан кейин, бекор кетмасин деб терисини шилиб олдик.

— Нима қилиб ўлди?

— Ҳаром ўлган отнинг гўшtidан кўп еб қўйган экан, бўкиб ўлди.

— Ҳаром ўлган от гўшти қаёқда экан?

— Ҳа, ўзимизнинг тўриқ қашқанинг гўштини еб ўлди-да, бегона от эмас.

Бой аланглаб қолди.

— Ҳай-ҳай, бола, оғзингга қараб гапир, тўриқ қашқа ўлди, дедингми? Хўш, тўриқ қашқа нима қилиб ўлди?

— Хомлик қилиб ўлди.

— Нимага хомлик қилади?

— Ҳеч аравага қўшилмаган экан, биз уни аравага қўшиб сув ташиган эдик, зўриқиб ўлди.

— Нима деяпсан, ҳароми, бошқа шунча аравакаш отлар туриб, келиб-келиб, менинг бирдан-бир боқиб қўйган улоқчи отим билан сув ташийсанларми, падар лаънатилар?

— Ҳа, ўт тушгандан кейин унинг улоқчилигига қараб ўтирадим, дуч келганини қўшиб, ишқилиб, бир челак бўлса ҳам таший беради-да.

Бойнинг чайнаб турган яхна тилни ютишга ҳам дармони қолмади. Оғзидан олиб қўйди-да, бақрайганча менга тикилиб:

— Узинг жинни-пинни бўлдингми? Ўт тушди, деганинг нима деганинг, қаерга ўт тушди, нимага тушди?

— Соғман, хўжайин, ўт аввало оғилхонага тушди. От шўрликларнинг ҳаммаси нобуд бўлиб кетди-да, хўжайини?

Мана шу тариқа Шум бола билан Сарибой орасидаги муносабат борган сари кескинлаша боради. Омборнинг ёниши, кенжатой ўғли Бўрибойваччанинг ўлими, ўртанча қизи Адолнинг кўзи ёриши бойнинг эсини олиб қўяди. Шум боланинг ҳар бир сўзи бойнинг юзига тарсаки бўлиб тушади. Шум боланинг ҳар бир сўзи, ўткир ибораси, аччиқ кинояси дарров мўлжалга бориб тегади. Насриддин афанди сингари у ҳам гоҳ бойларни лақиллатиб кетади, гоҳо ҳаётнинг беқарорлиги, чиркинлиги олдида бир зум лол қолади. Лол қолади-ю, ўзини ўйинга уради, дуч келган жойда қўл учида кун кўрувчи косиблар, деҳқонлар, мардикорларнинг кўнглини олади.

Ғафур Ғуломнинг фольклор аънаналаридан усталик билан фойдаланиши маҳорати Шум боланинг Омон билан бойнинг «тентак» сигирини сўйиб қўйиб жуфтакни ростлаб қочганида ҳам ёрқин кўринади. Хулласи, Шум бола қаерга бормасин ва нима иш билан шуғулланмасин чархи давроннинг нотекислиги билан рўпара келади. Мана унинг узоқ сарсонлик-саргардонлик кечиб келгандан сўнгги шаҳарда кечган ҳаёти. Шаҳар ҳақида ўзига ўзи шундай дейди: «Шаҳар, савдогарлар, миршаблар, гадойлар шаҳари. Селдан сўнг лойқаланиб оққан дарё. Шу дарёнинг мурдор тўлқинлари ичида мен шўрлик нима, битта хас-чўпдек ютилиб кетишим мумкин. Аммо мен ўзим эса шаҳарни астойдил ёмон кўраман. Кўкнорининг исириқ солган декчасидай бадбўй шаҳарда мен димиқиб кетаман. Яна ўша мустаҳаб қилмаган, ёғ босган башаралар, узун-узун расталарнинг дўкончаларида газчўп

ушлаб, харидор кутган ялқов бойваччалар чарви еган мушукдек кўзи ялтироқ ҳаннотлар, оқсоқ лайлакнинг соясидай аранг-аранг судралувчи бир тўда тиланчилар, улар-булар. Хулласи, мен шаҳарни ёмон кўраман».

Шум боланинг шаҳарда Ҳожи бобонинг уйида ўтган ҳаёти ҳам моҳирона берилади. Ҳожи бобо уйида ҳар куни кўкнор ичувчи бангиларнинг бир хил кечаётган ҳаёти, уларнинг ялқовлиги, тепса-тебранмаслиги, қўрқоқлиги уни ҳаддан ортиқ зериктириб юборади. Шу сабабли бу ишەқмас кўкнори-бангилар таъзирини бермоқчи бўлиб, шишага сув тўлдириб, қўрга кўмиб портлатиб юборади. Биринчи жаҳон урушининг васваси билан юрган кўкнорилар ўзларини йўқотиб қўйишади. Портлаш сабабини текширишга келган миршаблар такяхонани текшириб юришар экан, кексароқ миршаб «нашадан муштумдайини ушатиб, шими чўнтагига солиб қўяди». Улар Ҳожи бободан пора олишиб, «Бундан буён бу иш бўлмасин, бу галча сийладик. Кекса одам экансиз» деб кетишади.

Шу тариқа Шум боланинг ҳар бир қилиғи, ноҳўя хатти-ҳаракатлари, ҳазиллари, ўйинлари эски тузумнинг реакцион моҳиятини очишга хизмат қилади.

Ғафур Ғуломнинг «Шум бола» қиссасида маиший тасвир детектив тасвир билан, саргузашти тасвири соф реалистик тасвир билан алмашилиб туради. Ушбу анъана сўнгги йилларда яратилган Худойберди Тўхтабоевнинг «Сариқ девни миниб», «Сариқ девни қувиб», «Сариқ девнинг ўлими» романлари, Эргаш Раимовнинг «Меҳрибонлар», «Ажаб қишлоқ» саргузашт қиссаларига ҳам ижобий таъсир кўрсатди.

Самуил Маршак адабий этюдларидан бирида совет адабиётининг асосчиси Алексей Максимович Горькийнинг «сеҳрли қаҳрамонлар тақдирини кўрсатувчи саргузашт асарлар ёзишни» орзу қилганини айтган эди.

Буюк адибнинг орзуси амалга ошди. Эндиликда совет болалар адабиётида кўплаб саргузашт ва илмий-фантас-

тик асарлар яратилди. Улар кичкинтой китобхонларнинг сеvimли китоблари қаторидан жой олди. Ана шу китоблар орасида Худойберди Тўхтабоевнинг «Сариқ девнинг ўлими» романи ҳам ўзига хос ўрин тутади. Романнинг биринчи китоби «Сариқ девни миниб...» жамоатчилик томонидан самимий кутиб олинди, танқидчилик уни ижобий баҳолади. Ёзувчи бу китоби учун Ўзбекистон Ленин комсомоли мукофоти билан тақдирланди.

Худойберди Тўхтабоевнинг «Сариқ девнинг ўлими» романи, даставвал «Ёш ленинчи» газетаси саҳифаларида эълон қилинди. Асар чоп этилиши биланоқ китобхонларга манзур бўлди. Улар бир оғиздан Ҳошимжоннинг саргузаштлари мароқли ҳикоя қилинганини эътироф этдилар. Хўш, Ҳошимжоннинг китобхонлар эътиборини қозонишига сабаб нима?

Ҳошимжон жиндак айёр, жиндак лофчи, жиндак қўрқоқ, жиндак қув бола. Аммо бутун вужуди билан ҳақғўй, романтик. У қайси ишга қўл урмасин, сидқидил адо этишга, эл оғзига тушиш, мақтовлар эшитишга интилади. Аммо ҳаётини тажрибаси кам. Яшаш учун сидқидилликнинг ўзигина камлик қилишини билмайди. Дарҳақиқат, Ҳошимжон романтик, у ҳамиша улкан орзулар қанотида яшайди. Орзулари ҳам хилма-хил. Улар орасида битта энг муҳими бор. Бу орзу — тезроқ улғайиш орзуси. Лекин қандай қилиб тезроқ улғайиш мумкин? Қандай қилиб ҳаётнинг катта йўлига чиқиб олиш мумкин? Албатта, аввал биронта касбнинг бошидан ушлаш лозим. Лекин касблар ҳам бир-биридан қизиқ. Орзулар ҳам бир-биридан сеҳрли».

Китобхонларнинг хотираларида бўлса, «Сариқ девни миниб...» китобининг сўнгги саҳифаларида Ҳошимжон сеҳрли қалпоқчаси билан ҳаётнинг катта йўлига чиқишга интилган, лекин илмсизлиги туфайли катта орзулари орзулигича қолиб кетган эди.

Мана, орадан йиллар ўтди. Ҳошимжон ҳам улғайди. У саккизинчи синфни битираётир. Энди у ниятини амал-

га оширмоқчи. «Шундай қилиб, мен сартарош бўлишга аҳд, қарор қилдим. Биласиз-ку, бирор ишга аҳд қилсам, уни охирига етказмагунча қўймайдиган одатим бор. Жо-нимини қийнаб бўлса ҳам мақсадимга етаман». Ҳошим-жон жиндак лоф аралаш гапираётибди, албатта. Аммо шу жиндак лоф аралаш фикрлар эзгуликни барқарор этиш учун айтилаётганини ҳам билиб турибсиз. Худди шу тариқа ярим эртақ, ярим афсона билан бошланган Ҳошимжоннинг бир-биридан қизиқ, бир-биридан сеҳрли саргузаштлари билан танишасиз.

Мана, у, ўз орзуларидан бирига эришди. Сартарош бўлди. Аммо орадан кўп ўтмай бир тасодиф юз бера-ди-ю ўзингиз билган Ҳошимжон эмасми, ишнинг чуви чиқиб, сартарошликдан ҳам қувилади. Аммо бу уни йўл-дан уролмайди: «Бир кўзим йиғласа, бошқа кўзим кулиб турадиган одатим бор», дейди у. Яна ўша жиндак бўрт-тирилган, аммо чин юракдан айтилган самимий гап.

Бир пайтлар дадаси милиционернинг ёрдами билан ўғрилارнинг таловидан омон қолган. Шунинг учун мили-ция мактабига киришни таклиф қилганларида Ҳошим-жон аввал бироз иккиланса ҳам, сўнг рози бўлиб қўя қолади. У милиция мактабини битириб, социалистик мулкни талон-тарож қилишга қарши кураш бўлими — ОБХСС бўлимига ишга ҳам ўтиб олади. Чунки халқ мулкига хиёнат қилувчиларнинг адабини бериб қўймоқ-чи-да! Бу осон ишми? Унинг рақиблари анойи одамлар эмас. Ҳошимжон уларни «сеҳрли қалпоқча» ёрдами би-лангина фош этиши мумкин. Ана шу тариқа «Сариқ дев-нинг ўлими» романининг жанри ҳам белгиланади.

«Сариқ девнинг ўлими» романини шартли маънодаги саргузашт асар дейиш мумкин. Негаки, романда маънавий ҳикояларга хос тасвир усули ҳам, саргузашт ва детектив жанрлар йўсинида ҳикоя қилиш усуллари ҳам учрайди.

Романда маънавий тасвир детектив тасвир билан, сар-гузашт тасвири соф реалистик тасвир билан алмашиниб туради. Бу асарнинг янада мароқли, қаҳрамон саргу-

заштларининг қизиқарли ва жозибали чиқишига сабаб бўлган. Роман давомида «сеҳрли қалпоқча» халқ мулкига кўз олайтирувчилар, талон-тороғ қилувчиларга қарши курашда Ҳошимжонга ёрдам беради. Бир пайтлар айрим танқидчилар бугунги кунда «сеҳрли қалпоқча»лар ҳаётимизда йўқ, шундай экан, уни асарга олиб киришнинг ҳожати борми, деган маънода таъна ҳам қилган эдилар. Тўғри, ҳаётда «сеҳрли қалпоқча»лар йўқ, бўлиши мумкин ҳам эмас. Буни ҳатто ёш болалар ҳам биладилар. Шунга қарамасдан, романдаги «сеҳрли қалпоқча» уларни қизиқтиради. Нега шундай? Дунё болалар адабиётининг тажрибаси шунини кўрсатадики, болаларга ҳақиқатни англатиш учун имкон берадиган ҳамма нарса асардан ўрин олишга ҳақлидир. Бу сеҳрли қалпоқча ҳам, кўзга кўринмас одам ҳам, эзгуликка хизмат қиладиган тилсимли чироқ ҳам, «меҳрибон» ловия ҳам бўлиши мумкин.

Масалан, швед ёзувчиси Астрид Линдгренин «Митивой ва томда яшовчи Карлсон ҳақида икки қисса»сининг бош қаҳрамони, Карлсон «Бутун бошли уйда битта ўзи яшайди». Ҳа, у чиндан ҳам томда яшайди. Шунинг ўзиёқ антиқа эди. «Балки бошқа шаҳарларда сал бошқачароқдир, бироқ Стокгольмда бирорта одамнинг томда, яна алоҳида уйчада яшаганини ҳеч учратишмаган. Лекин буни қарангки, Карлсон худди шу биз айтган томда яшайди.

Карлсон-кичкинагина, бақалоқ, кеккайган бир одамча, бунинг устига у уча олади. Самолёт-у, вертолетларда ҳамма ҳам уча олади, лекин Карлсоннинг ўзи уча олади. Қорнидаги тугмачани босса бас, орқасидаги кичкина ажойиб моторча тариллаб ишлай бошлайди. Паррак айлангунча Карлсон бир зум қимир этмай туради. Мотор роса ишлагандан кейин Карлсон осмонга кўтарилади-ю, енгил чайқалиб учиб кетади. Унинг худди директорга ўхшаб керилишини кўрсангиз. Бироқ орқасида парраги бир директорни тасаввур этиш мумкинми ўзи?!

Карлсон кичкина уйнинг томида роҳатда яшайди. Кечқурунлари остонада ўтириб, трубкасини чекиб, юлдузларни томоша қилади. Деразалардан кўра томдан юлдузлар яхшироқ кўринади, шунинг учун ҳам нега одамлар томда кам яшайди-я, деб ҳайрон бўласан киши. Балки, бошқа одамлар бунинг фаҳмига боришмас. Ахир, улар Карлсоннинг у ёқда уйчаси борлигини билишмайди, чунки уни каттакон мўри тўсиб туради. Умуман, катталар унга қоқилиб кетишганда ҳам кичкинагина уйчага эътибор қилишармиди».

Узингиз ўйлаб кўринг! Йилнинг тўрт фаслида ҳам якка-ю ёлғиз том бошида яшовчи Карлсон «ўзи уча олиши», директорга ўхшаб керилиб юриши, кечқурунлари остонада ўтириб, трубка чекиши, юлдузларни томоша қилиши бир қарашда ғайри табиий бўлиб кўринади. Аммо унинг сахийлиги, очиқ кўнгиллиги, болалар билан тил топиб ўйнай олиши кичкинтой китобхонларни мафтун қилади. Радарининг «Жельсомино алдоқчилар юртида» асарининг қаҳрамони Жельсоминонинг хулқи, одати, қилиқлари ҳам жуда ғалати. Чунончи, сал овозини кўтариб гапирдимми, бас, ойна чил-чил синади, пишиб турган мевалар дув-дув ерга тўкилади, кишилар қулоғи битиб қолади. Лекин Жельсоминно эзгу ишлар йўлида ўзини аямайди. Бинобарин «сеҳрли қалпоқча»нинг Ҳошимжон билан дўстлашувига, романдан ўрин олишга ҳаққи бор.

Ҳошимжон «сеҳрли қалпоқча» билан талай эзгу ишларни амалга оширади. Бироқ одамлар бўлмаса қалпоқчанинг сеҳри ҳам ҳеч қаерга бормас эди. Халқ мулкининг посбони Салимжон Отажонов шундайлардан. Салимжон ака ҳалол одам. Меҳнат аҳлига нисбатан ҳаммаша меҳрибон ва адолатли, жиноятчиларга келганда, ғоят беомон.

Бу образ Худойберди Тўхтабоев ижодидагина эмас, сўнги йиллар ўзбек болалар адабиётида катта воқеа бўлди. Шу пайтгача босилган кўпгина қисса ва достонларда тасвирланган катталар нуқул панд-насиҳат қилар,

уларнинг тарбиявий таъсири ҳам заиф бўлар эди. Тўғри, Салимжон ака ҳам баъзан Ҳошимжонга насиҳат қилди. Баъзан янглишади, хатоларга йўл қўяди. Бироқ, у халқпарвар. Ҳақиқат йўлида яқин кишилари, ҳатто ўғлини ҳам аямайди. Одил Аббосов сингари пихини ёрган қаллоблар билан юзма-юз келганида эса уларни маҳорат билан фош этади. Жиноятчилар билан курашишни Ҳошимжон Салимжон акадан ўрганadi.

Кези келганда, айтиб ўтиш керак. Биз танқидчилар болалар адабиётида салбий образ яратиш қийин эканини ҳамиша ҳам тушунавермаймиз. Ваҳоланки, салбий образ кичкинтой китобхонлар нафратини уйғотиш даражасига кўтарила олмаса, унинг салбий қилиқлари ва хатти-ҳаракатлари болаларга илашиб қолиши мумкин. Шу жиҳатдан «Сариқ девнинг ўлими» романидаги Одил Аббосов образи анча пухта ишланган.

Одил Аббосов замонавий буқаламун. Кўринишдан мулойим, аммо халқ мулкани ўмариш йўлида ҳар қандай ўғрини бир чўқишда қочиради. Одил Аббосов каби кимсалар ҳалол меҳнат қилаётган кишиларга туҳмат тошини ёғдириб, халқ мулки ҳисобига данғиллама участкалар қурадилар. Ҳошимжон «сеҳрли қалпоқча» панасида туриб, Одил баттолнинг яшаш тарзи ва найранглари билан танишади. Бу воқеалар билан таниша туриб ўйланиб қоламиз. Агар Худойберди Тўхтабоев бир вақтлар республика газеталарида ишламаганида ва чайқовчилар, поражўрлар, қаллобларнинг кирдикорларини фош этувчи фельетонлар ёзмаганида «сеҳрли қалпоқча» ҳам иш бермай қолган бўлармиди! Ҳа, ёзувчи Одил баттол кабилар ҳаётини чуқур ўрганган.

«Сариқ девнинг ўлими» романидаги воқеалар Ҳошимжон тилидан ҳикоя қилинади. «Гарчи қаҳрамон улғайиб қолган, масъулиятли постни эгаллаб турган, катта ижтимоий миссияни адо этаётган бўлса-да,— деб ёзди танқидчи Умарали Норматов,— болалик хислатлари, ўша шўх-шаддодлик, қувлик, қувноқлик ҳамиша унга ёр,

ҳатто у баъзи ўринларда ҳозирги ҳолатини унутиб, бутунлай бола бўлиб қолади, болаларча гўлликка боради». Чиндан ҳам асар қувноқ оҳанги, юморга бойлиги билан кишига ҳузур бағишлайди.

Асосан саргузашт жанрида ёзилган бу романда яхши маънодаги детектив тасвир усули етакчилик қилади. Бу усул эса рамзий образлар, воқеа ва ҳодисаларнинг шартли берилиши, бинобарин, тасвир меъёрига қаттиқ риоя қилинишини талаб этади. Романда бу усул Ҳошимжон билан «сеҳрли қалпоқча» орасидаги муносабатларда, Ҳошимнинг Одил баттол кетидан қувиб, Хўжа Аҳроп вали масжидига кириб бориши, Шайх Одил сағанасидаги ғаройиб суҳбатни тинглаши манзараларида ўринли қўлланилган. Одил баттол ва ҳамтовоқларининг музей экспонатларига айланиши, жамоатчиликнинг ишни қўлга олиши ҳамда текинхўрларга қарши кураши тасвирида ҳам бу шартлиликка риоя қилинади. Китобхон бу воқеаларнинг ҳаётийлигига ишонади.

Лекин адиб баъзан воқеа ва ҳодисаларни тасвирлашда жанр имкониятларини унутиб қўяди. Китобхонни кулдириш учун («Маҳсум почча қалайсиз» қисмидаги каби) фавқуллода ҳодисалар тасвирига берилиб кетадики, бунинг оқибатида тасвирдаги ҳаётийликка путур этади. Аммо бундай ўринлар романда кўп эмас. Баъзан фавқуллода ҳодисалар ҳам асардан «ўзининг қонуний» ўрнини олиши мумкин, албатта. Лекин ҳаётий бўёқлар, ранглар усталик билан меъёрида берилиши лозим. Акс ҳолда китобхоннинг «товланиб турувчи» меҳрини сўндириб қўйиш ҳеч гап эмас. Умуман, Худойберди Тўхтабоевнинг «Сариқ девнинг ўлими» романи ўзбек совет болалар адабиётидаги улкан воқеалардан бири сифатида қадрлидир.

«Шум бола» асарининг ажойиб анъанаси сўнгги йилларда ҳам давом қилди. Саргузашт типидида ўсмирлар учун Ёқубжон Шукуровнинг «Қасос», А. Ҳакимовнинг «Илон изидан», кичик мактаб ёшидаги болалар учун Шукур Саъдулланинг «Қомандирнинг бошидан кечир-

ганлари», «Качал Полвон ёки ёғоч қўғирчоқнинг бошидан кечирганлари», Латиф Маҳмудовнинг «Икки дангасанинг саргузаштлари», «Набира саргузаштлари» ҳашар қиссалари ва Пиримқул Қодировнинг мактаб ёшидаги болалар ҳаётидан ҳикоя қилувчи «Саргузаштлар» китоблари эълон қилинди.

Сўнги йилларда олиб борилган социологиявий тадқиқотларнинг кўрсатишича, болалар доимо учувчилар, космонавтлар, разведкачилар, саёҳатчилар ҳаётидан ҳикоя қилувчи асарлар учун олдиндан навбатда туришар экан. Бу ҳодисанинг ажабланарли жойи йўқ. Қизиқарли воқеалар, қаҳрамонларнинг саргузаштлари билан тўла ҳаёт йўли болаларнинг ишонувчан қалбини, беғубор туйғуларини мафтун қилади. Уларнинг келажакда қандай кишилар бўлиб етишувига замин ҳозирлайди.

Зотан, бадиий асар дарслик эмас. Уни болаларга мажбур қилиб ўқитиб бўлмайди. «Қизиқиб ўқилмайдиган роман, пьеса — бу ғоялар ва образлар «қабристонидир», деб ёзади А. Толстой. Дарҳақиқат, асар қанчалик муҳим мавзуга бағишланмасин, унда тасвирланган воқеалар қизиқарли ҳикоя қилинмаса, болаларнинг қалбига йўл топа олмайди.

Баъзан эса аксинча бўлади. Асардаги воқеалар қизиқарли ҳикоя қилинади-ю, аммо болаларнинг ўй-туйғуси, улар онгининг атрофида рўй бераётган воқеалар таъсирида шаклланиши масаласи назар эътибордан четда қолади. Натижада, руҳан заиф, ўртак олишга арзимайдиган «қаҳрамонлар» пайдо бўлади. Адабиётшунос М. Қўшжоновнинг таъбири билан айтганда, «тасвирланаётган шахслар руҳан камбағал, ўқувчи савияси талабига жавоб бера олмайдиган бўлса, ёзувчи китобхонни ўзига мафтун қила олмайди». Мана шу хилдаги нуқсон болаларнинг бўрилар билан олишувига бағишланган ҳикояларда тез-тез содир бўлмоқда. Уларда даҳшатли ва фавқулодда ҳодисалар енгил-елпи баён қилинаёттир. Болалар кўпинча бўрилар билан олишади ва улар усти-

дан осонгина ғалаба қилишади. Ҳ. Шайховнинг «Қўйлар изидан» ҳикоясида уч ўртоқ йўқолган қўйларни излашга тушишади. Мақтанчоқ Жавлон даҳшатли воқеа содир бўлмасдан олдин жарликдан йиқилиб тушади ва оёғи лат ейди. Тасодифни қарангки, тўсатдан Улуғбек билан Набининг олдидан бўри чиқади. Бўри билан болалар ўртасида тўрт соатга яқин тенгсиз ва даҳшатли олишув бошланади. Узоқ давом этган «шиддатли олишувлар» дан сўнг икки ўртоқ бўрининг устидан ажойиб ғалаба қозонади. Муаллиф жанг тафсилотини ипидан-игнасига-ча батафсил баён қилади. Ҳикояда болаларнинг кўрсатган жасорати таъкидланади-ю, аммо унинг табиийлигига, ҳаётийлигига кишининг ишонгиси келмайди. Бизнингча, бу ҳодисанинг сабаби ёзувчининг икки муҳим масалани назар-писанд қилмаслигидан келиб чиққан. Биринчиси, асар учун асос бўлган материал чуқур ўрганилмаган. Иккинчиси, болаларнинг ёши, ҳаётий тажрибаси ҳисобга олинмаган.

Бу эса ёзувчилардан ўзлари танлаган темаларга жиддий ёндошишни ва уни қизиқарли ҳикоя қилиб беришни талаб қилади.

На узбекском языке

П. Шермухамедов

ВРЕМЯ В СУДЬБЕ ГЕРОЯ

(Лит. критич. статья)

Редактор *Н. Норкулов*
Рассом *Т. Никифорова*
Расмлар редактори *М. Рейх*
Техн. редактор *Н. Жўраева*
Корректор *Ғ. Хатамов*

Босмахонага берилди 3/ХII-1975 й. Босишга рухсат этилди 23/III-1976 й. Формати 70X108^{1/32}. Босма л. 8,625. Шартли босма л. 12,07. Нашр л. 12,03. Тиражи 7000. Р 09413. Рафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома. 150-75.

Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича давлат комитетининг Тошкент полиграфкомбинатида тайёрланган матрицадан I босмахонасида I-қозога босилди. Тошкент, Хамза кўчаси, 21. 1976 йил. Заказ № 93. Баҳоси 83 т.

Шермухамедов П.

Давр қаҳрамон тақдирида. (Адабий-танқидий мақолалар).

Т., Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976.

276 б

Сиз танқидчи ва адабиётшунос Пирмат Шермухамедовни «Рухий дунё кўзгуси». «Ижод дарди», «Она сутидай покиза». «Ўзбекистон болалар адабиёти» китоблари орқали танийсиз. Мазкур китобда эса олим келинги йиллардаги адабий жараёнга доир, фаол қаҳрамон, характер, гоёвийлик ва маҳоратга доир изланишлари билан ўртоқлашади. Китоб бадний адабиёт, адабий танқид, ижод сирлари билан қизиқувчи барча ўқувчиларга мўлжалланган.

Шермухамедов П. Время в судьбе героя.

(Лит. критич. статья).

8Уз2

Ш $\frac{70202-91}{352 (06)-76}$ 137-76